

mgr Magdalena Herzberg-Kurasz

ORCID: 0000-0002-4523-8640

Uniwersytet Gdański, Wydział Nauk Społecznych

Instytut Socjologii

Zakład Socjologii Życia Codziennego

ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk

magdalena.herzberg-kurasz@ug.edu.pl

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych

Autoreferat

Doświadczanie pustego gniazda w narracjach kobiet

w wieku 45-64 lata. Analiza socjologiczna

Zbiór opublikowanych i powiązanych tematycznie

artykułów naukowych

Doktorantka: Magdalena Herzberg-Kurasz

Promotor: dr hab. Radosław Kossakowski, prof. UG

Promotorka Pomocnicza: dr Magdalena Żadkowska

Dziedzina: Nauki Społeczne

Dyscyplina: Nauki Socjologiczne

Numer indeksu: 5032

Spis treści

Podziękowania.....	3
I. Spis artykułów wchodzący do cyklu publikacyjnego (kolejność chronologiczna)	4
II. Pozostałe publikacje o powiązanej tematyce nie będące częścią cyklu publikacyjnego (kolejność chronologiczna).....	4
III. Wprowadzenie.....	5
IV. Puste gniazdo w doświadczeniach matek dorosłych dzieci	9
V. Nota metodologiczna.....	14
VI. Wyniki badań własnych.....	17
Wymiar indywidualny	17
Rola matki w wymiarze indywidualnym - podsumowanie:.....	20
Wymiar przestrzenny.....	21
Rola matki w wymiarze przestrzennym - podsumowanie:	23
Wymiar relacyjny.....	24
Rola matki w wymiarze relacyjnym - podsumowanie:	27
VII. Podsumowanie	28
VIII. Bibliografia.....	30
IX. Aneks: grupa badanych kobiet (matek)	35
X. Oświadczenia Współauterek i Współautorów publikacji.....	35

Podziękowania

Pragnę podziękować mojemu promotorowi dr hab. Radosławowi Kossakowskiemu, prof. UG za nieocenioną pomoc oraz wsparcie udzielone w trakcie przygotowywania rozprawy doktorskiej, cierpliwość oraz motywację do krytycznego spojrzenia na tematykę badawczą.

Pragnę wyrazić również serdeczne podziękowania i ogromną wdzięczność mojej drogiej promotorce dr Magdalenie Żadkowskiej, kierownicze projektu SONATA BIS 8 pt. „*I że Cię nie opuszczę aż do śmierci ... Praktyki życia codziennego par w wieku 50-64 lata z przynajmniej 20-letnim stażem*”, w ramach którego powstała moja rozprawa doktorska. Za niezliczoną ilość rozmów, konsultacji naukowych (i nie tylko!), motywację i inspirowanie mnie do działania na każdym etapie przygotowywania mojej dysertacji.

Pragnę podziękować również całemu niezastąpionemu zespołowi badawczemu, z którym miałam ogromną przyjemność pracować przez czas trwania projektu: dr Magdalenie Żadkowskiej, dr hab. Radosławowi Kossakowskiemu, prof. UG, dr hab. Nataszy Kosakowskiej-Berezeckiej, prof. UG; dr hab. Dorocie Rancew-Sikorze, dr Bognie Dowgiałto, dr Magdalenie Gajewskiej, dr Marcie Skowrońskiej (UAM), dr Filipowi Schmidtowi (UAM), mgr Mariannie Kosteckiej (UAM) oraz zespołowi francuskiemu z ośrodka badawczego CERLIS w Paryżu: Christophe Giraud, François de Singly, Sophie David-Goretta, Cyrano Andre-Vieille, Emmanuelle Maunaye, Sandra Gaviria.

Chciałabym również złożyć podziękowania wszystkim Badanym, które zdecydowały się podzielić ze mną niezwykle ważną częścią swojego życia i pozwoliły tym samym na powstanie tego dzieła. Za okazane zaufanie, otwartość i poświęcony czas. Jako mama dwójki małych dzieci, bardzo doceniam, że mogłam podjąć się analizy ich doświadczeń post-macierzyńskich.

W szczególny sposób pragnę podziękować mojemu mężowi Filipowi, moim dzieciom Zosi i Stasiowi, moim rodzicom oraz mojemu bratu, którzy okazywali ogromne wsparcie podczas uczęszczania do Szkoły Doktorskiej oraz przygotowywania rozprawy doktorskiej.

Szczególne podziękowania składam także w stronę dr hab. Nataszy Kosakowskiej-Berezeckiej, prof. UG za jej wsparcie oraz wiarę w moje możliwości.

Słowa podziękowania należą się także prof. dr hab. Cezaremu Obracht-Prondzyńskiemu, który konsultował ze mną moją koncepcję badawczą na samym początku mojej ścieżki doktoranckiej.

Magdalena Herzberg-Kurasz

I. Spis artykułów wchodzący do cyklu publikacyjnego (kolejność chronologiczna)

1. (2022) Żadkowska Magdalena., **Herzberg-Kurasz Magdalena.**, „Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. *Perspektywa rodziców*; Przegląd Socjologii Jakościowej, Tom XVIII Numer 1. Rodzina w czasach niepewności. (70 pkt. MEiN)
2. (2023) Gajewska Magdalena., **Herzberg-Kurasz Madalena.**, Żadkowska Magdalena. Kostecka Marianna., Dowgiałło Bogna., *Room of her own. Remaking Empty Nest and Creating Herspaces in Practices of Polish Mothers whose Children Left Home*, European Journal of Women's Studies 30 (1):7-21. (100 pkt. MEiN)
3. (2023) **Herzberg-Kurasz Magdalena**, "Motherhood in the empty nest - the lack of social recognition?" Social Policy Issue, Special Issue 2023;62(3):1-23. (40 pkt. MEiN)
4. (2024) **Herzberg-Kurasz Magdalena**, Giraud Christophe, de Singly Francois, Gajewska Magdalena, Sophie David Goretta, *The reconfiguration of the mother's role after the departure of the children*, [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>.
5. (2024) Dowgiałło Bogna, Giraud Christophe, **Herzberg-Kurasz Magdalena**, *Navigating Emotional Terrain: Women's Experiences of Loss and Gain*, [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>¹.

II. Pozostałe publikacje o powiązanej tematyce nie będące częścią cyklu publikacyjnego (kolejność chronologiczna)

6. (2022) Żadkowska Magdalena, Dowgiałło Bogna, Gajewska **Magdalena**, **Herzberg-Kurasz**, Magdalena, i Kostecka, Marianna, *The Sociological Confessional: A Reflexive Process in the Transformation From Face-To-Face to Online Interview*. International Journal of Qualitative Methods, 21. (40 pkt. MEiN)
7. (2024) Gaviria Sandra, **Herzberg-Kurasz Magdalena**, Żadkowska Magdalena, *Return to the 'full nest' - re cohabitation in times of pandemic in France and Poland* [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>.

1 W przypadku tekstów (pozycje 4 i 5), które powstały we współpracy międzynarodowej z ośrodkiem CERLIS w Paryżu, w ramach moich analiz biorę pod uwagę **wyłącznie doświadczenia polskich matek**.

III. Wprowadzenie

W cyklu publikacyjnym zatytułowanym *Doświadczanie pustego gniazda w narracjach kobiet w wieku 45-64 lata. Analiza socjologiczna* analizuję i opisuję zmiany w obrębie praktyk oraz przyglądam się rekonstrukcji roli matki. Wskazuję tym samym na mało obecną w dyskursie socjologicznym fazę macierzyństwa, charakteryzującą się nieobecnością dorosłych dzieci w gnieździe rodzinnym (Spence i Lonner, 1971; Afflerback et al., 2014; Bouchard, 2014)

Socjologiczne badania nad macierzyństwem koncentrują się na zrozumieniu, jak społeczne, kulturowe i ekonomiczne czynniki wpływają na doświadczenia matek oraz ich role w rodzinie i społeczeństwie a także, jak macierzyństwo wpływa na tożsamość kobiety, jej miejsce w strukturze społecznej oraz dostęp do zasobów i wsparcia (Hochschild, 1989; Budrowska, 2000; de Singly, 2004; Kwak i Bieńko, 2012; Szlendak, 2010).

W Polsce, mimo zmian społeczno-kulturowych, kobietom nadal przypisuje się konstruowanie swojej tożsamości w oparciu o rolę matki i nadal są one postrzegane jako pełnoetatowe opiekunki swojego potomstwa (Budrowska, 2000; Sikorska, 2009; Pustułka i Ślusarczyk, 2016; Sikorska, 2019). Dlatego często zakłada się, że kobietom trudniej (niż mężczyznom) jest poradzić sobie z momentem, w którym ich dorosłe dzieci opuszczają dom rodzinny (Wojciechowska, 2009), chyba że płynnie przechodzą od roli matki do roli babci (Pustułka i Ślusarczyk, 2016; Radziwinowiczówna i in., 2018). Łączenie roli kobiecej wyłącznie z potomstwem i domem może być powodem, dla którego puste gniazdo rodzinne jest dla kobiet źródłem silnego stresu i kryzysu ich tożsamości (Wojciechowska, 2008 za Oleś, 2000; Zalewska, 2012).

Istniejące badania naukowe koncentrują się jedynie na tym, czy etap pustego gniazda wpływa na poprawę czy pogorszenie dobrostanu psychicznego rodziców (Bouchard, 2014). Dla przykładu, badania ilościowe z zakresu psychologii przyglądają się bliżej i opisują procesy adaptacyjne oraz zadowolenie z małżeństwa na tym etapie jego funkcjonowania (Harper et al., 2000; Heiman et al., 2011). Istniejąca luka, dotycząca fazy macierzyństwa w pustym gnieździe, w literaturze przedmiotu pozostawia zatem przestrzeń na dalsze eksploracje naukowe, które zdecydowałam się podjąć w ramach przygotowywanej dysertacji.

Głównym celem mojej rozprawy jest pokazanie możliwych zmian w życiu kobiet związanych z praktykami życia codziennego w czasie, gdy rola matki ulega transformacji

w wyniku wejścia w etap pustego gniazda. Przygotowany przeze mnie cykl publikacyjny uzupełnia badania nad przebiegiem życia rodzinnego, koncentrując się na rekonfiguracji roli macierzyńskiej i doświadczaniu fazy macierzyństwa na wspomnianym etapie. Przeprowadzone analizy dotyczące wskazanej grupy wiekowej, jak również wyprowadzki dorosłych dzieci z perspektywy rodziców (matek) uzupełniają tym samym istniejące badania nad życiem rodzinnym.

W moim cyklu publikacyjnym portretuję dynamikę życia codziennego kobiet, które rekonstruując role rodzicielskie (macierzyńskie) reaktywują swoje role partnerskie, role współdomowniczek, osób w związku oraz role indywidualne (w obszarze życia zawodowego i prywatnego). Przyglądam się praktykom radzenia sobie z usamodzielnianiem się dorosłych dzieci, odnosząc je bezpośrednio do roli matki. Skupiam się również na poznaniu i opisanu doświadczeń kobiet, których rola ulega przekształceniu. Pokazuję również, że rola matki nigdy nie ustępuje, lecz w nowych okolicznościach życia rodzinnego jest przedłużana, adaptowana, czasem usypiana, po to, aby manifestować się w nowych praktykach.

Działania i praktyki (*doing family* oraz *displaying family* - Sikorska, 2019) dziejące się w obrębie życia rodzinnego rozstrzygają o istocie rodziny oraz realizowanych w jej ramach rolach (Finch, 2007; Taranowicz, 2016, Sikorska, 2019). W swoich działaniach, jednostki wspierają się gotowymi schematami ról, które są najbardziej spójne z ich tożsamością, odwołując się do konkretnych *systemów uprawomocnień* (Taranowicz, 2016: 36). Rekonstruowanie roli matki na etapie pustego gniazda rodzinnego stanowi zestaw spersonalizowanych wyborów i indywidualnych ścieżek rekonfigurowania roli ze względu na brak społecznych schematów, które regulowałyby jednostkowe działania matek na tym etapie ich macierzyństwa.

Swój cykl publikacyjny (a w jego ramach: trzy artykuły w czasopiśmie oraz dwa rozdziały w monografii) podzieliłam tematycznie na następujące wymiary praktykowania roli matki: indywidualny, przestrzenny oraz relacyjny. Zaproponowany porządek stanowi syntezę doświadczeń matek, prezentując różnorodność, złożoność i zindywidualizowany charakter ich doświadczeń. Takie uporządkowanie pozwoliło mi na opisanie etapu post-macierzyństwa oraz procesów towarzyszących rekonfiguracji roli matki w wymiarach, które mają ze sobą wiele punktów stykowych, co będzie widoczne w dalszej części autoreferatu oraz w poszczególnych publikacjach. Wszystkie zrealizowane działania badawcze, których podjęłam się w trakcie przygotowywania mojej dysertacji stanowią integralną część badań longitudinalnych

realizowanych przeze mnie jako członkinię międzynarodowego zespołu badawczego, stypendystkę i doktorantkę projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, kierowanego przez dr Magdalenę Żadkowską SONATA BIS 8 pt. „*I że Cię nie opuszczę aż do śmierci... Praktyki życia codziennego par w wieku 50-64 lata z przynajmniej 20-letnim stażem*”, UMO-2018/30/E/HS6/00159. Takie podejście pozwala na dynamiczne i podłużne przyjrzenie się roli matki - w relacji do najbliższych (partnerów, dzieci).

W **wymiarze indywidualnym** przyglądam się temu, jak kształtuje się zmiana w obrębie roli matki w subiektywnych doświadczeniach kobiet. Skupiam się na tym co pustoszące gniazdo „mówi” o (nie)zmieniającej się roli matki, w szczególności zaś analizuję proces przekształcania się praktyk i roli matki w pełnym gnieździe w praktyki i rolę matki w pustym gnieździe. Interesuje mnie to jak prezentują się doświadczenia identyfikacyjne (*jak matki definiują siebie same, jak siebie postrzegają, jak o sobie mówią, jak siebie przeżywają*) związane z rolą matki w sytuacji wywołanej przez czynnik zewnętrzny jakim jest wyprowadzka dorosłego dziecka z domu. W kolejnym wymiarze - **przestrzennym**, przestrzeń ogniska domowego stanowi w moich rozważaniach lustro do doświadczenia macierzyństwa. Skupiam się na opisie tego, jak przestrzeń domu bierze udział w doświadczeniach bycia matką oraz w kształtowaniu relacji matka-dziecko. W tym obszarze ważny jest dla mnie proces wychodzenia z roli matki i jej redefiniowania w relacji z pustym pokojem pozostawionym przez dziecko. Dodatkowym aspektem poddanym analizie są także emocje wpisane w przestrzeń domową². W **wymiarze relacyjnym** interesują mnie zmiany zachodzące w obrębie relacji społecznych u kobiet (relacje z dorosłymi dziećmi, relacje z partnerem), u których rola matki w sytuacji opuszczania gniazda przez dorosłe dzieci ulega stopniowej zmianie.

Znaczenie i waga roli matki są szczególnie silnie eksponowane na początku macierzyńskiej podróży, tuż po urodzeniu dziecka (Budrowska, 2000; Afflerback et. al., 2014). Zgodnie z klasyczną perspektywą, matka stoi na szczycie hierarchii potrzeb małego dziecka. W tym podejściu wyjątkowość duetu matka-dziecko jest stale podkreślana, a rola matki jest postrzegana jako istotna część kobiecej tożsamości (Titkow, 1995; Budrowska, 2000; Titkow i in., 2004; Titkow, 2007; Sheriff i Weatherall, 2009; O'Reilly, 2010; Titkow, 2012). Istnieje napięcie między tym tradycyjnym modelem a modelem emancypacyjnym i szerokim

² Artykuł *How does the kitchen feel in an empty nest? Mapping emotions in Polish kitchens* jest w trakcie procesu recenzyjnego i nie został uwzględniony w moim cyklu publikacyjnym.

spektrum ról kobiet w ramach tego ostatniego. Napięcie między tradycyjnym scenariuszem, w którym kobiety spełniają się przede wszystkim jako matki, a emancypacyjnym podejściem do ról kobiecych coraz silniej przebija się w polskim społeczeństwie. Ten konflikt między różnymi oczekiwaniami społecznymi ma istotny wpływ na doświadczenie kobiet związane z podejmowaniem roli matki, a także na nasilenie ambiwalencji tożsamościowej towarzyszącej wychodzeniu z tej roli. Możliwość realizacji przez kobiety ról innych niż rola opiekunki potomstwa wynika z opóźnienia w podejmowaniu roli macierzyńskiej wśród młodszego pokolenia (Titkow, 1995; Titkow, 2007; Krzaklewska, 2010; Hryciuk i Korolczuk, 2012; Imbierowicz, 2012; Packalén Parkman, 2017; Mleczko i in., 2019). Jest to w dużej mierze związane z istniejącym napięciem między karierą i pragnieniami zawodowymi a chęcią zostania matką - która jest "nośnikiem kobiecości" funkcjonującym poza czasem i terytorium (Gromkowska-Melosik, 2017). Tak silnie zakorzeniona, zinternalizowana rama kulturowa (zgodnie z którą rola matki jest postrzegana jako podstawowa rola życiowa) może mieć znaczący wpływ na sposób, w jaki rola matki ulega rekonfiguracji w momencie opuszczania przez potomstwo rodzinnego domu.

Z jednej strony niezależność i samodzielność dorosłych dzieci może być postrzegana jako sukces macierzyński, który można świętować i który otwiera drzwi do życia w roli partnerki, żony, przyjaciółki lub realizowania indywidualnych potrzeb i pragnień. Jest to interpretacja spójna z perspektywą teoretyczną obciążenia rolą (odczuwaną ulgą), w której stwierdza się, że w sytuacji pustoszejącego gniazda istnieje wyraźne uwolnienie od stresujących sytuacji, ograniczeń czasowych i konfliktów w relacjach z dorosłymi dziećmi (Bouchard, 2014). Z drugiej strony, zgodnie z koncepcją utraty roli można zaobserwować pogorszenie samopoczucia matek. Odejście dorosłych dzieci interpretowane jest w tej perspektywie jako koniec wieloletniego projektu bycia matką, który nadawał życiu sens (Umberson i in., 2005; Sheriff i Weatherall, 2009; Erickson i in., 2010; Bouchard, 2014). Istotne jest również to, że opisywane wyżej doświadczenia mogą zaistnieć razem, w następujących po sobie okresach czasu. Społeczno-kulturowe wzorce macierzyństwa oraz kulturowy wizerunek "dobrej" matki silnie kształtuje życie kobiet nie tylko tych, które stają się matkami, ale również tych, które są matkami dorosłych dzieci i mogłoby się wydawać, że wypełniły już swoje

macierzyńskie obowiązki. Zgodne z obserwacją McQuaide'a (1998), większość badań nad kobietami w średnim wieku koncentruje się wyłącznie na ich problemach i zaniedbuje pogłębianie wiedzy na temat możliwości, jakie może przynieść ten etap ich życia. Kobiety, będąc zwolnione z podejmowania codziennych zadań macierzyńskich, stają się niesłusznie przedwcześnie „postarzone przez kulturę” (Gullette, 2002: 555). Moją motywacją było rozpoznanie faktycznych zmagania kobiet z nowym etapem życia, zrozumienie sensu jaki nadają temu doświadczeniu i opisanie go w sposób wieloaspektowy (nie skupiając się wyłącznie na negatywnych komponentach), w zaproponowanych wymiarach praktykowania roli matki.

IV. Puste gniazdo w doświadczeniach matek dorosłych dzieci

Aby lepiej zrozumieć doświadczenia matek dorosłych dzieci, które opisuję w części VI (*Wyniki badań własnych*) poniżej omawiam w sposób syntetyczny zagadnienia teoretyczne, które rozwijam w poszczególnych pozycjach cyklu publikacyjnego. Rozpaczynam od opisanie terminu pustego gniazda oraz „syndromu pustego gniazda”, wskazując po krótko jakie ograniczenia generują w prezentowaniu doświadczeń związanych z rekonfigurowaniem roli matki. Następnie odwołuję się do sytuacji młodych dorosłych, nawiązując do obowiązujących w Polsce modeli wchodzenia w dorosłość. Na końcu wprowadzam pojęcie post-macierzyństwa, które mimo strategicznego znaczenia jako jednej z faz macierzyństwa (polegającej na stawianiu się matką w pustym gnieździe - post-matką), wydaje się być mało widoczne w dyskursie socjologicznym.

Puste gniazdo

Termin "puste gniazdo" odnosi się do fazy życia rodzinnego, w którym para lub rodzic (czasem również z nowym partnerem/partnerką) zamieszkują gospodarstwo domowe, które zostało opuszczone przez ich dorosłe dzieci/dziecko, a oni sami nie weszli jeszcze w wiek emerytalny (lub jeśli weszli, pozostają nadal osobami aktywnymi zawodowo) (Mitchell i Lovegreen, 2009; Mitchell, 2010; Zalewska 2012; Bouchard, 2014; Randhawa i Kaur, 2021). Istotnym jest, że takie osoby, poza rolami zawodowymi pełnią jeszcze bardzo różnorodny wachlarz ról, mających niebagatelny wpływ na rekonfigurację roli rodzica w procesie

przekształcania się gniazda po wyprowadzce dzieci. Równolegle, bardzo często w tym kontekście, zarówno w użyciu potocznym, jak również w opracowaniach naukowych, sytuuje się określenie "syndromu pustego gniazda" (Mitchell, 2010). Rzutuje ono pejoratywnie na całościowe spektrum doświadczeń pustego gniazda, ponieważ nie odzwierciedla złożoności i różnorodności doświadczeń rodziców (w tym także ulgi odczuwanej przez matki) dorosłych dzieci opuszczających dom rodzinny (Mitchel i Lovegreen, 2009; Randhawa i Kaur, 2021). Mazzucco (2006) nazywa odejście dorosłych dzieci z domu rodzinnego ważnym wydarzeniem "straty" w średnim wieku. Utrata intymnych i często odgrywanych ról może zagrozić tożsamości ról, prowadząc do syndromu pustego gniazda (Borland, 1982). Zastosowanie terminu "postparentalny" mogłoby zneutralizować te negatywne znaczenia, które nie wyczerpują całego repertuaru scenariuszy rekonfigurowania roli macierzyńskiej. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że nie jest w pełni prawomocne uznanie, że gniazdo staje się puste, podczas gdy para małżeńska lub samotny rodzic (czasem także z nowym partnerem) nadal w nim mieszka (Bouchard, 2014). Utrzymując przy tym, co istotne, relacje z już dorosłymi dziećmi, w trakcie uroczystości rodzinnych czy zwyczajnych odwiedzin, gromadząc się właśnie w gnieździe rodzinnym). Ostatecznie, etap pustego gniazda, choć nie zaczyna się i nie kończy gwałtownie, zajmuje tylko niewielką część (midlife stage: wiek średni) biegu życia, który może trwać ponad 30 lat (Mitchel i Lovegreen, 2009).

Wyprowadzka dorosłych dzieci

Europejskie statystyki wykazują na znaczne różnice – pomiędzy poszczególnymi krajami – dotyczące wieku, w którym młodzi ludzie wyprowadzają się z domu rodzinnego. Wynikają one zarówno z czynników ekonomicznych i mieszkaniowych, jak i tradycji kulturowych. W północnej Europie młodzież szybko opuszcza rodzinny dom dzięki znacznemu wsparciu ze strony państwa (Van de Velde, 2008). Natomiast w krajach Europy południowej, takich jak Włochy i Hiszpania, wiek, w którym młodzi ludzie decydują się na wyprowadzkę, jest stosunkowo wysoki, ze względu na trudności ekonomiczne, z jakimi muszą się zmierzyć. W 2022 roku według analiz Eurostatu najwyższy wiek dzieci wyprowadzających się z domu rodziców odnotowano w Chorwacji - 33,3 lata, a najniższy w Szwecji - 19 lat.

Młodzi dorośli w Polsce, ze względu na niewystarczające lub wręcz nieobecne wsparcie systemowe (jak również: sytuacja na rynku pracy, warunki startu zawodowego, sytuacja rynku mieszkaniowego, kryzysy gospodarcze i brak sposobów na ustabilizowanie sytuacji życiowej młodego pokolenia), wychodząc z gniazda rodzinnego są zależni od swoich rodziców, dlatego puste gniazdo określa się mianem „sprawy rodzinnej” (Krzaklewska, 2010, 2017; Szafranec, 2017). Ze względu na wydłużony okres przebywania młodych dorosłych w domu rodzinnym, zaczęto ich określać mianem „gniazdowników”, a zjawisko związane z przedłużonym zamieszkiwaniem określa się także jako „zatłoczone gniazdo” (*crowded nest*) (Barszcz, 2019). Gniazdownictwo w Polsce wynika głównie z czynników osobistych i ekonomicznych. Jako ekonomiczne przyczyny przedłużonego pozostawania dorosłych dzieci w domu rodzinnym wymienia się głównie trudności systemowe, a mianowicie niekorzystną sytuację młodych dorosłych na rynku pracy. Problemy te znacznie utrudniają młodym osobom samodzielne wejście w dorosłość i wyprowadzkę z domu rodzinnego (Bieńko, Kwak, Rosochacka-Gmitrzuk, 2017; Szlendak, 2010). W związku z przesunięciem się etapu opuszczania domu rodzinnego przez osoby dorosłe część rodziców doświadcza fazy „bez dzieci” zdecydowanie później. Niniejszy zbiór artykułów i opisywane w jego ramach doświadczenia rekonfiguracji roli matki nie dotyczy takich konfiguracji rodzinnych jak gniazdownictwo.

Przyglądając się modelom zachodnioeuropejskim opisującym rozmaite konfiguracje wchodzenia w dorosłość, sytuacja młodych dorosłych w Polsce jest interpretowana jako mozaika starych i nowych ścieżek w drodze do stawania się osobami dorosłymi. W tych pierwszych, obserwujemy następujące po sobie, etapy (Arnett, 2000; Galland, 2003), podczas gdy w przypadku nowych, dochodzi do wielu przedłużeń, modyfikacji oraz wysokiego stopnia odwracalności i zmian (Szafranec, 2017; Pustułka i in., 2022). Obecnie mówimy o negocjowanej dorosłości (Mary, 2014), czy częściowej lub wyłaniającej się dorosłości (Arnett, 2007). W modelu tradycyjnym zmiany dotyczące wchodzenia w dorosłość układały się w pewną sekwencję, dziejąc się jedna po drugiej i były na ogół nieodwracalne. Teraz wiemy, że jest inaczej i same badania pokazały nam również, że wyprowadzka jest odwracalna (więcej w części 3. dot. wymiaru relacyjnego oraz boomerangu). Sytuacja boomerangu pozwoliła przyjrzeć się relacjom na linii rodzic - dziecko po wyprowadzce (która co do zasady

miała być definitywna) – jak i przy ponownym wspólnym zamieszkaniu (w pandemii COVID-19). Obserwujemy obecnie wchodzenie w dorosłość, która charakteryzuje się posiadaniem wielu rozmaitych możliwości, niestabilnością, eksploracją (i przestrzenią na tę eksplorację), koncentracją na sobie i poczuciu bycia pomiędzy różnymi jej etapami (Arnett, 2007; Krzaklewska, 2010; 2017). A to poczucie bycia pomiędzy, jak pokazały zrealizowane badania dotyczy w podobnym stopniu dorosłych dzieci jak i matek. W konsekwencji wyprowadzki dzieci obserwujemy wiele ambiwalencji wynikających z rekonstruowania roli matki. W związku z opóźnieniem zakładania przez młodych dorosłych własnych rodzin, rola dorosłego syna i dorosłej córki również ulega przemianom – nie było to jednak przedmiotem mojej dysertacji.

Role rodzicielskie i wykonywana wokół nich praca rodzicielska wydłuża się wraz z rozciąganiem się procesu wchodzenia w dorosłość. Rozmywanie się markerów wchodzenia w dorosłość oraz spowolniony proces uzyskiwania przez młodych dorosłych autonomii wpływa na redefiniowanie ról rodzicielskich, które, podobnie jak proces wchodzenia w dorosłość, ma procesualny charakter i nie wydarza się nagle. U części kobiet etap wejścia w fazę życia bez dzieci, jak również realizowanie się w roli babci przesuwają się w czasie wraz z rozmywaniem markerów dorosłości (przede wszystkim na skutek zjawiska gniazdownictwa). Doświadczenia kobiet, które brały udział w naszym badaniu nie są więc dziś powszechne i związane z konkretnym wiekiem, co wpływać może na brak ich rozpoznania i brak kulturowych wzorców.

Macierzyństwo w pustoszejącym gnieździe: post macierzyństwo

Pomimo strategicznego znaczenia fazy macierzyństwa polegającej na stawaniu się matką w pustym gnieździe (post-matką), wydaje się ona być mało widoczna i traktowana z mniejszą wagnością i uważnością niż w przypadku analizowania i opisywania doświadczeń matek, które rozpoczynają swoją podróż życiową jako matki i następnie przechodzą przez wczesne etapy macierzyństwa. Łączenie społecznej roli kobiety wyłącznie z praktykami bezpośrednio związanymi z dziećmi i domem, z pominięciem własnych zainteresowań czy

życia zawodowego, może być przyczyną powszechnie panującego przekonania, że puste gniazdo jest dla kobiet źródłem silnego stresu i kryzysu utraty roli (Spence i Lonner, 1971; Wojciechowska, 2008; Hryciuk i Korolczuk, 2012; Badinter, 2013; Bouchard, 2014).

Odpowiedzialność za dom i opuszczające go dorosłe dzieci bierze na siebie w dużej mierze kobieta - matka³. Matki wspierają swoje dzieci psychologicznie i moralnie oraz rozwiązują ich codzienne problemy. Nie tylko zapewniają dobra materialne lub usługi, ale także dbają o dobrostan psychiczny swoich dzieci. Przed wyprowadzką zapewniają nie tylko rozwój umiejętności edukacyjnych/akademickich swoich dzieci, ale także sprawują pieczę nad odpowiednią równowagą między szkołą a organizacją ich czasu wolnego. Starają się pomóc rozwinąć skrzydła ucząc samodzielności i wspierając pewność siebie. *"Matka jest przypisana... do drobiazgowego (w dużej mierze bez pomocy) emocjonalnego i psychologicznego rozwoju swoich dzieci (aż do dorosłości)"* (Coll et al. 1999). Praktyki te mają swoje odzwierciedlenie w doświadczeniach post-matek, których dzieci wyprowadzają się z rodzinnego gniazda.

Istniejące badania nie stwierdzają jednoznacznie pojawienia się kryzysu utraty roli. Wskazują jednak na możliwość reorganizacji w obrębie priorytetów życiowych (w tym, jak pokazują moje badania, w sferze praktyk) matek dorosłych dzieci. Wojciechowska zwraca uwagę na możliwość pojawienia się poczucia pustki, którą przez wiele lat tętniło życie rodzinne (Wojciechowska, 2008). Mówi o nieefektywnym radzeniu sobie z nową sytuacją (Wojciechowska, 2008), które polega na dostosowaniu się do nowej formuły życia rodzinnego. Kiedy kobieta definiuje siebie wyłącznie poprzez rolę matki, obecność dzieci może tworzyć pełnię, a ich brak pustkę (De Singly, 2024). Kilku badaczy potwierdza koncepcję, że rodzice o ograniczonych relacjach społecznych (słabo wykształconych sieciach społecznych), a także ci, którzy zostali rodzicami w młodym wieku, wykazują większą intensywność syndromu

3 Jak pokazały zrealizowane badania ojcowie są również obecni na tym etapie życia rodzinnego. Podobnie jak role matek, role ojców nie znikają, ale się zmieniają. Niemniej jednak istnieją różnice między matkami i ojcami w sposobie pełnienia i doświadczania ich zmieniających się ról, które były analizowane w ramach naszego zespołu badawczego i zostały opisane, w rozdziale *The Empty Nest as a Phase of Fatherhood* [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7> \h.

pustego gniazda (Spence i Lonner, 1971; Mitchell i Lovegreen, 2009; Grover i Dang, 2013; Bouchard, 2014; Randhawa i Kaur, 2021). Ponadto, syndrom pustego gniazda wydaje się dotyczyć te kobiety, dla których fakt bycia matką pozostawał najważniejszy przez całe życie (zanim ich dorosłe dzieci wyprowadziły się z domu). Dlatego dla niektórych matek odejście dorosłego dziecka będzie oznaczać najpierw wyłącznie pustkę i stratę, podczas gdy dla innych odejście dziecka będzie oznaczać gotowość do szybkiego przedefiniowania ról, takich jak rola matki, rodzica i partnerki. Dotychczas realizowane badania nie pozwalają jednoznacznie określić, czy etap wyprowadzania się dorosłych dzieci z domu rodzinnego wiąże się z częściową utratą tożsamości w roli matki, czy wręcz przeciwnie - łączy się z poczuciem ulgi, pełną akceptacją i płynnym przejściem w kierunku kształtowania nowego "ja" w dostępnym repertuarze ról społecznych (Wojciechowska, 2008; Sheriff i Weatherall, 2009; Mitchell, 2010; Zalewska, 2012, Bouchard, 2014). Rola kobiet jako matek dorosłych dzieci oraz doświadczenia fazy macierzyństwa w pustym gnieździe nie zaznacza się wyraźnie w dyskursie socjologicznym. Ambiwalencje pojawiające się przy doświadczaniu tego etapu życia rodzinnego, rzucają światło na brak kultury post macierzyństwa, w ramach której kobiety byłby otoczone wsparciem oraz przestrzenią do dzielenia się swoimi doświadczeniami oraz idącymi z nimi w parze niejednoznacznościami. Rekonfigurowanie z roli matki (w rolę post-matki) oraz moment stawania się matką traktuję równorzędnie jako te przynoszące ogromną zmianę w życiu każdej kobiety. Jednocześnie, redefiniowanie roli matki w obliczu pustoszejącego gniazda stanowi obszar, który nie jest kompleksowo eksplorowany w badaniach nad życiem rodzinnym, dlatego w mojej dysertacji podjęłam się sporządzenia jego wyczerpującego opisu.

V. Nota metodologiczna

Dane wykorzystane do przygotowania cyklu publikacyjnego stanowią materiał zbierany w ramach projektu logitudinalnego (2019-2022) finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, kierowanego przez dr Magdalenę Żadkowską SONATA BIS 8 pt. *„I że Cię nie opuszczę aż do śmierci ... Praktyki życia codziennego par w wieku 50-64 lata z przynajmniej 20-*

letnim stażem”, UMO-2018/30/E/HS6/00159. Jako stypendystka projektu brałam udział we wszystkich etapach pracy projektowej. Projektowałam jakościowe narzędzia badawcze, realizowałam badania prowadząc wywiady pogłębione z matkami dorosłych dzieci – stacjonarnie oraz online. Koordynowałam także prace rekrutacyjne, komunikacyjne oraz archiwizacyjne. Włączone do analizy dane, będące podstawą artykułów i rozdziałów uwzględnionych w moim cyklu doktorskim, dotyczą wywiadów z 73 Polkami (w wieku 44-68 lat, mieszkających zarówno w dużych miastach, jak i mniejszych miejscowościach (poza aglomeracjami)), których dzieci opuściły dom: 58 z nich pozostawało w związkach z co najmniej 20-letnim wspólnym doświadczeniem życiowym z ojcami swoich dzieci; a 15 było w nowym związku lub żyło samodzielnie (rozwidzione, wdowy). W badanej grupie niektóre z matek doświadczyły już przejścia do pustego gniazda, podczas gdy inne były na początku lub w środku tego procesu. Kobiety, które zostały włączone do badania, realizowały swoje macierzyństwo poza polityką wspierającą ideę wspólnego rodzicielstwa, gdzie zarówno ojcowie jak i matki zajmują się opieką nad dziećmi wykorzystując w tym celu urlopy rodzicielskie. Reprezentowały one wyższą i niższą klasę średnią i miały wykształcenie wyższe lub średnie (w porównywalnych proporcjach). Niektóre z nich nie były aktywne zawodowo, gdy ich dzieci były małe (Herzberg-Kurasz, 2023; Herzberg-Kurasz et al., 2024).

W badanym przeze mnie pokoleniu kobiet często zdarzało się, że dzieci pojawiały się szybko, bezpośrednio po wspólnym zamieszkaniu z partnerem, a nawet jeszcze zanim do tego dochodziło. Większość matek, które zostały objęte badaniem należy do pokolenia, gdzie mimo dzielenia się obowiązkami opiekuńczymi z ojcami dzieci (w większym lub mniejszym stopniu) doświadczały drugiej zmiany (*second shift* za Arlie Hochschild, 1983), odnoszącej się do obowiązków i opieki nad dziećmi, następujących po pracy zarobkowej poza domem. Podejmowanie roli macierzyńskiej równocześnie z realizowaniem ról zawodowych stawiało je w trudnej sytuacji, ponieważ obie te sfery ich aktywności były niezwykle absorbujące. Matki objęte badaniem, świadome tych zależności, stały przed koniecznością wyboru pomiędzy pracą zawodową a pełnym zaangażowaniem się w życie rodzinne. Poziom zaangażowania zawodowego wybrzmiewa w doświadczeniach macierzyńskich (kiedy odwołują się do swojej roli matki w pełnym gnieździe). Jest również obecny w refleksji kobiet doświadczających etapu macierzyństwa w pustym gnieździe - zarówno w postaci ulgi i idącej za nią możliwością realizowania się w pełni w roli zawodowej (po wyprowadzce), jak również w postaci wyrzutów

sumienia i poczucia winy (kiedy wyprowadzka dorosłego dziecka nie została jeszcze przez matki przepracowana).

Wywiady opierały się na wcześniej przygotowanym scenariuszu, który dotyczył kwestii związanych z sytuacją w gnieździe rodzinnym, podsumowaniem zmian jakie miały miejsce i planami na najbliższą przyszłość, przestrzenią i czasem dla siebie, wspólnie z partnerem/mężem; zwierzętami; relacjami z dziećmi (dzieckiem), pozostałymi relacjami bez dzieci (dziecka) oraz mapom emocji pełnego i pustego gniazda. Dodatkowo, w trakcie pandemii COVID-19 wprowadziliśmy narzędzie wspierające wywiady jakościowe realizowane online: mapy emocji pełnego i pustego gniazda. Aby rozszerzyć i poprawić kontakt związany z brakiem współobecności (wywiady realizowane w przestrzeni online), wykorzystaliśmy zadanie domowe (w postaci map emocji) jako narzędzie badawcze. Nasze Respondentki sporządzały schematyczne mapy ich „pełnych” i „pustych gniazd”, które odzwierciedlałyby zmiany (np. dotyczące emocji), które zaszły po opuszczeniu domu przez ich dzieci. Rysunki map, które otrzymaliśmy, nie były wystandaryzowane. Uczestniczki odnosiły się do stanów emocjonalnych za pomocą różnych kolorów, rysunków aranżacji pomieszczeń, nazw praktyk i skupisk wielu, często sprzecznych, etykiet, które uważały za ważne dla odzwierciedlenia przestrzeni domowej w sensie emocjonalnym. Wybór kolorów i innych elementów zależał wyłącznie od uczestniczek⁴.

Transkrypcje wywiadów zostały przeanalizowane w programie do analizy jakościowej MAXQDA. Analiza zebranego materiału była procesem wieloetapowym. Najpierw wyodrębniłam i przeanalizowałam fragmenty wywiadów związane z doświadczeniami macierzyńskimi (ich wspomnieniami), gdy dzieci były małe. Następnie wyodrębniłam kilka kategorii związanych z aktywnością zawodową matek, obciążeniem obowiązkami macierzyńskimi, obowiązkami domowymi, relacjami z dziećmi i wspólnie spędzonym czasem. Ważne było również uchwycenie postaw matek wobec wymienionych kategorii i prześledzenie ich osobistych refleksji (z perspektywy czasu, który upłynął). Jednocześnie czytałam pozostałe części wywiadów, aby zachować kontekst i znaleźć inne wzmianki ściśle związane z macierzyństwem realizowanym już w pustym gnieździe. Na początku przyjął strategię kodowania otwartego, które zapewniło szerokie spektrum zgromadzonego materiału.

4 Każdy z artykułów oraz rozdziałów w monografii zawiera odrębny opis postępowania metodologicznego. Poszczególne składowe cyklu różniły się nieznacznie w zakresie materiału, który był obejmowany analizą, co zostało każdorazowo opisane w sekcji dotyczącej analizy danych.

Następnie przystępowałam do kodowania selektywnego, koncentrując moją uwagę badawczą wokół centralnych zagadnień. Pojawiające się kody uzupełniałam konsekwentnie w swoim drzewie kodowym (Gibbs, 2011).

VI. Wyniki badań własnych

W niniejszej części zajmę się omówieniem każdego tekstu (artykułu/rozdziału) z osobna w sposób tematyczny, dzięki czemu moje ustalenia badawcze zostaną zaprezentowane w pogłębiony sposób. Nie będzie ona miała charakteru chronologicznego.

W **wymiarze indywidualnym** pokazuję, jak kształtuje się zmiana w obrębie roli matki w subiektywnych doświadczeniach kobiet. Prezentuję doświadczenia identyfikacyjne związane z rolą matki w sytuacji wywołanej przez czynnik zewnętrzny jakim jest wyprowadzka dorosłego dziecka z domu. W kolejnym wymiarze – **przestrzennym**, opisuję jak przestrzeń domu bierze udział w doświadczeniach bycia matką oraz w kształtowaniu relacji matka-dziecko. W tym obszarze ważny jest dla mnie proces wychodzenia z roli matki i jej redefiniowania w relacji z pustym pokojem pozostawionym przez dziecko. W **wymiarze relacyjnym** zaś zaprezentuję zmiany zachodzące w obrębie relacji społecznych u kobiet (relacje z dorosłymi dziećmi, relacje z partnerem), u których rola matki w sytuacji opuszczania gniazda przez dorosłe dzieci ulega stopniowej zmianie.

Wymiar indywidualny

Na podstawie:

- **(2023) Herzberg-Kurasz Magdalena**, *"Motherhood in the empty nest - the lack of social recognition?"* Social Policy Issue, Special Issue 2023;62(3):1-23.
- **(2024) Dowgiałło Bogna, Giraud Christophe, Herzberg-Kurasz Magdalena**, *Navigating Emotional Terrain: Women's Experiences of Loss and Gain*, [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>.

W pierwszej grupie tekstów, w których skupiam się na indywidualnym wymiarze roli matki znalazły się dwie publikacje. W artykule "*Motherhood in the empty nest - the lack of social recognition?*" pokazuję jak matki w pustym gnieździe postrzegają swoje macierzyństwo i jak zmieniają się skrypty ich zachowań w fazie macierzyństwa charakteryzującej się wyprowadzką dorosłych dzieci z domu rodzinnego i etapem „pustego gniazda”. Kobiety biorące udział w badaniu odwoływały się do swoich wspomnień dotyczących relacji z dziećmi dorastającymi w pełnych gniazdach. Następnie odnosiły je do doświadczeń związanych z opuszczeniem domów rodzinnych przez dorosłe dzieci.

Wzrastająca autonomia dorosłego dziecka i moment wyprowadzki są silnymi bodźcami do postrzegania roli matki w kategoriach przeszłości. Pomimo dużego znaczenia tej fazy w życiu każdej matki, jest ona mniej rozpoznana społecznie niż doświadczenia matek, które przechodzą przez wczesne etapy macierzyństwa. W artykule pokazuję, że okres, który do tej pory nie otrzymał nazwy, a która byłaby powszechnie używana w socjologii, jest w dużej mierze definiowany przez rekonstrukcję roli matki. Uważam, że jeśli "*macierzyństwo jest pracą, której trzeba się nauczyć*" (Hays, 1996 w Titkow, et al. 2004: 207), uzasadnione jest również, by poznać i opisać fazę "post- macierzyńską", czy też "po-dziecięcą" fazę życia kobiet i na tym skupiłam się w niniejszym artykule.

Wyniki przeprowadzonej analizy przedstawiam na przykładach odmiennego wartościowania post-macierzyństwa oraz wyraźnego wpływu kultury na doświadczenia kobiet w fazie macierzyństwa po wyprowadzce dorosłych dzieci. Pokazuję, że nie istnieje jeden scenariusz zachowań w pustym gnieździe (jako "post macierzyńska mapa drogowa"). Ponadto, brakuje wzorców zachowań w tej fazie macierzyństwa – z których kobiety mogłyby korzystać. Ów brak praktyk i rytuałów, widoczność ambiwalencji dotyczących przejścia przez tę fazę życia rodzinnego wskazuje na brak kultury post macierzyństwa. Podczas gdy, w przypadku matek małych dzieci mówimy o kulturze macierzyństwa wypełnionej rozpoznawanymi i powielanymi praktykami (wzajemne wsparcie, otaczanie opieką świeżo upieczonych mam, grupowanie się, spotkania, dzielenie doświadczeniami, organizowanie imprez "baby shower", itp.), to w przypadku matek dorosłych dzieci, nie dysponują one praktykami, z których mogłyby

czierać i inspirować się nimi w podejmowaniu własnych działań. Matki dorosłych dzieci odczuwają ulgę po ich odejściu – z powodu zmniejszenia obciążeń macierzyńskich i obowiązków domowych, jednocześnie czując się winne, z tego powodu. Mówiąc o swoich doświadczeniach bardzo często porównują się z „innymi” matkami ze swojego otoczenia – nie precyzując jednak, kogo mają na myśli (nie potrafią wskazać kim to otoczenie jest).

Artykuł został podzielony na kilka części. Rozpaczynam od części poświęconej matkom w okresie pustoszejącego gniazda. Kolejna część to opis zmieniających się znaczeń macierzyństwa i badań nad macierzyństwem w kontekście polskim, gdzie przedstawiam kulturową perspektywę tego zagadnienia. Te dwie części stanowią ramy teoretyczne artykułu. Następnie opisuję kwestie metodologiczne badania. Na koniec przedstawiam wyniki przeprowadzonej analizy, prezentując przykłady dotyczące różnych sposobów wartościowania macierzyństwa, braku rytuałów post macierzyńskich oraz silnego wpływu kulturowej koncepcji macierzyństwa na doświadczenia kobiet w okresie post macierzyństwa.

Post macierzyństwo to termin, zaproponowany po raz pierwszy przez Margaret Gullette (Gullette, 2002), jako element przebiegu życia rodziny, inaugurujący nowe relacje z dorosłymi dziećmi. Przyjmuję go i stosuję we wszystkich przeprowadzonych analizach. Z moich badań i analiz wynika, że odejście dorosłego dziecka z domu rodzinnego nie prowadzi automatycznie do uwolnienia się od roli matki. Może czasem wpływać nawet na jej intensyfikację, zmieniając przy jej charakter (np. na rolę zdalną). Bardziej adekwatne wydaje się mówienie o roli, która staje się nieregularna, już niecodzienna i mimo, że znika współobecność matki i dziecka (dzieci), rola opiekunki nie wydaje się mieć końca.

Inspiracją do napisania drugiego tekstu *“Navigating Emotional Terrain: Women's Experiences of Loss and Gain”* stały się mapy emocji. Badane przed umówionym wywiadem indywidualnym sporządzały schematyczne mapy swoich "pełnych" (pierwsza mapa) i "pustych gniazd" (druga mapa), które odzwierciedlały zmiany (np. dotyczące emocji), jakie zaszły po opuszczeniu domu przez ich dzieci. Narzędzie to odegrało szczególną rolę w sytuacji wywiadu online. Ponadto, mapy stały się obiektem wspólnego skupienia uwagi, ważnym elementem interakcji. Analiza map emocji pokazała, że przejście do pustego gniazda jest dla kobiet okresem o wysokim natężeniu emocjonalnym, ponieważ żegnają się one z rolą matki zależnych dzieci i stają w obliczu nowego etapu swojego życia (nowej fazy macierzyństwa). Analiza emocji

potwierdziła również, że moment, w którym dzieci opuszczają dom, oznacza, jak pisałam w pierwszym tekście cyklu, przesunięcie się do bardziej zdystansowanej roli rodzicielskiej (macierzyńskiej) i wymaga nowej interpretacji podstawowych ról życiowych. To okres życia, w którym tętniące życiem gniazdo cichnie, a kobiety stają przed nowymi ścieżkami, odkrywając na nowo swoją rolę matki. Podczas gdy kobiety doświadczały szeregu emocji, gdy odchodziły ich dzieci, w tym rozdziale skupiam się przede wszystkim na emocjach ściśle związanych ze zmianą rozumianą po pierwsze jako strata i po drugie jako zysk spowodowany tym procesem. W opisywanym rozdziale badając narracje na temat emocji, oddałam głos kobietom wsłuchując się w historie zmiany przez jaką przechodziły. Skoncentrowałam się na relacjach kobiet z emocjami i sposobach nadawania znaczenia sytuacjom i wydarzeniom związanym z odejściem dzieci.

Analiza fragmentów wywiadów, w których kobiety mówiły o swoich reakcjach emocjonalnych na odejście dzieci, pozwoliła mi wyróżnić pięć wzorców emocjonalnych: **smutku, frustracji, dumy/winy, ulgi i przyjemności.**

Rola matki w wymiarze indywidualnym - podsumowanie:

- W kontekście doświadczeń kobiet-matek dorosłych dzieci zamiast o „matkach w pustym gnieździe” proponuję mówić o kobietach **"post-macierzyńskich" - post-matkach**, które zamiast obawiać się syndromu "pustego gniazda", oczekują na tę fazę swojego macierzyństwa i mogą się do niej przygotować.
- Faza post-macierzyństwa jest przez nie postrzegana w kategoriach szansy, a nie wyłącznie straty. Poczucie straty i zysku może się przeplatać, co prowadzi do poczucia dwuznaczności (ambiwalencji). Pojawiające się ambiwalencje można opisać w kategorii sprzecznych norm i wartości obowiązujących w kontekście relacji z dorosłymi dziećmi, a także odnosząc je do niekiedy sprzecznych a współwystępujących emocji: radości i smutku; dumy i strachu czy spełnienia i pustki.
- W fazie post-macierzyńskiej matki zaczynają postrzegać siebie jako bardziej autonomiczne, aktywne społecznie oraz jako partnerki dla swoich dorosłych dzieci. Dostrzegają swoją rolę matki (opiekunki) wśród innych samoidentyfikacji.
- Wywiady z post-matkami pokazały, że mimo braku wzorców i rytuałów w polskiej kulturze istnieją silne normy i oczekiwania dotyczące emocji związanych z fazą macierzyństwa bez dzieci sugerujące „co kobiety powinny odczuwać”.

Wymiar przestrzenny

Na podstawie:

- **(2023)** Gajewska Magdalena., **Herzberg-Kurasz Madalena.**, Żadkowska Magdalena. Kostecka Marianna., Dowgiałło Bogna., *Room of her own. Remaking Empty Nest and Creating Herspaces in Practices of Polish Mothers whose Children Left Home*, European Journal of Women's Studies 30 (1):7-21.

Drugi eksplorowany przeze mnie wymiar roli post-matki był analizowany w kontekście prywatnego miejsca - domu rodzinnego. Analiza historii matek została przeprowadzona w ramach teorii liminalności Victora Turnera (1977; 2010). W przypadku kobiet, które wzięły udział w badaniu, doświadczenie liminalności nie prowadziło do wejścia w nową fazę macierzyństwa, która byłaby społecznie rozpoznawalna. Zarówno dorosłe, samodzielne dzieci, jak i rodzice (matki) poszukiwali nowej definicji swojej roli i praktyk z nią związanych. Oznacza to, że moment, w którym dzieci opuszczają dom rodzinny pozwala współczesnym kobietom szukać odpowiedzi na pytania: "co dalej?", "kim jestem i jaką rolę pełnię w tej nowej sytuacji życiowej?" Brak rytuałów wspierających ten moment w życiu kobiet wyraża się w reorganizacji swojej przestrzeni domowej. Proces marginalizacji (wyłączenia) macierzyństwa w życiu kobiet rozpoczyna się, dla części z nich, od psychologicznej separacji w okresie dorastania dziecka. Mimo świadomości dojrzewania i usamodzielniania się psychicznego dzieci, wyprowadzenie się dziecka z przestrzeni domu uznają za kluczowy moment wejścia w proces marginalizacji dotychczasowego macierzyństwa. Samodzielność dziecka i jasno wyrażone plany są silnym bodźcem do spojrzenia na rolę matki jako własną przeszłość. Dom, który staje się miejscem bez dzieci - staje się przestrzenią wymagającą ponownego uporządkowania, zwłaszcza, że często role rodzicielskie określały znaczenie domu jako miejsca. Przeprowadzona analiza pokazała, że większość kobiet objętych badaniem pozostaje zawieszona w fazie liminalnej, w której z jednej strony nie wiedzą, jak przejść przez ten etap zmian, z drugiej nie wiedzą, czy warto. Niektóre kobiety unikają przestrzeni pozostawionej przez dzieci, opóźniając moment rozstania się z rolą matki. Niepewność granic, jaką powodują powroty dzieci do domu

rodzinnego⁵, może zakłócić proces redefiniowania przez kobiety siebie i swojego macierzyństwa. Konfrontacja z pustą, samotną, opuszczoną przestrzenią może też sama w sobie zmuszać je do podjęcia pewnych kroków. Zanim "moja [kobieca] przestrzeń" wyłoni się z przestrzeni "po dzieciach", często potrzebny jest czas wahania i podejmowania nowych decyzji. Bardzo istotne jest to, że pozostawanie w liminalności zależy również od czasu, jaki upłynął od wyprowadzenia się dzieci z domu.

Moja analiza pokazuje, że etap pustego gniazda, po przejściu do kolejnej fazy - zagregowanej, wprowadza aktorów społecznych (matki) w ich nowe, zrekonstruowane role społeczne poprzez jasno określone działania. Pozostawanie w fazie zagregowanej oznacza, że kobiety (matki) mają przestrzeń do poświęcenia sobie i realizacji swoich potrzeb. Kobieta staje się wówczas właścicielką i dyspozytorką własnego życia. Jest wolna od oczekiwań i kulturowych scenariuszy w odniesieniu do macierzyńskiej roli. Transformacja ról rodzinnych odbywa się poprzez modyfikacje przestrzeni domowej - zwłaszcza pokoju (pokoi), który wcześniej należał do dziecka (dzieci), a czasem także innych pomieszczeń. Przestrzenie te zmieniają się fizycznie, a także otrzymują inne przeznaczenie i znaczenie, związane z nową rolą społeczną kobiety jako **post-matki** ("matki dorosłego dziecka (dzieci)"). Podczas gdy brak jasnych ram społecznych dla wyjścia z roli macierzyńskiej może prowadzić do performatywnej utraty (tj. braku praktyk, w ramach których rola matki mogłaby być odgrywana), jest to również potencjał dla kobiet do ponownego wymyślenia siebie i swoich nowych miejsc (oraz praktyk). Na podstawie analizy wyników badania okazało się, że tylko dziewięć⁶ matek doświadczyło, między innymi dzięki posiadaniu lub zmianie własnej przestrzeni, fazy agregacji, charakterystycznej dla stawania się kobietą w nowej roli - matki dorosłego dziecka, które opuściło dom rodzinny. Przestrzeń domowa pomogła im osiągnąć ten etap, kiedy to poprzez dokonanie zmian w przestrzeni i udomowienie gniazda na nowo, nastąpiła w nich agregacja. Kobiety te weszły w zrekonstruowaną rolę społeczną, w której bycie matką jest zmarginalizowane. Dla nich odzyskanie przestrzeni stało się okazją do stworzenia nowego miejsca, które jest miejscem dla siebie, w którym poczuły, że się odnalazły i mają swoją

⁵ Sytuację boomerangu covidowego opisałam w ramach wymiaru relacyjnego w dalszej części autoreferatu.

⁶ Z spośród czterdziestu (analiza materiału w niniejszym artykule objęła 40 wywiadów indywidualnych z kobietami (matkami)).

prywatność. Agregacja może się różnić co do wielkości przestrzeni uzyskanej na rzecz całkowitego posiadania, jednak jest ona "słyszalna" w narracjach kobiet oraz zaakceptowana przez pozostałych członków rodziny (wtedy dopiero może się dopełnić).

Rola matki w wymiarze przestrzennym - podsumowanie:

- Dom bez dzieci staje się dla **post-matek** przestrzenią, która zmienia się wraz ze zmianami, jakie zachodzą w kobiecie i rolach, jakie odgrywa.
- Przejście do fazy **post-matki**, nie przyjmującej tradycyjnej roli babci odbywa się poprzez agregację do nietradycyjnej roli kobiecej, a więc rozpoznania siebie jako kobiety odgrywającej inne role i rezygnującej z roli opiekunki.
- Przejmując dom w posiadanie, **post-matka** może dokonać materialnej ekspansji w przestrzeń, zawłaszczając ją, otaczając granicami i strzegąc dostępu do niej - **faza agregacji**.
- Matka może też czekać i niczego nie zmieniać, poddawać się zmianom dokonywanym lub sugerowanym przez innych (dzieci, partnera). Nie chcąc przestać być matką dla dzieci, może podtrzymywać stary porządek i w chwilach, gdy spotyka się z dziećmi, kultywować tradycje wspólnego siedzenia przy stole, gotowania ulubionych potraw dzieci czy ścielenia ich łóżek w niezmienionych pokojach - faza liminalności.
- **Post-matki**, które przeszły do fazy zagregowanej to kobiety dla których macierzyństwo „zdarza się” w konkretnych sytuacjach (wizyt dorosłych dzieci, kontaktów zapośredniczonych); matki zagregowane potrafią zarządzać granicami bycia matką (zdolność do podtrzymywania i obrony zmian dokonanych po wyprowadzce dziecka, np. ochrona prawa do własnej intymności/prywatności w postaci np. odzyskanego i samodzielnie zorganizowanego pokoju, nowego stylu życia, nowej diety, zainteresowań, kariery, planów na przyszłość itp; które zaakceptowały zmianę i zmniejszyły wymagania wobec siebie, by realizować zadania "wzorowej" matki (umiejętność odpuszczania, akceptacja błędów, położenie większego nacisku na własne potrzeby i marzenia); potrafią świadomie i swobodnie poruszać się między rolą matki a rolą post-matki (bycie matką okazjonalną, możliwość płynnego wyjścia z roli matki pod nieobecność dzieci w domu, jak i wejścia w nią w celu wynegocjowania relacji z dzieckiem po wyprowadzce); wiedzą, że najbliżsi - mąż, dzieci, przyjaciele, rodzina i społeczeństwo - zaakceptowali jej zrekonstruowaną rolę społeczną (komfort np. w postaci swobody i prawa do

zamknięcia drzwi do swojego pokoju, a tym samym stworzenia przestrzeni niezależnej i nie zawłaszczanej/niezakłóconej przez innych).

Wymiar relacyjny

Na podstawie:

- **(2024) Herzberg-Kurasz Magdalena**, Giraud Christophe, de Singly Francois, Gajewska Magdalena, Goretta Sophie David, *The reconfiguration of the mother's role after the departure of the children*, [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>.
- **(2022) Żadkowska M., Herzberg-Kurasz M.** „Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. *Perspektywa rodziców*, Przegląd Socjologii Jakościowej, Tom XVIII Numer 1. Rodzina w czasach niepewności.

W trzeciej grupie tekstów znalazły się dwie publikacje, w których skupiam się na analizie relacji post-matek z dorosłymi dziećmi. W ramach prowadzonych badań starałam się analitycznie uchwycić rekonfigurację roli matki w relacyjnych aspektach. W rozdziale *The reconfiguration of the mother's role after the departure of the children* przyglądałam się temu, jak wymiary roli matki ewoluują w zależności od różnych etapów wyprowadzki dorosłych dzieci z domu rodzinnego (kiedy dzieci wyjeżdżają na studia, ale nadal są ekonomicznie zależne; kiedy rozpoczynają pierwszą pracę, zaczynają być stopniowo niezależne ekonomicznie, kiedy wyprowadzają się i są zupełnie niezależne ekonomicznie).

Przeprowadzone badania pokazały, że chociaż odejście dzieci zmniejsza obciążenie rolą matki, często nie eliminuje jej całkowicie, a prowadzi do jej redefinicji. Badane mówią o mniejszej ilości czasu spędzonego na gotowaniu, praniu, sprzątanii oraz mniejszej ilości czasu poświęconej na praktyki wychowawcze i praktyki troski. Rola matki nadal jest podtrzymywana, jednak bez codziennego obciążenia obowiązkami opiekuńczymi. Analiza narracji post-matek pokazuje, że rola matki w wymiarze relacyjnym zostaje zrekonstruowana.

Na pierwszym etapie po wyprowadzce, gdy dzieci wyjeżdżają na studia lub zaczynają pierwszą pracę rola matki jest kontynuowana. Przybiera ona jednak nowe formy. Podczas gdy wcześniej matki działały w bliskości i każdego dnia, praktykują rolę na odległość i w sposób nieciągły. Rola macierzyńska jest kontynuowana poprzez dostosowanie realizacji jej wymiaru relacyjnego do życia z dala od dzieci (co na ogół sprowadza się do monitorowania emocjonalnego samopoczucia dorosłych już dzieci). W ten sposób matki przekształcają część swoich umiejętności macierzyńskich oraz praktyk podtrzymujących relację z dorosłymi dziećmi (dzieckiem) **z fizycznych na zdalne**. Można zauważyć, że matki balansują w relacjach między dystansem (zapewniając pełną autonomię swoim dorosłym dzieciom), a zaangażowaniem (udzielając wsparcia, którego nadal potrzebują), co nie jest łatwym zadaniem. Wraz z kontynuacją okresu zależności związanego ze studiami, w którym młodzi ludzie pozostają zależni od swoich rodziców, wymiar prac domowych w roli matki ulega zmniejszeniu. Jednak rola materialna nie zostaje porzucona, ale raczej częściowo kontynuowana na odległość, zwłaszcza w jej aspektach relacyjnych (jako ta, która pozostaje, nawet jeśli dzieci nie ma już w domu). Matki zapewniają obieg przedmiotów między domem a mieszkaniem dziecka (pocztą lub podróżując z tymi przedmiotami). Mniej lub bardziej ciągły przepływ zasobów, ale także przedmiotów i usług krąży między dwiema lokalizacjami (domem rodzinnym oraz domem dorosłych dzieci). Doświadczenia matek wskazują, że przejście od bliskiej i ciągłej roli do odległej i nieciągłej relacji stwarza wiele wyzwań i wywołuje ambiwalentne emocje.

Gdy dzieci osiedlą się w niezależnych mieszkaniach (niezależnych finansowo), często w parach, rola matki przechodzi w kolejny etap i przechodzi **w stan uśpiania**: materialny wymiar roli już nie istnieje. Rola uśpiona utrzymuje się poprzez cichą matczyną troskę i zamartwianie się matek. Jednocześnie relacyjny wymiar tej roli trwa nadal w formie bardzo rozluźnionej relacji prowadzonej podczas wizyt lub rozmów telefonicznych. Oczywiście, siła przywiązania i współzależności między rodzicami a dziećmi jest bardzo zróżnicowana, podobnie jak jej przejawy (również częstotliwość kontaktów). Rola matki jest uśpiona, ale może zostać reaktywowana w dowolnym momencie w przypadku wystąpienia rozmaitych wyzwań i problemów. Dzieci mogą wrócić do domu, co miało miejsce zwłaszcza podczas pandemii COVID-19 lub w dowolnym momencie w przypadku problemów zawodowych lub

mażeńskich (taką otwartość na ponowne przyjęcie dzieci do domów rodzinnych reprezentowała zdecydowana większość matek). Niektóre matki mogą również czuć, że reaktywują tę część swojej roli (opiekuńczą), gdy zostaną babciami.

Wątek relacji matek z dorosłymi dziećmi został przeze mnie rozwinięty również w drugim artykule z tego obszaru: *„Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. Perspektywa rodziców*. Poprzez analizę pięciu przypadków powrotu dzieci do domu w czasie pandemii, zwracam w nim uwagę na mechanizmy adaptacji do nowych warunków rodzinnych i powrotu do relacji rodzic (matka)-dziecko. Moja analiza pokazuje, że ponowne zamieszkanie razem przywróciło pewne tradycyjne wartości, takie jak wspólne spędzanie czasu przy stole, bycie rodziną, pielęgnowanie relacji oraz wzajemne troszczenie się o siebie, zarówno na nowych, jak i dawnych zasadach. Cechą charakterystyczną „covidowych powrotów” była na pewno ich gwałtowność, wynikająca z presji czasu, bez wcześniejszego planowania i przygotowań. W obliczu zagrożenia pandemią, rodzicom trudno było odmówić powrotu do domu swoim dorosłym dzieciom. Decyzje te, w odróżnieniu od standardowych motywacji powrotów do domu, były podyktowane przede wszystkim względami zdrowotnymi – uznawano, że w domu rodzinnym jest bezpieczniej i zdrowiej, zarówno pod względem psychicznym, jak i fizycznym a także relacyjnym. W opisywanych przypadkach, matki reprezentowały stanowisko, że rodzina powinna trzymać się razem w obliczu zagrożenia. Respondenci podkreślali również znaczenie wzajemnego wsparcia między rodzicami a dorosłymi dziećmi. Aspekt ekonomiczny, związany z niższymi kosztami życia w domu rodzinnym oraz ograniczonymi opłatami studenckimi, również był istotny, ale w przypadku „covidowych powrotów” był postrzegany jako rozsądna i uzasadniona oszczędność w obliczu nieprzewidywalnej sytuacji.

Dzięki analizie przypadku pięciu rodzin, które doświadczyły powrotów dorosłych dzieci do domów rodzinnych, spowodowanych wybuchem pandemii COVID-19 pokazałam różne warianty tymczasowego powrotu do pełnego gniazda i konsekwencje dla relacji matka-dziecko. Pierwszy przypadek, „Wracasz na start”, najwierniej odzwierciedla poczucie „cofnięcia czasu” i powrotu do sytuacji wspólnego mieszkania, gdy dzieci nie byli dorośli. Drugi przykład rodziny przedstawia „załamanie naturalnego biegu rzeczy”; matka zdążyła

wypracować nowy porządek bycia w swoim domu i musiała ponownie „zmierzyć się” z obecnością w nim dziecka. Trzeci przykład okazał się „wyzwaniem dla praktyk rodzinnych”; matka powróciła automatycznie do pielęgnowanych w pełnym gnieździe relacji z synem. Czwarty przypadek uwidoczniał możliwości dokończenia procesu wyprowadzki, który nastąpił nagle i powodował silne poczucie winy u matki. Ostatni przypadek zaś został przez matkę wykorzystany jako czas na przepracowanie wyrzutów sumienia oraz poczucia bycia złą matką. Wielość sposobów na wykorzystanie powrotów dorosłych dzieci do domów rodzinnych wskazuje na siłę i trwałość relacji. Nie kończą się one wraz z wyprowadzką dorosłych dzieci z domu rodzinnego, co więcej wymagają nowego ich ułożenia i wymyślenia sposobów na ich praktykowanie.

Rola matki w wymiarze relacyjnym - podsumowanie:

- Wymiar relacyjny roli matki ewoluuje w zależności od różnych etapów wyprowadzki dorosłych dzieci z domu rodzinnego: kiedy dzieci wyjeżdżają na studia, ale nadal są ekonomicznie zależne; kiedy rozpoczynają pierwszą pracę, zaczynają być stopniowo niezależne ekonomicznie, kiedy wyprowadzają się i są zupełnie niezależne ekonomicznie.
- **Rola post-matki** w wymiarze relacyjnym nie znika, kiedy dzieci opuszczają dom, ale jest dostosowywana do nowych okoliczności i warunków rodzinnych i wymaga wymyślenia sposobów na jej praktykowanie.
- Zrzeczenie się obowiązków macierzyńskich nie jest łatwym zadaniem, szczególnie w sytuacji powrotów dorosłych dzieci do domów rodzinnych (boomeranging covidowy), a następnie z ich ponowną wyprowadzką.
- Niespodziewany i nieplanowany czas spędzony razem z dorosłymi dziećmi (w czasie pandemii COVID19) pomógł matkom poradzić sobie z poczuciem winy i niepokojem, jaki odczuwały w związku z pustym gniazdem.
- **Post-matki** są mocno zaangażowane w zdalną pracę relacyjną, balansując przy tym pomiędzy potrzebą chronienia dziecka, które odeszło a ingerencją w jego autonomię.

VII. Podsumowanie

Opisany powyżej cykl pięciu tekstów naukowych pokazuje, że **post-matka** w pustym gnieździe to matka, dla której proces dystansowania się do roli matki ma miejsce w okresie przejścia od pełnego gniazda do pustego gniazda. **Post-matka** jest matką, która doświadczyła przejścia od macierzyństwa w pełnym wymiarze czasu (codziennego) do macierzyństwa w niepełnym wymiarze czasu (czasem uśpionego), której codzienne doświadczenie nie obejmuje już zadań bezpośrednio związanych z rolą matki. Co istotne, **post-matka** potrafi zarządzać granicami bycia matką. **Post-matka**, zamiast obawiać się syndromu „pustego gniazda”, oczekuje na tę fazę swojego macierzyństwa i może się do niej przygotować. **Post-matki** zaczynają postrzegać siebie jako bardziej autonomiczne, aktywne społecznie oraz jako partnerki (towarzyszki) swoich dorosłych dzieci, dostrzegając swoją rolę wśród innych samoidentyfikacji. **Post-matki** uznają swoją rolę opiekunki w szerszym kontekście, pośród innych elementów swojej tożsamości. Analiza **doświadczeń post-macierzyńskich** w badanym przeze mnie pokoleniu kobiet prezentuje pewne zindywidualizowane strategie radzenia sobie z sytuacją wchodzenia w okres pustego gniazda, ze względu na brak społecznych schematów, które regulowałyby jednostkowe działania matek na tym etapie ich macierzyństwa.

Jednym z ograniczeń naszych badań był brak zróżnicowania badanych kobiet pod względem ich aktywności na rynku pracy, poziomu edukacji i statusu społeczno-ekonomicznego. Dobór próby objął co prawda kobiety obszarów miejskich oraz wiejskich, ale reprezentowały one głównie klasę średnią (wyższą i niższą) oraz miały wykształcenie wyższe lub średnie (w porównywalnych proporcjach). Nie udało się nam również zrekrutować kobiet, które nigdy nie były nigdy aktywne zawodowo. Z drugiej strony, badania, które zrealizowaliśmy również we Francji (ich wyniki dostępne są w innych tekstach niż te składające się na moją dysertację) pokazały na szereg podobieństw francuskich post-matek do post-matek polskich mimo różnych kontekstów kulturowych, co wzmacnia siłę wniosków i pozwala twierdzić, że część z nich ma charakter uniwersalny.

Podlegające zmianom społeczno-kulturowym, wzorce macierzyństwa wpływają również na sposób, w jaki post-matki postrzegają własną rolę. Pomimo większej swobody (niż kobiety

na początku swojej drogi macierzyńskiej) w tym, jak post-matki układają swoje scenariusze życia osobistego, nie są one wolne od osądu społecznego, więc zawsze starają się działać jak najlepiej. Oczekiwania społeczne dotyczące przejścia do pustego gniazda mogą mieć znaczący wpływ na to, jak post-matki postrzegają to doświadczenie.

Wraz z odejściem dzieci, **post-matki** zyskują czas na realizację swoich indywidualnych i zawodowych potrzeb. Podczas gdy rola matki przesuwana się z trybu codziennego do trybu relacyjnego, ukrytego, rola opiekunki (która jest częścią roli matki) nie wydaje się mieć końca. W kontekście udziału kobiet w rynku pracy toczy się również dyskusja na temat nieodpłatnej pracy kobiet. Jest ona postrzegana jako norma kulturowa, obowiązująca w ramach społecznego skryptu roli (Racław, 2020). Niektóre matki dorosłych dzieci pozostają uwięzione w pokoleniu kanapkowym (*sandwich generation* - Slany, 2019), które zmusza je do opieki nad rodzicami, teściami, a czasem nawet samymi partnerami. Nie jest łatwo przewidzieć czasu trwania i intensywności niezbędnej pomocy. Naturalna konsekwencja fizjologicznego procesu starzenia się wpływa na kontynuację ich uwikłania w obowiązki opiekuńcze. Pojawiają się nie tylko zdalne obowiązki macierzyńskie (wobec dorosłych dzieci), ale także dodatkowe obowiązki córek starzejących się rodziców.

W Polsce brakuje jakichkolwiek instrumentów wsparcia, dlatego rodzina musi zapewnić opiekę z powodu braku innych alternatyw. **Faza post-macierzyńska**⁷ może być interesująca nie tylko dla planistów polityki społecznej w krajach Unii Europejskiej, ale także dla całego systemu opieki zdrowotnej, w tym terapeutów rodzinnych. Ponieważ puste gniazdo jest etapem, przez który przechodzi większość rodzin z dziećmi, jest to kwestia świadomości o funkcjonowaniu rodziny i mechanizmów radzenia sobie w tej nowej sytuacji. Przeprowadzona przeze mnie analiza, uzupełnia lukę w badaniach socjologicznych, dotyczącą fazy macierzyństwa w pustym gnieździe, tworząc przestrzeń do poszukiwania odpowiednich rozwiązań w dziedzinie usług, opieki lub, szerzej, polityki społecznej, a być może także indywidualnego wsparcia. Udowadnia również konieczność podjęcia działań, które ograniczyłyby rozmiar nieodpłatnej pracy opiekuńczej i przeciwdziałały jej reprodukcji.

7 Lub post-rodzicielska, ponieważ dotyczy również mężczyzn.

VIII. Bibliografia

Afflerback, K., Anthony, A., Shannon, C.K., i Grauerholz, L. (2014). *Consumption rituals in the transition to motherhood.* *Gender Issues*, 31(1), 1–20. DOI:10.1007/ s12147-014-9115-0.

Arnett, J.J. (2000). *Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties.* *American Psychologist*, 55(5), 469–480. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469>.

Arnett, J. J. (2007). *Emerging adulthood: What is it, and what is it good for?* *Society for Research Child Development*, 1(2), 68–73.

Badinter, É. (2013). *Konflikt: kobieta i matka* (J. Jedliński, trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Barszcz, P. (2019). *Zjawisko gniazdownictwa w krajach Unii Europejskiej – skala, przyczyny, skutki.* *Casus Polski. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica*, (69), 35–51. <https://doi.org/10.18778/0208-600X.69.03>.

Bieńko M., Kwak A., Rosochacka-Gmitrzuk M. (2017), *Wciąż jeszcze w gnieździe rodzinnym? Socjologiczne spojrzenie na młodych dorosłych*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.

Borland, D. C. (1982). *A cohort analysis approach to the empty nest syndrome among three ethnic groups of women: A theoretical position.* *Journal of Marriage and the Family*, 44(1), 117–129. <https://doi.org/10.2307/351267>.

Bouchard, G. (2014). *How Do Parents React When Their Children Leave Home? An Integrative Review.* *Journal of Adult Development*, 21, 69–79. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9180-8>.

Budrowska, B. (2000). *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety.* Wydawnictwo Funna.

Coll, C. G., Surrey, J. L., i Weingarten, K. (1999). *Mothering against the odds: Diverse voices of contemporary mothers.* *Infant Observation*, 2(2), 118–121. <https://doi.org/10.1080/13698039908400553>.

De Singly F., (2004) *Fortune and misfortune of the married woman*, Union Distribution, TL, Pages: 246, Edition: book nine., hardcover, Presses Universitaires de France – PUF.

De Singly (2024). *The Value of “Empty Nest Syndrome” in Sociology [w:] Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>.

Dowgiałło B., Giraud Ch., Herzberg-Kurasz M., (2024). *Navigating Emotional Terrain: Women's Experiences of Loss and Gain*, [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>.

Erickson, J. J., Martinengo, G., i Hill, E. J. (2010). *Putting work and family experiences in context: Differences by family life stage.* *Human Relations*, 63(7), 955–979. <https://doi.org/10.1177/0018726709353138>.

Finch, J. (2007). *Displaying families.* *Sociology*, 41(1), 65–81. <https://doi.org/10.1177/0038038507072284>.

Gajewska, M., Herzberg-Kurasz, M., Zadkowska, M., Kostecka, M., & Dowgiałło, B. (2023). *Room of her own: Remaking empty nest and creating herspaces in practices of Polish mothers whose children left home.* *European Journal of Women's Studies*, 30(1), 7–21. <https://doi.org/10.1177/13505068221110336>.

Galland, O. (2003). *Adolescence, post-adolescence, youth: revised interpretations.* *Revue Française de Sociologie*, 44(5), 163–188. DOI:10.2307/3323250.

Gibbs, G. (2011). *Analizowanie danych jakościowych.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Gromkowska-Melosik, A. (2017). *Rekonstrukcje tożsamości współczesnych kobiet. Paradoksy emancypacji.* *Pedagogika Społeczna*, 2(64), 95–116.

Grover, N., i Dang, P. (2013). *Empty nest syndrome vs empty nest trigger: Psychotherapy formulation based on systemic approach – A descriptive case study.* *Psychological Studies*, 58(3), 285–288. <https://doi.org/10.1007/s12646-013-0207-9>

Gullette, M.M. (1995). *Inventing the “postmaternal” woman, 1898–1927: Idle, unwanted, and out of a job.* *Feminist Studies*, 21(2), 221–253.

Gullette, M.M. (2002). *Valuing “postmaternity” as a revolutionary feminist concept.* *Feminist Studies*, 28(3), 553–572.

Harper, J. M., Schaalje, B. G., i Sandberg, J. G. (2000). *Daily hassles, intimacy, and marital quality in later life marriages.* *American Journal of Family Therapy*, 28(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/019261800261770>.

Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood.* Yale University Press.

Heiman, J. R., Long, J. S., Smith, S. N., Fisher, W. A., Sand, M. S., i Rosen, R. C. (2011). *Sexual satisfaction and relationship happiness in midlife and older couples in five countries.* *Archives of Sexual Behavior*, 40(4), 741–753. <https://doi.org/10.1007/s10508-010-9703-3>

Herzberg-Kurasz M. (2023). *Motherhood in the empty nest - the lack of social recognition?* *Social Policy Issue, Special Issue 2023*;62(3):1-23.

Herzberg-Kurasz M., Giraud Ch., de Singly F., Gajewska M., Goretta S. D., (2024). *The reconfiguration of the mother's role after the departure of the children*, [w:] Żadkowska M., Skowrońska M., Giraud Ch., Schmidt F., *Reconfiguring Relations in the Empty Nest. Those Who Leave and Those Who Stay*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403>.

Hochschild A., Machun G A. (1990). *The Second Shift.* New York: Avon Books.

Hryciuk, R.E. i Korolczuk E. (2012). *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce.* Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Imbierowicz, A. (2012). *The Polish mother on the defensive? The transformation of the myth and its impact on the motherhood of Polish women.* *Journal of Education Culture and Society*, 1, 140–153.

Krzaklewska, E. (2010). *Nowe wzory wchodzenia w dorosłość młodych Polek – redefinicja znaczenia pracy i rodziny.* [w:] U. Śwadźba, E. Budzyńska (red.), *Rodzina i praca między tradycją a współczesnością.* Katowice: Uniwersytet Śląski, Wydawnictwo Gnome.

Krzaklewska, E. (2017). *W stronę międzypokoleniowej współpracy? Wyprowadzenie się z domu rodzinnego z perspektywy dorosłych dzieci i ich rodziców.* *Societas/Communitas*, 2(24), 159–176.

Kwak A. i Bieńko M. (red.) (2012). *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę,* Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Mary, A. A. (2014). *Re-evaluating the concept of adulthood and the framework of transition.* *Journal of Youth Studies*, 17(3), 415–429.

Mazzucco, S. (2006). *The impact of children leaving home on the parents' well-being: A comparative analysis of France and Italy.* *Genus*, 62(3/4), 35–52.

McQuaide, S. (1998). *Women at Midlife.* *Social Work*, 43(1), 21–31. <https://doi.org/10.1093/sw/43.1.21>.

Mitchell, B. A., i Lovegreen, L. D. (2009). *The empty Nest Syndrome in midlife families: A multimethod exploration of parental gender differences and cultural dynamics.* *Journal of Family Issues*, 30(12), 1651–1670. <https://doi.org/10.1177/0192513X09339020>.

Mitchell, B. A. (2010). *Happiness in midlife parental roles: A contextual mixed methods analysis.* *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 59(3), 326–339. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2010.00605.x>.

Mleczo I. i in. (2019) *Nowe oblicza konfliktu ról wśród młodych Polek i Polaków w świetle łączenia rodzicielstwa ze studiami i pracą zawodową. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 15, nr 4, s. 106–129; DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1733-8069.15.4.06>.*

O'Reilly, A. (ed.). (2010). *Encyclopedia of motherhood.* SAGE Publications, Inc., <https://dx.doi.org/10.4135/9781412979276>.

Packalén P., M. A. (2017). *Macierzyństwo bez lukru i retuszu. Wizerunek Matki Polki w literaturze polskiej po roku 2000 i blogach.* *Postscriptum Polonistyczne*, 2(20), 63–83.

Pustułka, P. i Ślusarczyk, M. (2016). *Cultivation, compensation and indulgence: Transitional short-term returns to Poland across three family generations.* *Transitional Social Review*, 6(1–2), 78–92. DOI: 10.1080/21931674.2016.1182312.

Pustułka, P., Sarnowska, J., i Buler, M. (2022). *Resources and pace of leaving home among young adults in Poland.* *Journal of Youth Studies*, 25(7), 946–962. <https://doi.org/10.1080/13676261.2021.1925638>.

Racław M. (2020). *Nieodpłatna praca opiekuńcza w rodzinie jako kategoria polityki społecznej.* [w:] M. Bieńko, M. Rosochacka-Gmitrzak, i E. Widel (eds.), *Obrazy życia rodzinnego i intymności.* Książka dedykowana Profesor Annie Kwak. (335–350). DOI:10.31338/uw.9788323543572.

Radziwinowiczówna, A., Rosińska, A., i Kloc-Nowak, W. (2018). *Ethnomorality of care: Migrants and their aging parents.* Routledge.

Randhawa, M. i Kaur, J. (2021). *Acknowledging empty nest syndrome: Eastern and Western perspective.* *Mind and Society*, 10(3–4), 38–42. <https://doi.org/10.56011/mind-mri-103-420214>.

Sheriff, M. i Weatherall, A. (2009). *A feminist discourse analysis of popular-press accounts of post-maternity.* *Feminist and Psychology*, 19(1), 89–108. <https://doi.org/10.1177/0959353508098621>.

Sikorska M. (2019). *Praktyki rodzinne i rodzicielskie we współczesnej Polsce – rekonstrukcja codzienności.* Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Sikorska, M. (2009). *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach.* Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Slany, K. (2019). *Starzenie się społeczeństwa i wyzwania w zakresie opieki i troski w kontekście przemian rodzin i migracji.* [w:] Ł. Krzyżowski, K. Leszczyńska, i M. Szejma (eds.), *Wyobrażone, przeżyte i przedstawione: księga jubileuszowa dla Profesora Janusza Muchy.* (97–106). Zakład Wydawniczy Nomos.

Spence, D. i Lonner, T. (1971). *The “Empty Nest”: A Transition within Motherhood.* *The Family Coordinator*, 20(4), 369–375. <https://doi.org/10.2307/582168>.

Szafraniec, K. (2017). *Entering adulthood - from diagnoses of youth to social policies towards them: In search of specificity of transition countries.* *Vietnam Social Sciences*, 3, 1–20.

Taranowicz I. (2016). *Role rodzinne w płynnej nowoczesności* [w:] Przybył I., Żurek A. (2016). *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją,* Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.

Titkow A. (1995). *Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości.* [w:] A. Titkow, i Domański H. (Eds.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce* (pp. 9–39). Instytut Filozofii i Socjologii PAN.

Titkow, A. (2007). *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty.* Wydawnictwo IFiS PAN.

Titkow, A. (2012). *Figura Matki Polki. Prośba demitologizacji.* In R. Hryciuk i E. Korolczuk (Eds.), *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce* (pp. 27–48). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Titkow A., Duch-Krzystoszek, D., i Budrowska, B. (2004). *Nieodpłatna praca kobiet: Mity, realia, perspektywy.* Wydawnictwo IFiS PAN.

Turner, V. (1977). *Process, system and symbol: A new anthropological synthesis.* *Daedalus* 106(3): 61–80.

Turner, V. (2010). *Proces rytualny: Struktura i antystruktura.* Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Umberson, D., Williams, K., Powers, D. A., Chen, M. D., i Campbell, A. M. (2005). *As good as it gets? A life course perspective on marital quality.* *Social Forces*, 84, 493–511.

Van de Velde, C. (2008). *Devenir adult. Sociologie comparée de la jeunesse en Europe.* Paris: Presses Universitaires de France.

Wojciechowska, L. (2008). *Syndrom pustego gniazda. Dobrostan matek usamodzielniających się dzieci.* Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

Zalewska, S. (2012). *Syndrom pustego gniazda.* Wydawnictwo UKSW.

Żadkowska M., Herzberg-Kurasz M. (2022). „Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. *Perspektywa rodziców*, Przegląd Socjologii Jakościowej, Tom XVIII Numer 1. Rodzina w czasach niepewności.

IX. Aneks: grupa badanych kobiet (matek)

WYWIAD	ILOŚĆ WYWIADÓW	STATUS ZWIĄZKU	MIASTO/WIEŚ (M/W)	TERMIN REALIZACJI	MIEJSCE REALIZACJI
DIADYCZNY	26	Rodzice dorosłych dzieci	M	2019-2020	NA ŻYWO
DIADYCZNY	16	pozostających w długotrwałych związkach, których dzieci opuściły dom w ostatnich miesiącach lub latach, lub które zamierzają opuścić dom	W	2021	NA ŻYWO
INDYWIDUALNY (REALIZOWANY ROK PO DIADYCZNYM)	24	Matki dorosłych dzieci, pozostające w długotrwałym związku, które uczestniczyły w wywiadach diadycznych (2. wywiad, po 1 roku	M/W	2020-2021	ONLINE
INDYWIDUALNY	18	Matki dorosłych dzieci w długotrwałych związkach	M/W	2020-2021	ONLINE
INDYWIDUALNY	20	Matki dorosłych dzieci, owdowiałe, w separacji, rozwiedzione, często w ponownym związku	M/W	2020/2021	ONLINE/NA ŻYWO

Materiał poddany analizie w mojej dysertacji dotyczył wywiadów z kobietami, które pozostawały w heteroseksualnych związkach małżeńskich lub związkach partnerskich. Średnia wieku matek objętych badaniem wynosiła 52 lata. Ich dzieci miały średnio 26 lat (25,7 lat w przypadku córek i 27 lat w przypadku synów). W badanej grupie niektóre matki doświadczyły już przejścia do pustego gniazda, podczas gdy inne były w trakcie tego procesu. Prawie jedna trzecia miała jedno dziecko, 43% miało dwoje dzieci, 18% miało troje dzieci, a 8% miało czworo lub więcej dzieci. Kobiety reprezentowały wyższą i niższą klasę średnią i miały wykształcenie wyższe lub średnie (w porównywalnych proporcjach). Niektóre z nich nie były aktywne zawodowo, gdy ich dzieci były małe. Średni czas, który upłynął od momentu wyprowadzki dorosłych dzieci/dorosłego dziecka wynosił 3 lata.

X. Oświadczenia Współauterek i Współautorów publikacji

Gdynia, marzec 2024 r.

Oświadczenie

Tytuł artykułu: „Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. Perspektywa rodziców

Dane naukowe: Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 18, nr 1, s. 40–61, DOI: <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.1.03>, (70 MENiS)

Autorki: Żadkowska Magdalena, Herzberg-Kurasz Magdalena

Jako Współautorki wskazanego wyżej artykułu, potwierdzamy swój udział w przygotowaniu tej pracy w następującym zakresie:

Tytuł naukowy, imię, nazwisko	Procentowy wkład w powstanie artykułu	Wkład merytoryczny Autorki	Podpis
dr Magdalena Żadkowska	50%	koordynacja procesu publikacyjnego, przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne i łączone, online i stacjonarnie), organizacja i przeniesienie badań z formy stacjonarnej na zdalną (z adaptacją narzędzia badawczego), analiza wyników badania związanych ze zmianą praktyk życia codziennego i dynamiki relacji pary w kontekście powrotu dorosłych dzieci do domu rodzinnego w związku z pandemią COVID-19 , przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia), stworzenie koncepcji projektu badawczego i pozyskanie grantu.	
mgr Magdalena Herzberg-Kurasz	50%	przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne online); w tym: organizacja i przeniesienie badań z formy stacjonarnej na zdalną (wraz z adaptacją narzędzia badawczego), analiza wyników badania związanych z wymiarem relacyjnym roli matki w kontekście powrotu dorosłych dzieci do domu rodzinnego w związku z pandemią COVID-19, jego wpływie na praktyki macierzyńskie w związku z powrotem do pełnienia roli matki w nowej relacji (rodzic-dorosłe dziecko) , przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia).	

Oświadczenie

Tytuł artykułu: *Room of her own: Remaking empty nest and creating herspaces in practices of Polish mothers whose children left home*

Dane naukometryczne: European Journal of Women's Studies, vol. 30, nr 1, 2023, s. 7-21, DOI:10.1177/13505068221110336 (100 MENiS, 1,4 IF)

Autorki:

Gajewska Magdalena, Herzberg-Kurasz Magdalena, Żadkowska Magdalena, Kostecka Marianna, Dowgiałło Bogna

Jako współautorki wskazanego wyżej artykułu, potwierdzamy swój udział w przygotowaniu tej pracy w następującym zakresie:

Tytuł naukowy, imię, nazwisko	Procentowy wkład w powstanie artykułu	Wkład merytoryczny Autorki	Podpis
dr Magdalena Gajewska	20%	<ul style="list-style-type: none"> - koordynacja procesu publikacyjnego, - przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne online), - analiza wyników, - przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia). 	<i>Magdalena Gajewska</i>
mgr Magdalena Herzberg-Kurasz	20%	<ul style="list-style-type: none"> - przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne online), - analiza wyników badania związanych z dwoma wymiarami roli matki: jednostkowym oraz przestrzennym w kontekście wyprowadzki dorosłych dzieci z domu rodzinnego. - przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia). 	<i>Magdalena Herzberg-Kurasz</i>
dr Żadkowska Magdalena	20%	<ul style="list-style-type: none"> - przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne i łączone, online i stacjonarnie), - analiza wyników w badania związanych ze zmianą i pojawianiem się nowych praktyk życia codziennego oraz nowej dynamiki relacji pary wskutek rekonfiguracji roli matki po wyprowadzce dorosłych dzieci z domu rodzinnego, - przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia), - stworzenie koncepcji projektu badawczego i pozyskanie grantu. 	<i>M Żadkowska</i>
mgr Kostecka Marianna	20%	<ul style="list-style-type: none"> - przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne online), - analiza wyników, - przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia). 	<i>Kostecka</i>
dr Dowgiałło Bogna	20%	<ul style="list-style-type: none"> - przeprowadzenie badań jakościowych (wywiady indywidualne online), - analiza wyników, - przygotowanie treści artykułu (kontekst badania, metodologia, wnioski wynikające z analizy, bibliografia). 	<i>Dowgiałło</i>

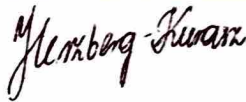

Statement

Chapter Title: *The reconfiguration of the mother's role after the departure of the children*

Book Title: *Reconfiguring Relations in the Empty Nest - Those Who Leave and Those Who Stay*. ISSN 2731-6440
Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life, ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook)
<https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>

Authors: Herzberg-Kurasz Magdalena, Christophe Giraud, Magdalena Gajewska, Sophie David-Goretta, François de Singly

As Co-authors of the article indicated above, we acknowledge our participation in the preparation of this work as follows:

Scientific title, first name, last name	Percentage contribution to the article	Scientific contribution	Signature
mgr Magdalena Herzberg-Kurasz	30%	<p>coordinating the publication process;</p> <p>coordinating the work of all the Authors of the chapter,</p> <p>analyzing the results of the study related to the Polish context, combining them with French results, making comparative analyses,</p> <p>presenting the individual aspect of the mother's role in the process of its reconfiguration when adult children leave the family home, showing the process of change within the mother's role.</p> <p>preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).</p>	
Christophe Giraud	20%	<p>analyzing the results of the study related to the French context, combining them with Polish results, making comparative analyses,</p> <p>preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).</p>	
dr Magdalena Gajewska	20%	<p>analyzing the results of the study related to the Polish context, combining them with French results, making comparative analyses,</p> <p>preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).</p>	

Sophie David-Goretta	15%	analyzing the results of the study related to the French context preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).	
François de Singly	15%	preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).	

Statement

Chapter Title: *Navigating Emotional Terrain: Women's Experiences of Loss and Gain*

Book Title: *Reconfiguring Relations in the Empty Nest - Those Who Leave and Those Who Stay*; ISSN 2731-6440

Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life; ISBN 978-3-031-50402-0 ISBN 978-3-031-50403-7 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7>

Authors: Bogna Dowgiałło, Christophe Giraud, Herzberg-Kurasz Magdalena

As Co-authors of the article indicated above, we acknowledge our participation in the preparation of this work as follows:

Scientific title, first name, last name	Percentage contribution to the article	Scientific contribution	Signature
dr Bogna Dowgiałło	33,3%	<p>coordinating the publication process,</p> <p>coordinating the work of all the Authors of the chapter,</p> <p>analyzing the results of the study related to the Polish context, combining them with French results, making comparative analyses,</p> <p>preparation of the content of the article (theoretical frame, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography),</p>	
Christophe Giraud	33,3%	<p>analyzing the results of the study related to the French context, combining them with Polish results, making comparative analyses,</p> <p>preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).</p>	
mgr Magdalena Herzberg-Kurasz	33,3%	<p>analyzing the results of the study related to the Polish context, combining them with French results, making comparative analyses,</p> <p>analyzing the results of the study related to emotions in the post maternal period by analyzing them in direct relation to adult children, specifically focusing on those related to the changes perceived as either losses or gains resulting from this process.</p> <p>preparation of the content of the article (context of the study, methodology, conclusions resulting from the analysis, bibliography).</p>	

Magdalena Herzberg-Kurasz¹

ORCID: 0000-0002-4523-8640

Faculty of Social Sciences; Institute of Sociology;
Department of Sociology of Everyday Life, University of Gdańsk, Poland

Motherhood in the empty nest – a lack of social recognition?

Abstract

This article explores a socially and sociologically unrecognised stage of motherhood when adult children leave the family home. Regarding family policies, social context, and individual attitudes towards this stage and reconfiguration of a mother's social role of a mother – there is still a notable gap in the research on family issues. Becoming a mother in an empty nest is an individual process following considerable life changes. Despite its importance, it appears to be treated with less validity than the experiences of mothers who are navigating through the early stages of motherhood. Therefore, this paper shows what happens in the lives of women whose role as mothers is being transformed. It complements research on the family life course by focusing on the reconfiguration of the maternal role and the experience of motherhood at the stage of an empty nest. The article is based on empirical material collected between 2019 and 2021 within a 36-month longitudinal qualitative study of individuals and couples in Poland whose adult children had left the family home.

Keywords: motherhood, post-motherhood, mother's role, empty nest, empty nest syndrome

¹ **Corresponding author:** Magdalena Herzberg-Kurasz, Faculty of Social Sciences; Institute of Sociology; Department of Sociology of Everyday Life, University of Gdańsk, Bażyńskiego 4, 80-309, Gdańsk, Poland; email magdalena.herzberg-kurasz@ug.edu.pl.

Introduction

It is often assumed that women find it more difficult (than men) to process the moment when their adult children leave the family home (Spence & Lonner, 1971; Dennerstein et al., 2002; Mitchell & Lovegreen, 2009; Wojciechowska, 2009; Bouchard, 2014). This is mainly due to the social role of women, in which they are seen as full-time parents and caregivers. In Poland, women are credited with constructing their identity based on the mother's role. In traditional discourse, a woman moves smoothly from the role of a mother to the role of a grandmother (Pustułka & Ślusarczyk, 2016; Radziwinowiczówna et al., 2018; Gajewska et al., 2023a). Linking the female role exclusively with offspring and home may be the reason why the empty family nest is a source of severe stress and identity crisis for women (Wojciechowska, 2008 after Oleś, 2000). Meanwhile, research (including the study that is the subject of this article) does not confirm the emergence of the crisis at all but also does not always point out the possibility of reorganisation within the life priorities of mothers of adult children (see liminality in the maternal role in Gajewska et al. (2023a) and the latent role of the mother in Herzberg-Kurasz et al. (2023b)). Thus, it seems that the social roles played by women affect the experience of the empty nest. Consequently, positive approaches to ending active parenthood seem to create more dilemmas for mothers than for fathers (Sheriff & Weatherall, 2009).

Women in the “third age” (Bonvalet et al., 2021; Gullette, 1995) who have accomplished the “rush hours” (Coelho et al., 2021) stage of life, might be of interest not only to social policy planners in all European Union countries but also the entire health system including family therapists. The “late working life stage” (50–65 years) is when women still spend more hours on unpaid work than men (around 5–6 hours a week in the case of Polish women) (Coelho et al., 2021) and the different ages of retirement entitlements create various risks for men and women regarding their unequal positions in older age. Women's workloads are most often considered in the context of balancing maternal and professional roles, while also serving as caregivers for ageing parents (the sandwich generation) or grandchildren (recently named the panini sandwich generation) (Kotowska et al., 2016; Slany, 2019)². Between its components, there is no space or freedom to act, no freedom to choose – in many cases one's own meaningful life goals. Fulfilment of the norms of the caregiving role has a deeply rooted power of duty in Polish culture, manifested as a paramount family value (Slany, 2023). Existing research on the subject is limited, although there is significant social demand to address the dilemmas experienced by mothers during the post-maternal period of their life course³. The group of mothers of adult children included in the study have little visibility in research on family issues.

² Performing tasks and having obligations towards family members from different generations was referred to as the sandwich generation. Over time, with the overloading of the generation with the aforementioned responsibilities and the density of duties a new term emerged – the panini sandwich generation (Slany, 2023).

³ Post-maternal in the sense that adult children have moved out of the family nest.

The paper aims to identify the changes in the meaning of the mother's role during their life course. It will also show how the mothers in an empty nest perceive their maternity and how the scripts of their behaviours change. Women participating in the study referred to their memories of relationships with their children growing up in full nests. Then, they matched those memories with their more recent experiences of adult children leaving their family homes. The article attempts to note the existence and name the period after which adult children leave the nest, in which women continue to be active participants in their social life. The period that so far has not received a name (that would be commonly used in sociology) and is largely defined by the reconstruction of the mother's role.

The article explores the self-identification experiences of mothers, by looking at both transformational processes – being a mother in a full nest towards the perspective of letting the role of the mother become latent. It seems like there is no script of behaviours in the empty nest as well as adequate post-maternity rituals (as a maternal roadmap), corresponding with those existing within the culture of women who are becoming mothers (manifested in, e.g., the organisation of baby showers or arranging group support for other young moms) (Nelson, 2006). If “motherhood is work that must be learned” (Hays, 1996 in Titkow, et al. 2004, p. 207) it seems reasonable that it should also be present in the context of post-maternity, or the “post-child” stage of women's lives.

Motherhood is seen as something that is continuously created by each society member. How motherhood is perceived and experienced in society results from the processes of social construction (Badinter, 1998; Wall, 2001). Its perceptions are, e.g., produced through everyday social interactions, discourses, and practices (Glenn, 1994). Therefore, e.g., ideas about a “good mother” have been changing throughout history. Studies on the social construction of motherhood attempt to make it more visible how dominant meanings or common connotations of motherhood have emerged, changed, and are continually (re)produced by members of society (Badinter, 1998; 2013; O'Reilly, 2010). At the same time, there are as many definitions of motherhood as there are mothers. Each mother approaches the performance of this role in a unique way and carries it out in her own distinctive manner (Badinter, 2013; Kasten, 2013).

The paper has been divided into five sections. I start with a section dedicated to mothers in the post-maternal midlife phase. The next section is a description of the changing meanings of motherhood and research on motherhood in the Polish context, where a cultural perspective on the subject has been presented. These two parts provide a theoretical framework for the article. The article then describes the methodological issues of the study. Ultimately, I present the results of the analysis carried out by presenting examples concerning different valuations of motherhood, the lack of post-maternal rituals and the strong cultural influence of the Polish cultural concept on post-maternal period experiences of women. What should be emphasised at the beginning, and what will also be illustrated in the empirical material, is that the departure of an adult child from the family home does not automatically lead to a release from the mother's role. It can sometimes affect its intensification, by changing its nature. It feels more appropriate to speak about the role which has

become irregular, no longer on a day-to-day basis. Even if there is no co-presence, the role of a caregiver does not appear to have an end.

Mothers in the post-maternal midlife phase

The phrase “empty nest” is used most commonly and repeatedly to name the period of family life when adult children have left the family home. It might carry a pejorative connotation when it is treated synonymously with the concept of empty nest syndrome. These two terms should be approached independently because while the empty nest is used to name an objective event of the family life course, empty nest syndrome refers to the subjective experience (most often negative) of experiencing the departure of adult children. More often than not, it is used to refer to women’s experiences. Many researchers support the idea that empty nest syndrome is accompanied by a period of emotional anxiety, identity conflict, depression, guilt, fear, stress, and loneliness (Mitchell & Lovegreen, 2009; Bouchard, 2014; Grover & Dang, 2013). Focusing solely on the empty nest syndrome, one can miss the whole range of experiences mothers have when their adult children leave the family home. In addition, it is not entirely true that a nest becomes empty while a married couple or a single parent (sometimes also with a new partner) continues to live in it (Bouchard, 2014). Some researchers accuse the phrase “empty nest” of being too colloquial (Spence & Lonner, 1971). On the other hand, the widespread use of the statement allows immediate association with a specific moment of the family life course. What also remains to be discussed is the terminology and whether the use of the term “**post-maternity**” (post-maternity and post-motherhood which are used interchangeably in the manuscript) is appropriate and adequate in the context of emptying the nests, mainly due to the fact that it may be mistakenly associated with the end of motherhood. The study being conducted indicates a reduction in the burden of household chores related to offspring, but it also shows their transformation into tasks performed remotely.

The stage of the empty nest, although it does not start nor end abruptly (it happens that children sometimes return to their family homes – boomeranging) (see: Gaviria, 2016, Żadkowska & Herzberg-Kurasz, 2022b) occupies only a small part of an extremely extensive period (midlife stage) of the life course that is enriched with various experiences that can last more than 30 years (Mitchell, 2006). In the manuscript, the post-maternal phase refers to the time when motherhood changes from everyday, intense motherhood, engaged in thorough physical co-presence, to occasional motherhood, realised remotely. The use of the “post” prefix does not mean that the role of the mother ceases to exist. Motherhood in relation to adult children changes its nature, and the lack of co-presence does not always mean less intense relationships with their children.

Combining the traditional approach associating the female role exclusively with tasks directly related to children and the home, excluding one’s interests or professional life, may be the reason for the widely held assumption that the empty nest is a source of severe stress and an identity crisis for women (Badinter, 2013; Wojciechowska, 2008; Hryciuk & Korolczuk, 2012). The responsibility for the home and the adult

children leaving it is mainly taken by the woman-mother. There is no empirical evidence directly confirming the emergence of a crisis. They indicate, however, the possibility of a reorganisation within the life priorities of mothers of adult children. Wojciechowska (2008) draws attention to the possibility of the emergence of a feeling of emptiness in the nest, which for many years was buzzing with family life. She speaks about “ineffective coping with the new situation” Wojciechowska (2008) which is about adapting to a new formula of family life. At the same time, she points out that the research projects carried out so far, do not allow to determine whether the stage of adult children’s departure from the family home is linked to a partial loss of identity for the woman or, on the contrary, is combined with a sense of relief, full acceptance of it and a smooth shift towards the formation of a new self (Wojciechowska, 2008). The role of women as mothers of adult children remains undiscovered in sociological and social discourse. The emptying nest and lack of rituals that would answer the ambivalence about how to go through this stage of family life shed light on the lack of post-maternity culture. Empty nest syndrome seems to affect those women for whom the fact of being a mother has remained paramount throughout their lives (before their adult children moved out). When a woman defines herself solely by the role of mother the presence of children makes fullness, and their absence makes emptiness (De Singly, 2023). Several researchers validate the concept that parents with limited social relationships as well as those who became parents at a young age, exhibit a greater intensity of empty nest syndrome (Bouchard, 2014; Grover & Dang, 2013; Harkins, 1978; Mitchell & Lovegreen, 2009). Therefore, for some mothers, the departure of an adult child will mean an empty nest, while for others, the child’s departure will mean a redefinition of roles such as that of mother, parent, and partner – without including the empty nest syndrome aspect (De Singly, 2023). Other studies suggest that post-maternity issues are not at all relevant to modern women because they are not as connected to the home domain as previous generations of women were (Sheriff & Weatherall, 2009).

The starting point of the post-maternal phase can only be subjectively determined by the individual woman, who defines it in relation to her own experiences. The reference point can be both the first and the last offspring. There can be a variety of indicators – the child’s first job, a certain age, going to college, leaving home, marriage, or more subtle signs of maturation, it will not always be the attainment of legal adulthood (in the view of the law). Others suggest that the empty nest is associated with gradual changes involving self-reliance rather than a specific event (Randhawa & Kaur, 2021).

According to Spence and Lonner, a mother will not truly enter the post-maternal phase when she is not sure whether her child is successfully realising an adult life. Moreover, this adult child may also make it difficult to step out of the mother’s role by constantly involving her in the challenges of adult life (Spence & Lonner, 1971). The lack of precise guidance on how to act as a mother of adult children can create uncertainty, which will generate a sense of role strain (Wojciechowska, 2008); transition into liminality (after Gajewska et al., 2023a) or reconfiguration of a mother’s role into a latent role (Herzberg-Kurasz et al., 2023b), activated remotely, e.g., when children come to visit (Rancew-Sikora & Skowrońska, 2022).

Post-maternity is a term, proposed by Margaret Gullette (2002), describing a woman's living situation after her adult children have become independent and self-sufficient. Historically, the term refers to the social changes that began in the late 19th century in the United States, starting with the decline in fertility. As part of the family's life course, it inaugurates new relationships with adult children. As Gullette claims:

To resist the endless condescension of our culture towards women who raise children at the time of their lives when their children become adults; to enable these women to become new autobiographical subjects, themselves defining the differences made by the coming-of-age of their offspring; to dislodge the term "postmenopausal" and other forms of sexist middle ageism; and, in general, to enable more women to look forward to their future life course, I propose a category, "post maternal women" (Gullette, 2002, p. 553),

which also seems to create room for a new relationship with "herself" – post-maternal woman (see: Gajewska et al., 2023a). It brings to mind the permanent end of a certain phase of family life (which, as shown, does not end but changes and reformulates) but also focuses attention on women's lives (after the adult children have moved out). The experience of adult children moving out of the family home creates space for re-shaping the mother's role and her other roles. This is a new stage in life, especially for women who were heavily involved in the role of mother before their children moved out (even if it was not a role that fulfilled them). As part of my analysis, I emphasise gender in the empty nest and show that a woman (as well as a man) has a distinct life course in the family because of the roles performed.

Motherhood in the Polish context: changing meanings of motherhood

Scholars propose different patterns of motherhood, which are based on the combination of clear separation of femininity and the fulfilment of the mother's role. Among them affirming mothers and ambivalent mothers (Budrowska, 2000), the I-ideal and I-real mother (Olcoń-Kubicka, 2009a), a mother who understands her role in modern and traditional ways (Wojciechowska, 2002a; 2002b), a mother who is good and bad (Waldman, 2014), a mother who follows adaptive and emancipatory strategies of functioning. The models indicated above represent two oppositional approaches with the fulfilment of the mother's role – in a traditional or a modern approach (Maciag-Budkowska & Rzepa, 2017). Although they relate to the beginnings of motherhood, they can be successfully incorporated into an analysis of the experiences of mothers of adult children whose role as mothers undergoes recomposition, entering the phase of an empty nest (Herzberg-Kurasz et al., 2023b). Wojciechowska, in her work on the well-being of mothers of adult children, attempted to distinguish different patterns of separating from adult children, referring to women's personalities, social conditions (placement of the parental role), and demographic factors such as age, the mother's education, age, and gender of the children. Wojciechowska has also considered the time factor as an important element in differentiating the forms of separation.

The time factor is understood as the period that has elapsed since the adult children moved out of the family home (2008, p. 12).

In Poland, motherhood forms the essence of ideals of femininity and national identity. The discourses and practices of motherhood are strongly influenced by symbolic figures important in the country's society and culture (the Polish Mother, Poland as Mother, and the Madonna) (Korolczuk, 2010; Titkow, 1995; Imbierowicz, 2012). The figure of the Polish mother is rooted in Polish traditionalism, the values of the Catholic Church and conservatism (Imbierowicz, 2012). Motherhood represents a period in life leading to changes in women's identity. The whole process can begin as early as becoming pregnant or even at the stage of planning a pregnancy (Budrowska, 2000; Kasten, 2013; Afflerback et al., 2014; Badinter, 2013). The uniqueness of this transition comes from the fact that although the identity and experiences of every mother are very complex – if you “do” motherhood, you automatically become a member of the culture of motherhood (Nelson, 2006). Nelson's research supports the argument that motherhood is a social construction and ritualised interactions among mothers recreate the existing culture. It is also underlined that motherhood requires preparation and it creates a shared identity among mothers. Lesińska-Sawicka (2008) defines motherhood as “the process of becoming and being a mother”. The model of intensive motherhood described by Hays (in the context of the American upper class) set the model for the proper upbringing of offspring in Western societies, putting the child at the centre of attention, and remaining highly absorbing for mothers (Hays, 1996). Both concepts described seem to contain elements of the current model of motherhood in Poland, where expectations of mothers are constantly raised. Children, in turn, are treated as an indicator of “mothers' parenting efficiency” (Bieńko, 2015, p. 95). At the same time, alongside the stereotype of the Polish Mother, we have the model of the perfect woman, living under the pressure of being accomplished, and submitting to endless social expectations (Titkow, 1995; Boguszewski, 2013). The role of the mother is reduced to an aspect of duty (Lewicka, 2021), both by mothers themselves and those around them. Like the “managerial patriarchy” described by Titkow or “macho mothering” (after Lewicka, 2021) in the context of Polish culture (Titkow, 1995).

The quality of motherhood implies what kind of person the child will become (among other things, while becoming an adult) (Maciarz, 2004). Motherhood as a means of female fulfilment, the ideal maternal love construct, and responsibility for the child's complex development are strongly connected with the crises within the mother's role (Włodarczyk, 2017). A woman stepping into the role of a mother becomes a member of the culture of motherhood. Within it, women are united by the experience of motherhood, which they can share: “The kind of commonsensical idea of motherhood as a natural and inevitable aspect of womanhood is a type of social mandate” (Sheriff & Weatherall, 2009, p. 90).

Ideas about motherhood and the symbolic role of the mother are still deeply ingrained within Polish culture, where the imperative of self-sacrifice functions. In traditional discourse, being a mother is still perceived as a woman's primary role (Budrowska, 2000). The role of the mother and her caregiving domain has its extension in the role of the grandmother as well as the caregiver of sick, ageing parents (sandwich

generation) (Slany, 2019; Pustułka & Ślusarczyk, 2016; Gajewska et al., 2023a). The public debates taking place in the first decades of the 21st century regarding abortion, infertility and in-vitro procedures reveal the patriarchal construction of motherhood in Poland. At the same time, it shows the potential for social shift and changing women's empowerment (O'Reilly, 2010).

Women's abandonment of the above-mentioned, traditional model, the blurring of markers for entering adulthood including delaying the decision of marriage and giving birth may enable the emergence of other maternal patterns, and the realisation of culturally assigned norms for women in a different, individualised manner (beyond caregiving roles) (Arnett, 2000; Galland, 2003, Kudlińska-Chróścicka, 2019; Winogrodzka & Sarnowska, 2019). The Polish mother figure seems to be mentioned in scientific discussions and public debates on too many occasions to explain the complicated, ambiguous role and position of a mother(s) in modern Poland (Hryciuk, 2012; Kotlarska-Michalska, 2021). The straightforwardness of women's choices related to the role of a mother (taking it up and the ways to carry it out) is no longer as obvious as it was a few decades ago (Włodarczyk, 2017). As Sikorska points out, writing about the new mother, who has many motherhood patterns to choose from, modern motherhood is not equated with a woman's mission and her destiny. Motherhood is more "the result of factual choices" (Sikorska, 2009, p. 176).

Historically, women have been socialised to be dependent and subservient, usually to fathers, husbands, and male representatives. However, in a modern model which occurred, women were allowed to be autonomous and self-reliant, making their own choices in combining motherhood with employment (Kotlarska-Michalska, 2021; Ennis, 1997). The essential question is whether there is a problem in balancing motherhood with employment or ambiguity and guilt with contrasting models that mothers are struggling to successfully incorporate (Maher, 2004). Professional roles have only sustained the existing pattern of how Polish women function, which assumes heroism and sacrifice. Eastern Europe's characteristic apparent managerial matriarchy (shaped by the interaction of tradition and history) gave women a sense of being irreplaceable managers of family life, performing tasks that could successfully be a burden for more than one person (Titkow, 1995). At the same time, it led to a situation in which this apparent gratification in the form of power at home was paid for by extreme exhaustion, overwork, and chronic lack of sleep (Titkow, 1995). Titkow emphasises: "thanks to the interaction of history, culture, and economic changes, women have formed their identity, framed around the model of the Polish Mother" (1995, p. 35). The model of the Polish Mother, while shaping the minds of society, at the same time strengthened the view of the most important task of a woman, which is to be a wife and a mother. This shaped not only the social status of women but also, most significantly, their image of themselves (Packalén-Parkman, 2017). Articulating the more difficult sides of motherhood does not come across in the media, but it is an integral part of the maternal experience (Włodarczyk, 2017). Hryciuk points out that one element of exceptional resilience is imperative for mothers to be self-reliant and self-sufficient, and the belief that a willingness to make sacrifices and provide for children is integral to the construct of good motherhood (2017, p. 284). For several years now, in response to idealised messages (including images) about motherhood,

the voice of mothers has been heard in Poland pointing out the gaps in the dominant, idyllic discourse on motherhood (Hryciuk & Korolczuk, 2012).

Data and method

The article is based on empirical material collected within the scientific project Sonata Bis 8 funded by The Polish National Science Center: *Till death do us part... Everyday life practices of 50–64 year old couples with at least 20 years of common life experience*, UMO-2018/30/E/HS6/00159. It is a 36-month longitudinal qualitative study of individuals and couples whose adult children have left the family home (both in-depth-dyadic-interviews with couples and in-depth-individual interviews with women and men). The study was conducted between 2019 and 2021. The project was approved by the Ethics Committee of the University of Gdańsk. Standard ethical requirements (Mizielińska et al., 2018) used in sociology were introduced into the research process. Participants either signed a consent form or gave verbal consent to participate in the study. The interviews were recorded, transcribed, and anonymised.

Qualitative research is an effective tool for capturing the multifaceted dynamics associated with children leaving the family nest (Bouchard, 2014). In this study there were 73 Polish women (aged 44–68, who reside in both large cities and smaller towns (non-agglomeration areas)) whose children had left home: 58 were in relationships with at least 20 years of common life experience with fathers of their children; and 15 were in a new relationship or lived on their own (divorced, widowed). In the study group some of the mothers had already experienced the transition to an empty nest while others were either at the beginning or in the middle of it. The group of mothers (of adult children) included in the study has little visibility in research on the family. At the same time, the situation of women in the empty nest may have a considerable impact on family studies and potential social policies. The women who were included in the study pursued their motherhood outside of policies that support the idea of shared parenthood. They represented the upper and lower middle class and had tertiary or secondary education (in comparable proportion). Some of them were not professionally active when their children were young (ca. 30%).

The general aim of the whole project was to present a picture of the daily lives and practices of couples (pre-retirement) whose children had left (or were just leaving) the family home and to answer questions about changes within their relationships and practices caused by the shift towards an empty nest. In the context of the pandemic COVID-19, the research team faced the need to conduct individual in-depth interviews online (to find out more about reflecting on a new quality in the researcher-participant relationship, see: Żadkowska et al., 2022a). Despite the challenge we were left with, we managed to complete fully qualitative in-depth individual interviews with Zoom.us software using microphones and cameras. Online interviews consisted of “virtual walks” in the households, which was possible thanks to an additional tool used by the research team – emotional maps (Żadkowska et al., 2022a).

The analysis of the gathered material was a multi-step process. At first, I extracted and analysed parts related to maternity experiences where children were small. Then,

I distinguished several categories in the maternal context related to their work activity, the burden of maternal duties, household chores, relationships with children, and time spent together. It was also important to grasp the attitudes of mothers towards the listed categories and to follow their personal reflections (from the perspective of time that had passed). At the same time, I read the remaining parts of the interviews to maintain the context and to find other mentions closely related to motherhood in the empty nest.

Results

Motherhood is experienced very differently by mothers and is influenced by a whole range of factors. Experiencing motherhood is a very individual and often intimate experience. While analysing the collected material, it was determined that the experiences of mothers in the empty nest, similarly, have many common points of contact but are also very diverse. A woman in an empty nest “happens” to be a mother in selected situations – when she realises the role of a mother remotely when the children come to visit and at other moments arranged by herself or her adult children. Daily practices without children make the mother’s role go into a latent state. The situation stands in contrast to the time of the full nest when being herself occurred incidentally (or was in a latent state). As an example of herstories of mothers of adult children, I created categories that helped me organise mothers’ narratives on motherhood in the empty nest. The issues related to this phase of family life revolved in two thematic areas: (1) the different valuation of motherhood through the prism of the subjective experience of mothers, and (2) the lack of post-maternity recognition through the prism of the environment and social norms (which mothers internalise).

Post-maternity: different valuations of the same social role?

Analysis of the empirical material indicates the existence of different valuations of the same social roles. Elżbieta, who is 68 years old, has two sons (aged 41 and 34), who moved out 10 and 12 years ago. Elżbieta is a teacher by profession, and she has worked at home a lot. She had a heavy workload, which is why her husband took over many of the household chores. She is currently still working, despite having retired:

Elżbieta: About changing the apartment to a smaller one, after our sons moved out: [...] and here my husband showed great skills of persuasion – it was he who led us to the fact that this apartment we have is wonderful... And it makes us incredibly happy. And the happiest thing that has happened is that our children live close by [...] (7-IDI-ZOOM).

What can be observed here in the case of Elżbieta is a sense of joy in raising children, independent, and self-reliant on the one hand and, on the other, a lack of readiness (despite the long time that has passed since their departures) for them to move too far away. She represents an attitude where the greatest happiness for

the mother of adult children is the fact they live in a nearby neighbourhood after their departure.

Felicja, the mother of three children, very accurately defines the emerging kind of ambivalence that she became aware of at a certain stage of her empty nest experiences. The youngest child, a daughter, lives outside of Europe. Remembering this experience, Felicja recalls:

Felicja: [...] that I felt something so amazing, that this is such a paradox of this [maternal] love; that when you love someone very, very much and well, you want this person to be happy. And here, out of that love, you are supposed to say “Go”. And it’s so against what the heart feels (DDI_P_29_F_M).

On the other side of the wide range of experiences, we have a situation where for Agata (52 years old), the empty nest is the end of maternal “service”:

*Agata: [...] This is one thought – another – a stage in which **a sense of service will end**. Really – that’s how I often perceived it. Now it’s kind of less, but it’s kind of like **such a service, worked-off motherhood**. My most popular saying is that **motherhood is highly overrated**. And I think you shouldn’t, as I said earlier, make such an artificial family for children [she refers to the crisis in the couple and the artificial maintenance of marriage for children]. This is 100% what I thought – and while being married I thought quite the opposite, that it should be done for the children (IDI-34-ZOOM).*

Agata is divorced and after separation from her husband, she stayed at home with her two sons. The older son moved out right after high school graduation (when he was about 18), he was away a lot (an athlete); the younger son is in the process of moving out for college, but he was “stopped” by the COVID-19 pandemic. She considers herself a hard-working person, after her divorce she took additional jobs to provide “the same level” for her children. In the example above, Agata also points to a change in her approach, which was very different during her early stages of motherhood, when the children were younger. Moreover, she concludes with the socially and culturally overrated nature of motherhood. Perhaps the burden of parental responsibilities as a single mother influenced her experience. She made it very clear that she had to take every job and she felt the pressure that her children had to have the same standard of living maintained (as before the divorce). Likewise, Teresa sees having a child as a sacrifice which disappears with the emergence of adulthood:

*Teresa: Now, I can’t imagine going back to the stage of the sandbox, walking with a stroller... I mean, this independence, this freedom that I have now. I can really, I have so much free time. And actually, very few responsibilities related to raising a child who is already an adult and who is already starting a life on her own. **I know how much time and dedication it requires. I, at all times, perceive it as a sacrifice. Because I have never derived any great joy from such contact with young children. It’s only as this child gets older I think, it’s more fun and this miracle happens (IDI-26-ZOOM).***

Teresa (46 years old), did not give up her job while raising her daughter, however, she was strongly supported by her parents (especially after her divorce when extra care help was very much needed).

Even if in the spatial dimension mothers feel and notice an emptiness, in their personal experience the emptiness is a promise for a proper, eagerly awaited, change. It was not possible during the presence of children in the family home. Bogna (50 years old) started working when her children were 11 and 13 years old. She has two daughters (Nela, 25 years old, and Kasia, 23 years old), who moved out when they started college, about four years ago:

Bogna: [...] And when the girls moved out, it was the first time I felt such peace and could breathe, that this is a time only for me. I just didn't have that suddenly... yes, I wrote that there was emptiness because the rooms were empty and there was peace and quiet. But these were not for me... we laugh that now I'm a bad mother and it shouldn't be like that, but for me, it is a time of such peace and quiet and now my time has come [...] (8-IDI-ZOOM).

Similarly for Barbara (mother of two daughters), the empty nest means **an expansion of her privacy, her “asylum”**:

Barbara: [...] And this private space – now mine – has expanded all over this floor, as the children left home two years ago, my private space has expanded, and grown, in a positive way. Also, this desk I'm sitting at, I got it from my daughter – she left it, I set myself up at it, organised it myself, I even have my mess on this desk, I have found myself. Also, for me, the empty nest means an expansion of my privacy, my asylum – that's the way to put it (IDI-29-ZOOM).

For some mothers, the empty nest is a time when overwhelming concentration on children gets uncomfortable, and its absence is associated with pleasant tranquillity, like in the case of Wioletta, the mother of Przemek and Bogna (her children moved out quickly because they lived in dormitories while they were at high school):

Wioletta: You know what, it may sound selfish, but there is peace of mind. Well, in the sense that we are calm about them and we live peacefully here. We don't worry, thank God precisely, that they will be healthy, that they will do well. And that's how it is! And we have the so-called peace of mind! If we want to, we go out, if we want to, we cook, if we want to, we go out for dinner. Such things! [...] (DDI_P_33_F_M).

Post-motherhood is also a kind of inauguration of new relationships with adult children. As Tamara (57 years old) explains how she perceives it now:

Tamara: So sort of referring to the slogan “empty nest”, then yes, the empty nest stage changes the relationship undoubtedly. What I said was that it changes the relationship, it should change and that was my assumption, to a more friendship-based relationship. It gives me a lot more free time for me, but at the same time, it also gives me

the opportunity to establish these partnership relationships. And partnerships, also with that kind of special sensitivity to each other, right? That's it. Well, we sense each other's moods, but we also know a lot about each other – in the sense of facts, right? [...] well, I enjoy my children's fresh perspective on my relationships with my friends, that they can tell me what it looks like from their side. I would say that in a way we are also like psychotherapists for each other really (IDI-31-ZOOM).

Although the presented examples have points of convergence, at the same time, each herstory is truly unique and there are very diverse experiences behind them. While some, when thinking about motherhood, remember it as a time of sacrifices and a lot of burdens, a time they did not quite enjoy, others remember the joy of being able to be at home with their children. Consequently, the latter will feel an emptiness when the children are gone too far away. They give different meanings to the same period of their lives, while, at the same time, processing the separation of their now-adult children in other ways as well. Interestingly, when talking about the joy they derive from life after the departure of their children, they sometimes describe themselves as “selfish”. Nevertheless, they appreciate the time they have gained for themselves and recognise the benefits of this stage of family life. Both for themselves and their new relationship with their now-adult children.

Lack of social recognition?

The lack of a post-motherhood culture might be confirmed in the lack of social recognition for mothers for whom the role of the mother is going through a period of reconfiguration (Herzberg-Kurasz et al., 2023b). Mothers seem to experience a similar situation at the beginning of the maternal journey when the first child is born and the woman becomes a mother for the first time. The analogy between releasing the first child into adulthood and the birth of the first child seems appropriate while pointing to the transformative nature of both experiences. Both stages – becoming a mother and becoming a post-mother – bring a tremendous change in the life of any woman and it also takes time to process it individually. For Basia, the first departure was perceived as a very difficult experience, even if later on it worked out totally differently with the other children:

*Basia: I have to say that after some time it passed – that first time was terrible and it was hard, there was no one to talk to. I even tried to talk to my friends and various acquaintances about it, but people just shrugged their shoulders, **I could find understanding with hardly anyone. Everyone said that it was normal and it would work out somehow, etc., and I was experiencing it hard and lacked someone who understood.** Even my female colleagues who had experienced it also took a swipe at it. I even have colleagues at work who said they envy me because I have peace of mind now [...] and I actually thought to myself that my situation had good aspects, and **it took me about two years to come to accept it.** During the first year, it was a harsh struggle, I suffered because of it, but in the second year it started to calm down, and in the third year my*

husband and I came to the conclusion that actually it was already okay because we had raised the children, we now had time for ourselves [...] (DDI_P_4_K_M).

The least helpful were the comments of those closest to her, which highlighted her atypical approach to experiencing the empty nest. Basia emphasises the frustrating lack of someone she could talk to which would help to move through this stage of family life as a mother more smoothly.

Despite the maturity of the mother's role (midlife stage of life), social influences and a typical Polish evaluation (most of the time being judgmental) remain strong. The value of the collective patterns regarding the role of the mother (importance of what others think about their maternity, how they judge them as mothers of adult children, what they say about them as mothers) seems very strong:

*Basia: I told Bartek when he was going back to Wroclaw **that everyone probably had a tray of cake from their mom, and he didn't.** But when Bartek leaves, I always try to prepare something for him. I make him such fruit mixes, some pomegranate... whenever he leaves, he has some picked fruit, mandarin oranges peeled, pomegranate peeled, so that he knows that his mom is thinking of him (DDI_P_4_K_M).*

A strong sociocultural influence of the Polish mother concept operates from two sides. In the study, mothers presented it as a downside but, at the same time, it was seen as something to be proud of. Following the general assumption: if one replicates it, it means she is a good mother. If one performs a different motherhood, one's own way, she might not be considered a good mother anymore. As a result, one might feel like they do not fit into the pattern of social expectations.

Maria, recounting the difficult relationship with her younger daughter, refers to the ideal of the Polish mother, which she recognises she is not. Participating in the study brings to her a reflection on the nature of her marriage, which prevented her from following this social model of the ideal mother, as she treated her relationship with her daughters differently than it would have been expected from a "good" mother.

*Maria: In our family, the arrangement was that **Dobromił [husband] and I are very important to each other, probably the most important, and they, as our daughters, are a consequence of our relationship** – our relationship and love. And it seems to me that this arrangement has always been there, that is, **they have never felt equal... this may also be my Polish Mother complex** – I don't notice that Dobry [husband] and I have gained emotional space through the fact that we have reared children and now have more of each other – there is no such thing. It seems to me that we have been similarly close to each other all the time, but perhaps that's because we didn't let the kids get too close to us. This is also the bedroom, which for them was always closed symbolically. There hasn't been a time in our family's life when they have been able to barrack with us in such a way that they are simply the centre of our world. They always had this message that Dobromił and I are the centre for each other (9-IDI-ZOOM).*

Mothers of adult children no longer have to reconcile professional activity with the ambitions and preferences of a woman who wants to fit into the ideal mother model (Kotlarska-Michalska, 2020) yet Ewelina speaks directly about the fact that her joy and relief about the empty nest is rather culturally unpopular and she would be cautious about openly communicating her experience, even in the presence of her friends and acquaintances:

Ewelina: *I will also say something like this – this will be unpopular... it's hard for me to admit it, but I'll tell you this, I'm waiting for my second daughter to move out as well, I mean, not forever, but in this sense, because I have a need for such an independent life. [First], both with my husband, and [second], professionally for myself, because a new perspective is opening up for me there, too [...] some kind of longing, a dream to do something more for myself has been there in me all the time, and I'm already gradually realising it somehow, but I'm aware that if my younger daughter was also already somehow living on her own and that I wouldn't be worried about her, and she's a completely different personality, so I don't know, I would be relieved. Really. **I don't know if I could say that to any friend. I don't know if I would admit to myself that I'm waiting for that empty nest moment [...]** (IDI-19-ZOOM).*

It seems that both talking about the challenges of motherhood (in terms of feeling a loss of one's own time, life, and self) and showing relief and joy of having adult children move out of the family home – are a social taboo.

Interestingly, despite their reluctance to replicate the same maternal patterns they were exposed to during their childhood, it turns out that they themselves were trapped in those patterns. They use similar socialisation models which are a continuation of previous generations, as with Hanna, who is divorced. Her daughter has recently come back, and her son moved out a long time ago:

Hanna: *You know what, for sure, it was worthwhile doing many things differently, but it seemed to me at the time that this was the right thing to do. It also comes from what kind of home you came from. My mother, e.g., did not work professionally at any time of her life, never, and literally, everything was done by my mother. **This is also probably related to the fact that I was brought up with such a pattern, that a mother, a woman does everything.** But I also worked professionally, and it was too much for me sometimes, but I was used to a woman doing everything – that was the pattern I had. Now I think it would be worthwhile doing things differently, to get other relatives more involved in responsibilities, e.g., [...] I have such a pattern from home, which has affected me a lot, because I come from such a family, where my dad worked and earned good money and took care of the material side, while my dad also did nothing at home, at all – he didn't even make his own tea, everything was done by my mother, everything was done around him. To me it seems that I had imbibed that a woman has to do everything, today, I see it from a completely different perspective, but then, 30 years ago [when the children were little], that's how I saw it (IDI-16-ZOOM).*

Guilt burden caused by “sacrificing” time with her daughters for work. This was the case for Honorata, mother of Inga and Kaja, 41 years of marriage, working in a school for 40 years and now retired. She has a granddaughter:

*Honorata: I felt so guilty, thinking about this conversation... I thought about it so much, because I, first of all, was working a lot – with my nose in those notebooks. When I came back home, after all, there was so little time when I was at home, after I came back from school [...] a lot of this work I brought on myself, because that's what a Polish teacher has, unfortunately. **And I always had such a guilty conscience about not having time for my girls** (IDI-12-ZOOM).*

There were also those who chose to stay home with their children until they were school-age, like, e.g., Ewelina (52 years old), who decided when it was time to take care of herself:

Ewelina: For the first 12 years I did not work and was with the girls. I was at home all the time and took care of the girls, their education and their activities. And it wasn't until after those 19 years that I decided that this was my time – what I could give them was the best, I've already given them, and now I'm on the sidelines all the time, as it happens, as they grow those wings, as they land a little on the ground there I help them. But I don't interfere, I watch from the side, I monitor how life is going for them, if necessary, I react [...] (IDI-19-ZOOM).

Interestingly, having a job has been identified as an important factor, helping to adequately deal with the empty nest, as evidence that there is a need for proper care support (institutional) to provide conditions for professional development, which would not be occupied by greater inequalities (because there remain domestic responsibilities, children, and then sick, elderly parents):

*Magdalena: No, somehow – if you work it's also different because I'm terribly busy. I work at the university, I work at [name of private university], I do courses, additional classes – simply something there all day. And sometimes I don't have time to think that my child is gone and I miss him. **I think it will be much more difficult for me when I retire** (DDI_P_3_K_M).*

Discussion

The analysis of the collected material showed a wide variety of experiences regarding the stage of motherhood when adult children leave the family home. It showed that just like entering everyday motherhood, leaving active motherhood is a subjective experience that needs support and sharing of experiences. Some mothers remained in a parent-child relationship with their adult children (without any signs of a collaborative, equal relationship, without increasing the autonomy of the child).

This may be due to the blurring of markers indicating young adults' entry into adulthood where moving out is not always a definitive event and young adults sometimes return to their family homes. It may also result from a different form of transition through the empty nest stage and a need for longer adaptation. Mothers participating in the study clearly emphasised their need and willingness to share their experiences, as well as their personal reflections. They viewed talking to the researchers as a kind of closure of some unfinished processes. This might indicate the need for systemic support. Additionally, there was also a strong need to compare and discuss their post-maternity experiences. It indicates a lack of post-maternity culture within which group support and the exchange of individual experiences could take place, functioning in the same way as with the beginning of the maternal journey.

The analysis of herstories showed that social expectations of how to fulfil the maternal role still accompanies mothers of adult children. Indeed, it turns out that showing joy when adult children leave the family home can raise ambivalent feelings. On the one hand, there is pride and relief, on the other there is either sadness or guilt that they should not feel joy at such a moment of the life course.

Professional work was an important element of women's stories in the context of full nests. Female respondents very often referred to the entanglement with family responsibilities, and the need to perform domestic duties in parallel with work activity. They also mentioned the mental burden of responsibilities as an additional aspect. It was not only about performing them but also about planning, allocating, and checking them (including remembering). It is thus something indisputable that combining work with motherhood affects the shape of both. Most mothers from the study were economically active and benefitted a great deal from their parents' help when their children were small. Some mothers also had the experience of remaining on maternity and parental leaves. In these cases, the mothers either started working or returned to work only at the stage when the children went to kindergarten or elementary school. The help that some mothers get with their young children in order not to stop their professional development later needs to be reciprocated in the form of care for ageing, ailing parents and providing home assistance for them (sandwich generation).

One of the limitations of the analysis in making comparisons is the very large time span that had elapsed since the departure of the children. Some of the herstories presented very fresh experiences, while some related to the past because the departure had taken place 10 years earlier. Consequently, there was a necessity to reach back not only to the time when the nest was full but also to the moment when the adult children had left the family home.

Closing remarks

Motherhood as a social practice is entangled in stereotypes, conflicting expectations, and evaluations. The ever persistent assumption in Polish society that successful motherhood is the essence of women's identity leaves no room for diversity. Departure of an adult child from the family nest does not necessarily lead to a release from the mother's role. What is more, it can affect its intensification, by changing its nature

to a remote role that can become much more challenging and burdensome to manage (Herzberg-Kurasz et al., 2023b). Handling it can be even more ambiguous. The situation of women in the empty nest and the analysis of various accounts of post-maternity can help create possible social policies. The women in the study are not a group that often appears in sociological research. Such a study brings us closer to gaining more knowledge on an unexplored topic. The divergent experiences of mothers are the result of social differentiation and their life choices, *the role of the mother [...] is a role that, much more often than other family roles, is subjected to social assessment and evaluation by publicists, as well as researchers involved in moral evaluations of social phenomena* (Kotlarska-Michalska, 2020, p. 238)

Despite a greater freedom in how mothers of adult children arrange their personal life scenarios, they are not uninfluenced by social judgment, so they always try to perform at their best. Although the role of the mother continues to be the subject of political discourse, a new perspective on the role of the mother should not be overlooked. As there is now a clearer tolerance for women's individual choices (Kotlarska-Michalska, 2020). Subject to sociocultural changes, patterns of motherhood are also affected by the way mothers of adult children perceive their own role. Perhaps the younger generation of mothers passes on their knowledge to their elders.

In the context of women's participation in the labour force, there is also a discussion about women's unpaid work. It is seen as a cultural norm, valid within the social script of the role (Raclaw, 2020). In implicit familism which is the case in Poland, there is a lack of any instruments of support, thus the family needs to provide care because of the lack of alternatives (Furmańska-Maruszak & Suwada, 2021). Poland does not have a well-functioning, developed long-term care system for the elderly and benefits for both caregivers and the elderly are often considered inadequate. Homecare assistance is not well developed either (Furmańska-Maruszak & Suwada, 2021). As stated in the introduction, the post-parental phase might be of interest not only to social policy planners in European Union countries but also to the entire health system including family therapists. As the empty nest is a phase that most families with children go through, it is an issue of awareness in terms of family functioning and coping mechanisms. The issues presented create a space to look for adequate solutions from the field of care or, more broadly, social policies and perhaps individual support as well. Measures to reduce and redistribute unpaid care work are also advisable.

As the decisions young adults make to have families (and children) has shifted, not all of the respondent mothers are making a smooth transition into the role of grandmothers. Besides, their increased work activity in the "Third Age" does not allow them to give their grandchildren too much attention.

With the departure of children, time is released for mothers to pursue their individual and professional needs. While the mother's role shifts from everyday mode to a latent or out-of-everyday mode – the caregiver role (which is part of the mother's role) does not seem to have an end. Mothers of adult children remain trapped in the panini sandwich generation, which forces them to care for their parents, in-laws, and sometimes, even their partners themselves. It is not easy to predict the duration and intensity of the necessary assistance. A natural consequence of the physiological ageing

process affects the continuation of entanglement in responsibilities. There are not just remote maternal duties (towards adult children), but also extra duties as daughters of ageing parents.

Not only is it challenging to define the period of the empty nest because it is subjective and dependent on external factors, but at the same time, there are also many doubts about the term for motherhood in relation to adult children. This only demonstrates the fact that while entering the role of mother can be defined as a specific moment, leaving behind the role of mother at the empty nest stage is no longer clear-cut or obvious. It feels more appropriate to write about the role of the mother which is present occasionally, but no longer on a daily basis.

Funding

The author(s) disclosed receipt of the following financial support for the research, authorship, and/or publication of this article: The research leading to these results has received funding from the Polish National Science Centre (Narodowe Centrum Nauki) in the frame of Project Contract No Pol- UMO-2018/30/E/HS6/00159; led by Magdalena Żadkowska.

References

- Afflerback, K., Anthony, A., Shannon, C.K., & Grauerholz, L. (2014). Consumption rituals in the transition to motherhood. *Gender Issues*, 31(1), 1–20. DOI:10.1007/S12147-014-9115-0
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469–480. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469>
- Badinter, É. (1998). *Historia miłości macierzyńskiej* (K. Choiński, trans.). Oficyna Wydawnicza.
- Badinter, É. (2013). *Konflikt: kobieta i matka* (J. Jedliński, trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bieńko, M. (2015). Perfekcyjna matka oraz bachor w poradnikach i bezradnikach współczesnej popkultury. In I. Taranowicz and S. Grotowska (eds.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności: wybrane zagadnienia*. (91–106). Oficyna Wydawnicza Arbo-retum.
- Budrowska, B. (2000). *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wydawnictwo Funna.
- Boguszewski, R. (2013). Kobieta pracująca. *Komunikat z badań CBOS BS 28/2013*. Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Bonvalet, C., Gallou, R., Ogg, J. (2021). Transitions in Later Life and the Re-configuration of Family Relationships in the Third Age: The Case of the Baby Boomers. In A-M. Castrén, V. Česnuitý, I. Crespi, J.-A. Gauthier, R. Gouveia, C. Martin, A. M. Mínguez, & K. Suwada (Eds.), *The Palgrave Handbook of Family Sociology in Europe*. (591– 609). Palgrave Macmillan

- Bouchard, G. (2014). How Do Parents React When Their Children Leave Home? An Integrative Review. *Journal of Adult Development, 21*, 69–79. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9180-8>
- Castrén, A.M., Cesnūityte, V., Crespi, I., Gauthier, J.-A., Gouveia, R., Martin, C., Al-mudena Moreno Mínguez, A., & Suwada, K. (eds.). (2022). *The Palgrave handbook of family sociology in Europe*. Palgrave Macmillan.
- Coelho, B., Maciel, D., Torres, A. (2021). Gender, Social Class, and Family Relations in Different Life Stages in Europe. In A.-M. Castrén, V. Česnūitytė, I. Crespi, J.-A. Gauthier, R. Gouveia, C. Martin, A. M. Mínguez, and K. Suwada (Eds.), *The Palgrave Handbook of Family Sociology in Europe*. (45–67). Palgrave Macmillan.
- Dennerstein, L., Dudley, E., & Guthrie, J. (2002). Empty nest or revolving door? A prospective study of women's quality of life in midlife during the phase of children leaving and re-entering the home. *Psychological Medicine, 32*(3), 545–550. <https://doi.org/10.1017/S0033291701004810>
- Ennis, L. (1997). *On Combining Motherhood With Employment: An Exploratory Study*. University of Toronto Press.
- Furmańska-Maruszak, A., & Suwada, K. (2021). Familialisation of care in European societies: Between family and the state. In A.-M. Castrén, V. Česnūitytė, I. Crespi, J.-A. Gauthier, R. Gouveia, C. Martin, A. M. Mínguez, and K. Suwada (Eds.), *The Palgrave Handbook of Family Sociology in Europe*. (205–221). Palgrave Macmillan.
- Gajewska, M., Herzberg-Kurasz, M., Żadkowska, M., Kostecka, M., & Dowgiałło, B. (2023). Room of her own: Remaking empty nest and creating herspaces in practices of Polish mothers whose children left home. *European Journal of Women's Studies, 30*(1), 7–21. <https://doi.org/10.1177/13505068221110336>
- Galland, O. (2003). Adolescence, post-adolescence, youth: revised interpretations. *Revue Française de Sociologie, 44*(5), 163–188. DOI:10.2307/3323250
- Gaviria, S. (2016). *La génération boomerang, devenir adulte autrement*. Sociologies, 2–13. <https://doi.org/10.4000/sociologies.5212>
- Glenn, E.N. (1994). Social constructions of mothering: A thematic overview. In E.N. Glenn, G. Chang and L.R. Forcey (eds.), *Mothering: Ideology, experience, and agency*. Routledge.
- Grover, N., & Dang, P. (2013). Empty nest syndrome vs empty nest trigger: Psychotherapy formulation based on systemic approach – A descriptive case study. *Psychological Studies, 58*(3), 285–288. <https://doi.org/10.1007/s12646-013-0207-9>
- Gullette, M.M. (1995). Inventing the “postmaternal” woman, 1898–1927: Idle, unwanted, and out of a job. *Feminist Studies, 21*(2), 221–253.
- Gullette, M.M. (2002). Valuing “postmaternity” as a revolutionary feminist concept. *Feminist Studies, 28*(3), 553–572.
- Harkins, E. B. (1978). “Effects of the empty nest transition on self- report of psychological and physical well-being. *Journal of Marriage and the Family, 40* (August), 549–556.
- Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. Yale University Press.
- Hennekam, S., Syed, J., Ali, F., & Dumazert, J.P. (2019). A multilevel perspective of the identity transition to motherhood. *Gender, Work & Organization, 26*(7), 915–933. <https://doi.org/10.1111/gwao.12334>

- Herzberg-Kurasz, M., Giraud, Ch., Gajewska, M.A., David-Goretta, S., & de Singly, F. (2023). *The reconfiguration of the mother's role after the departure of the children*. In M. Żadkowska, M. Skowrońska, Ch. Giraud, and F.M. Schmidt (eds.), *Reconfiguring relations in the empty nest – those who leave and those who stay*. (Manuscript submitted for publication). Palgrave Macmillan.
- Hryciuk, R.E. & Korolczuk E. (2012). *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Imbierowicz, A. (2012). The Polish Mother on the defensive? The transformation of the myth and its impact on the motherhood of Polish women. *Journal of Education Culture and Society*, 1(2012), 140–153.
- Kasten, A. (2013). Dyskurs naukowy w Polsce na temat macierzyństwa. In K. Slany (ed.), *Zagadnienia małżeństwa i rodzin w perspektywie feministyczno-genderowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kotlarska-Michalska, A. (2020). Czynniki kształtujące współczesną rolę matki. In M. Bieńko, M. Rosochacka-Gmitrzak, and E. Wideł (eds.), *Obrazy życia rodzinnego i intymności. Książka dedykowana profesor Annie Kwak*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego .
- Kotowska, I.E., Matysiak, A., & Mynarska, M. (2016). *The life of Poles: From leaving the parental home to retirement. Insights from the Generations and Gender Survey (GGS-PL)*. Generations and Gender Programme. https://www.ggp-i.org/wp-content/uploads/2017/10/ggp_Life_of_Poles_eng_fin.pdf
- Kudlińska-Chróścicka, I. (2019). Stawanie się osobą dorosłą w czasach płynnej nowoczesności w doświadczeniu wielkomięjskich młodych dorosłych. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 15(4), 34–59. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.15.4.03>
- Lesińska-Sawicka, M. (2008). *Późne macierzyństwo: studium socjomedyczne*. „Nomos”.
- Lewicka, M. (2021). (Re)konstrukcje życia codziennego współczesnych matek. Implikacje do badań. In M. Nawrot-Borowska and M. Lewicka (eds.), *Dziecko – rodzicielstwo – rodzina. Wybrane konteksty badań*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Maciarz, A. (2004). *Macierzyństwo w kontekście zmian społecznych*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Maciąg-Budkowska M., Rzepa T. (2017). Jaka jest „idealna matka”? Rozumienie roli matki przez współczesne kobiety. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia* 30(3).
- Maher, J.M. (2004). Skills, not attributes: Rethinking mothering as work. *Mothering and Work/Mothering as Work*, 6(2), 7–16.
- Mitchell B.A. (2006). *The Boomerang Age Transitions to Adulthood in Families*. Routledge.
- Mitchell, B.A. & Lovegreen, L.D. (2009). The Empty Nest Syndrome in Midlife Families: A Multimethod Exploration of Parental Gender Differences and Cultural Dynamics. *Journal of Family Issues*, 30(12), 1651–1670. <https://doi.org/10.1177/0192513X09339020>
- Mizielińska, J., Stasińska, A., Żadkowska, M., & Halawa, M. (2018). Ethical dilemmas in research on intimate couples. Experiences from the fieldwork. *Studia Socjologiczne*, 3(230), 41–69. <https://doi.org/10.24425/122472>

- Nelson, M.K. (2006). Single mothers “do” family. *Journal of Marriage and Family*, 68(4), 781–795.
- Olcoń-Kubicka, M. (2009). *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- O’Reilly, A. (ed.). (2010). *Encyclopedia of motherhood*. SAGE Publications, Inc., <https://dx.doi.org/10.4135/9781412979276>
- Packalén Parkman, M.A. (2017). Macierzyństwo bez lukru i retuszu. Wizerunek Matki Polki w literaturze polskiej po roku 2000 i blogach. *Postscriptum Polonistyczne*, 2(20), 63–83.
- Pustułka, P. & Ślusarczyk, M. (2016). Cultivation, compensation and indulgence: Transitional short-term returns to Poland across three family generations. *Transitional Social Review*, 6(1–2), 78–92. DOI: 10.1080/21931674.2016.1182312
- Raław M. (2020). Nieodpłatna praca opiekuńcza w rodzinie jako kategoria polityki społecznej. In M. Bieńko, M. Rosochacka-Gmitrzak, and E. Wideł (eds.), *Obrazy życia rodzinnego i intymności. Książka dedykowana Profesor Annie Kwak*. (335–350). DOI:10.31338/uw.9788323543572
- Randhawa, M. & Kaur, J. (2021). Acknowledging empty nest syndrome: Eastern and Western perspective. *Mind and Society*, 10(3–4), 38–42. <https://doi.org/10.56011/mind-mri-103-420214>
- Radziwinowiczówna, A., Rosińska, A., & Kloc-Nowak, W. (2018) *Ethnomorality of care: Migrants and their aging parents*. Routledge.
- Sheriff, M. & Weatherall, A. (2009). A feminist discourse analysis of popular-press accounts of post-maternity. *Feminist and Psychology*, 19(1), 89–108. <https://doi.org/10.1177/0959353508098621>
- Rancew-Sikora, D. & Skowrońska, M. (2022). Adult Children Move Out: Family Meals and Reflections on Parental Self-sacrifice at the Moment of Transition. *Sociological Research Online*. <https://doi.org/10.1177/13607804211065050>
- Sikorska, M. (2009). *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Slany, K. (2019). *Starzenie się społeczeństwa i wyzwania w zakresie opieki i troski w kontekście przemian rodzin i migracji*. In Ł. Krzyżowski, K. Leszczyńska, and M. Szmeja (eds.), *Wyobrażone, przeżyte i przedstawione: księga jubileuszowa dla Profesora Janusza Muchy*. (97–106). Zakład Wydawniczy Nomos.
- Slany, K. (2023). Socjologiczno-demograficzne uwarunkowania postaw prokreacyjnych w Polsce. Analiza diachroniczna. In J. Brzozowski (ed.), *Uwarunkowania przemian demograficznych w województwie małopolskim. Postawy prokreacyjne. Materiały z III Kongresu Demograficznego*. (67–87). Zakład Wydawnictw Statystycznych.
- Spence, D. & Lonner, T. (1971). The “Empty Nest”: A Transition within Motherhood. *The Family Coordinator*, 20(4), 369–375. <https://doi.org/10.2307/582168>
- Titkow A. (1995). Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości. In A. Titkow and H. Domański H. (Eds.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce*. (9–39). Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Titkow A., Duch-Krzyszczek, D., & Budrowska, B. (2004). *Nieodpłatna praca kobiet: Mity, realia, perspektywy*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Waldman, A. (2014). *Bad Mother. A Chronicle of Maternal Crimes, Minor Calamities, and Occasional Moments of Grace*. Two Roads.

- Wellson, E.V. (2016). *Matka, madonna, dziwka. Idealizacja i poníženie macierzyństwa* (D. Golec, trans.). Oficyna Ingenium.
- Wall, G. (2001). Moral Constructions of Motherhood in Breastfeeding Discourse. *Gender & Society*, 15(4). <https://doi.org/10.1177/089124301015004006>
- Winogrodzka, D. & Sarnowska, J. (2019). Tranzycyjny efekt jojo w sekwencjach społecznych młodych migrantów. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 15(4), 130–153. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.15.4.07>
- Włodarczyk, E. (ed.). (2017). *W trosce o macierzyństwo*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Wojciechowska, J. (2002a). Role rodzicielskie wobec zmian uniwersalnych. In K. Appelt, and J. Wojciechowska (eds.), *Zadania i role społeczne w okresie dorobłości*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Wojciechowska, J. (2002b). Role rodzicielskie a zmiany wspólne. In K. Appelt, and J. Wojciechowska (eds.), *Zadania i role społeczne w okresie dorobłości*. Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Wojciechowska, L. (2008). *Syndrom pustego gniazda. Dobrostan matek usamodzielniających się dzieci*. Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Żadkowska, M., Dowgiałło, B., Gajewska, M., Herzberg-Kurasz, M., & Kostecka, M. (2022a). The Sociological confessional: A reflexive process in the transformation from face-to-face to online interview. *International Journal of Qualitative Methods* 21, 1–12. DOI: 10.1177/16094069221084785
- Żadkowska, M. & Herzberg-Kurasz, M. (2022b). “Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. Perspektywa rodziców. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 18(1), 40–61. DOI: <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.1.03>

CHAPTER 13

Navigating Emotional Terrain: Women's Experiences of Loss and Gain

*Bogna Dowgiałło, Christophe Giraud,
and Magdalena Herzberg-Kurasz*

INTRODUCTION

The departure of a child from the parental home may mark a turning point in the identity of parents, particularly mothers, who traditionally assume a more central role than fathers in the daily care of children. According to Strauss (1992), such turning points represent critical incidents that compel individuals to recognise that they are no longer the same as they used to be (Strauss, 1992: 149). Redefining identities and roles raises the questions: what do I feel and why do I feel it?

B. Dowgiałło (✉) • M. Herzberg-Kurasz
Social Sciences Department (Institute of Sociology), University of Gdańsk,
Gdańsk, Poland
e-mail: bogna.dowgiallo@ug.edu.pl; magdalena.herzberg-kurasz@ug.edu.pl

C. Giraud
Centre de recherche sur les liens sociaux (CERLIS, UMR 8070), Université Paris
Cité, Paris, France
e-mail: christophe.giraud@parisdescartes.fr

© The Author(s), under exclusive license to Springer Nature
Switzerland AG 2024

291

M. Żadkowska et al. (eds.), *Reconfiguring Relations in the Empty Nest*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life,
https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7_13

The emotional experiences of women during this stage of life are complex and characterised by ambiguity and fluidity (Hiedemann et al., 1998; Beaupré et al., 2006; Sheriff & Weatherall, 2009; Dare, 2011). Women may experience positive, negative, and ambivalent emotions (Mitchell & Lovegreen, 2009), which can change and develop as they step into a new role (Gajewska et al., 2023). Within this chapter, we undertake a more comprehensive examination of five emotional patterns that emerged from women's accounts. They were associated with the departure of their children from home, and the resulting outcomes, perceived as either losses or gains. Specifically, we explore the patterns of grief, frustration, pride/guilt, relief, and pleasure.

THEORETICAL PERSPECTIVE ON EMOTIONS

According to the symbolic interactionist perspective, emotions are meaningful objects to be interpreted, controlled, used, or managed by social actors, who are engaged in understanding themselves and managing others' impressions of them (Thoits, 1989). We share the basic premises of the sociology of emotions, which claims that emotions are not purely uncontrolled, as proposed by Hochschild (1979) in her concept of the sentient actor, and are never separable from the social context. In fact, emotions are seen as signalling people's engagement with others and their cultural membership, reflecting the social norms, values, and beliefs of a particular society. Social actors use the available vocabulary of sentiments as an interpretive resource to negotiate their identities and statuses (Gordon, 1981). The way people label and interpret bodily sensations has social sources and social consequences. Shott (1979) argues that physiological emotional arousal is ambiguous enough to be labelled in a variety of ways.

Symbolic interactionist analyses possess a unique capacity to illuminate two essential dimensions. Firstly, these analyses can probe how the micro-level feelings of individuals diffuse "upward" to reconstruct or reinforce current social structures. Secondly, they can examine the "downward" impact of culture, structure, and social institutions in shaping the individual's emotions (Shott, 1979). "Feeling" and "display rules" (Hochschild, 1979) can be followed, disregarded, negotiated, and internalised to varying extents. Emotional rules dictate what emotions individuals should feel and how they should be expressed and prescribe the intensity and duration of these emotions. Mapping the universe of beliefs

about emotions (e.g. women feel loss when their children leave or women feel excited about their children's departure) can illuminate the larger tensions and dynamics at play within a society.

WOMEN'S EMOTIONS IN THE POSTPATERAL PHASE

Emotions are influenced and even shaped by “the volatile stuff of culture: norms, language, stereotypes, metaphors, symbols” (Illouz, 1997: 6) and the concept of an empty nest might be regarded as an important element of “the stuff.” The “empty nest” is commonly associated with loss, as it implies the loss of parental roles and the loss of “cosiness” of the family space (de Singly, 2021). Mazzucco (2006) calls the departure of adult children from the household an important “loss” event in midlife. According to Borland (1982), the loss of intimate and frequently enacted roles may diminish the reaffirmation of the self-concept and place role identities in jeopardy, leading to empty nest syndrome: depression, an identity crisis, confusion, and a lowered sense of well-being. Although the “empty nest” and “empty-nest syndrome” refer to distinct concepts, the former signifies a stage in family life while the latter describes negative reactions towards the transition. Notably, these terms are often used interchangeably, as the empty-nest phase is commonly regarded as problematic (Kearney, 2002; Dare, 2011).

Although social scientists have recently shifted their focus from solely examining the negative effects of the empty nest (Mitchell & Wister, 2015; Mitchell, 2016;) and have found that empty nesters may experience a higher sense of well-being compared to “full nesters” (Grover & Dang, 2013), their findings hardly transcend the associations present in an empty nest “decline narrative” (Gullette, 2002: 557). The metaphor of the empty nest continues to be widely recognised and colloquially employed as an interpretation of the post-parental loss (Mazzucco, 2006) and “contributed to the pessimistic view of this developmental phase” (Bouchard, 2014: 70). It places particular emphasis on social expectations regarding the vague sense of emptiness experienced by parents, especially mothers in the empty-nest period (Mitchell & Lovegreen, 2009; Badiani & De Sousa, 2016).

On the other hand, “loss events” can be interpreted in positive terms. Barnett and Baruch (1985) argue that the impact of losing a role depends on the nature of that role. Roles are not alike with respect to their effects on role overload, role conflict, or anxiety. The role of a mother is often

associated with strain, as it requires more obligations than privileges. This suggests that the transition to the post-parental stage may be beneficial, as it can bring relief. However, the concept of “relief” does not allow for the full realisation of the benefits of post-maternity. Role strain relief theory implies that something negative has disappeared rather than something good being added. This is in line with McQuaide’s (1998) observation that most research studies on women in midlife tend to focus solely on the problems that women face and neglect the opportunities that this stage of life can bring. In this regard, the perspective of gain seems novel and may resonate with demographic trends such as increasing growth in the older population, referred to as the “Silver Tsunami” (Calasanti, 2020). Calasanti (2020) argues that it is crucial to recognise and fight against both the continued depictions of the elderly as decrepit and unattractive, as well as the social practices that facilitate these representations. Furthermore, a growing recognition has emerged that views women with non-resident offspring as being released to pursue new activities and opportunities, rather than as being prematurely aged by culture (Gullette, 2002: 555). As “there is an exuberance in these women that is hard to miss, along with a sense of personal authority and agency” (Stewart & Ostrove, 1998: 119), referring to them as empty nesters might not be accurate (see Bouchard, 2014). Gullette (2002) suggests talking about “post-maternal” women who, instead of fearing “empty nest” syndrome, look forward to it. In other words, this stage of life might be seen as an opportunity (Karp et al., 2004) as women start to perceive themselves as more autonomous, socially active, and as partners for their non-resident children, among other self-identifications (see Gajewska et al., 2023).

Although there is extensive literature on women’s emotions during the post-parental stage, Mitchell and Lovegreen (2009) argue that there is still a need to delve deeper into understanding how women make sense of this experience. This is especially important given the evolving social expectations and emotional ideologies referring to women with non-resident children, which can significantly influence how this experience is framed and reframed.

METHOD

Within the framework of this chapter, we analysed 40 in-depth individual interviews (Poland Corpus B) and 43 dyadic interviews (DDI) with couples (Poland and France, Corpus A), both in urban and rural settings.

In the chapter, we give a voice to women by exploring their narratives about emotions. It is worth mentioning that we did not reach those states of arousal that had not yet been subject to “emotional identification” (Rosenberg, 1990: 6). Instead, we concentrated on women’s accounts of affect and the ways they make meaning of situations and episodes connected with letting the children go. Our primary focus was on the accounts connected with the change understood as a loss and/or a gain caused by the process. Analysing the sections of the interviews in which women talked about their emotional reactions towards their children’s departure allowed us to distinguish five emotional patterns: grief, frustration, pride/guilt, relief, and pleasure.

FINDINGS

Speaking of Loss: Grief

Loss connected with the children’s departure was primarily associated with their absence. Silent and empty homes evoke a kind of mourning atmosphere. Indeed, the participants reported similar phases, emotions, and coping strategies as those outlined in the literature on bereavement. According to Boss (2007), after the death of a significant other, people may experience the continued “presence” of the deceased. Shortly after the children leave, the participants may feel the physical presence of their beloved ones.

Sandra: For 6 months I could hear the elevator at night and for me it was actually her coming home. And it was a bit difficult. And then for Gaël, well, it was a little bit the same, I could hear noise in the room (...) I would look to see if Gaël was there, but he wasn’t. (A_FR_15)

As “loss ambiguity” (Boss, 2007) may hamper coping with it, according to Worden’s (1991) model of grief, the first task in the process of grieving is accepting the reality of the loss. In our study, women shared similar strategies for coping, which involved first acknowledging their loss. For example, Barbara could not resist entering her daughter Ania’s room, even though it made her acutely aware of how much she missed her.

Barbara: And at Ania’s place, when I arrive, there’s also her big bed, I’ve made myself comfortable on it, but I miss it when I come in in the evening

after work and go into Ania's room and the bed is empty. She always slept there and always said "hello mama" and good night. Now we say goodnight on the phone, sleep well, etc., but something's missing—these are the intimate places, like the bed—it's really a private sphere and you really miss it when you enter the room. (B_PL_69)

The second task, which involves working through the pain of grief and dealing with the feelings (Worden, 1991), was also clearly visible, as women reflected on their emotions and described this time as terrible and their feelings as strong and unbearable. Working through the pain means allowing yourself to feel it no matter how difficult it may be. Although Ela felt very bad, she started to deal with her feelings and look for their causes.

Ela: I wasn't completely ready for it. But maybe it's just the way it is with me that always, ever since Mariusz was born, those moments when he was more independent—I was very uncomfortable with it. When I stopped feeding him, there was a moment when I burst into tears because I was saying, I'm a bad mother because I don't have breastmilk, he's less mine because maybe there's something else. He started walking—oh gosh, he's less and less dependent on me, he can go and get something on his own. So I was always quite emotional about the fact that his development was really making him less dependent on me, and I was really sad and angry about that. And the fact that he left so suddenly probably compounded the fact that I experienced it so much. (A_PL_1P)

Ela understands that her attachment style plays a role in her intense emotional reaction. Parents who are overprotective may struggle to separate from their child, discourage their independence, and exhibit controlling behaviours (Thomasgard & Metz, 1997). Women's working through the pain could provide valuable insights into the nature of the loss.

The loss might be dramatic as the absence of the significant others is interpreted as identity loss. Especially women with high commitment to the identity of a mother may experience an emotional void, as Valérie does, who feels as if a part of herself is missing since her child left.

Valérie: (...) it is something that you feel, it is beyond words, it is physiological what, it is a part of you nevertheless which disappears. (A_FR_6)

Children's departure may also be interpreted as the closing of a certain period in a woman's life and the loss of her self-concept at the same time.

For example, Francoise, like many other women, became aware of her own ageing and not being young anymore:

Fabienne: The silence in the house. Uh.... The feeling of having grown old all of a sudden for me. That's it. (A_FR_2)

As women mentioned, grieving is non-linear and involves ups and downs of emotions. Typically, the most intense feelings of sorrow and suffering happen during the initial few months after the loss, but gradually subside with time. Nevertheless, memories of the lost attachment may trigger periodic emotional suffering.

Lofland's (1985) work on the social shaping of grief highlights the existence of strict norms that prescribe the timing and duration of grief. Participants in the study also referred to the specific periods when mourning began and ended while discussing social expectations regarding the intensity and duration of grief. Marzena says "she cried for 2 weeks" (A_PL_6G). Women tended to express their grief openly, which was in accordance with cultural scripts of mourning rituals. However, women's free expression of grief was limited when the children were present. For instance, Sandra engaged in emotion and worked hard to conceal her tears and despair in front of her daughter. She cried alone, concealed, so as not to let her daughter witness her tears (A_FR_15).

Speaking of Loss: Frustration

Scherer (1994: 28) argues that frustration is a pervasive and universal emotion since all living organisms, at any stage of their developmental process, can encounter obstacles that block their ability to fulfill their needs or accomplish their objectives. Frustration becomes especially apparent in situations where individuals are unable to openly express their anger due to cultural, psychological, or situational factors. The fact that women did not often mention anger in their descriptions of emotional reactions could imply that anger is not a culturally patterned response. A sense of helplessness in the face of the children's departure appeared to resonate more strongly with the women's experiences.

According to the participants, the feeling of loss was related to the enforced change in their performance of the role of a mother. Women described a range of chores associated with caring for their families while their children were still living at home, such as cooking, doing laundry,

and driving the kids around. However, when their children left home, these aspects of the parental role disappeared and some mothers felt a sense of meaninglessness.

Bogumiła: (...) To me it was nice when it was a full house, so noisy, and all these problems, like I can't find my sock or who's going to pick me up somewhere, or why can't I stay over at my friend's house. These were things that made one's life meaningful. Now (...) no one is going to notice if I'm sitting here or not (...) I feel I'm not needed. (A_PL_10G)

Bogumiła's observations align with the role loss hypothesis, which suggests that the termination of a role that has provided parents, particularly mothers, with a sense of fulfillment, may result in a decline in their well-being (see White & Edwards, 1990). However, the departure of children should not be viewed as a complete loss of the parental role but rather as a loss of the ability to adequately fulfill role-related duties, as role performance is always linked to a counterrole. The participants noted that stepping away from the role of having a dependent child could impact their ability to care for their children effectively. The most challenging experience mentioned by the participants was losing control over their children, which may have already started during the launching period. Maria recalled that she "had to worry" because she was unable to exert any control over their children. Meanwhile, she was expected to meet the unrealistic expectation that her children's safety was her sole responsibility, leading to frustration.

Maria: (...) the last years were very stressful for me, at least, because my children were driving cars, coming home very late, and when there were weekends, I just didn't sleep at night. It was very difficult for me, their growing up—it was a difficult time for me and I had to worry about it. Although there weren't any major problems, just waiting at night to see if they would come back if nothing had happened if there had been an accident—that made me very tired. (B_PL_70)

Some women experienced frustration just after their children's departure, as they felt blocked from adequately caring for them. This was especially noticeable when the departure occurred earlier than expected and the mother felt that this care was still needed.

Interviewer: And how did you experience it? Because it's not very common to leave at 16, it's more common at 18 when you're of age.

Fabienne: Well, I had a bad experience, I had a bad experience. Moreover, I had not seen... Well, he was an intern. I hadn't seen him in his dormitory, well I saw him when I was in Rennes a year later. And the fact that I couldn't see where he lived. It made me very anxious. (A_FR_2)

The experience of loss occurred in both literal terms, when mothers confronted the physical absence of a child, and in more abstract terms, when the loss manifested as frustration due to a diminished sense of control over role performance. How mothers coped with this feeling depended on individual factors, including the time that had elapsed since their children moved out and the need for control, as well as other roles and responsibilities the women were engaged in at that particular moment.

Speaking of Gain and Loss: Pride/Guilt

According to Cooley's work on the looking-glass self (Cooley, 1964), humans are continuously experiencing self-feelings (affects evoked by self-evaluation). They form an image of themselves by looking at the responses of others towards them, and this image always includes a sense of how others are judging their actions. If individuals perceive that others have a positive evaluation of them, they feel proud, but if they sense a negative evaluation, they experience shame. If someone violates the moral (especially religious) tradition, he or she experiences guilt as a result, and it may lead them to seek punishment as a way to make up for their wrongdoing. This punishment, in turn, serves as a means of atonement, or a way to seek forgiveness and restore their moral standing in the eyes of the community. In other words, violating moral standards and feeling guilty about it may create a desire for punishment as a form of penance and an attempt to regain moral rectitude (see Kemper, 2006: 98–99).

Pride was connected with the fact that both children and mothers decided to make an effort and succeeded in overcoming (or at least facing) the difficulties and hardships of their separation. Sandra recalls the time when her daughter was about to leave. Ambivalent emotions of sadness and pride and happiness accompanied it:

Sandra: "Why are you crying, Mom?" and I couldn't talk to her, and I smiled at her and packed her suitcase. And she said "I understand it's

because I'm leaving" and she said "I don't understand why you have red eyes all the time" and it's a bit of a difficult moment but ... I told her "don't worry, I'm so proud, you have to go, you have to go, I'm so proud, don't worry, but it's just that you're my first baby, you're leaving and that's it, but I'm so happy and everything." (A_FR_15)

While there is undoubtedly a sense of sadness and loss as this event marks the end of a significant phase in their lives, mothers also recognise and support their children's need for independence. They take pride in the parenting work they have done to prepare their children for life on their own, even if they miss their presence at home, as expressed by Anna:

Anna: When she moved out, on the one hand we felt such sadness—you know it's going to be empty without the children, but on the other hand we found such pride that practically all of our daughters—almost all of them—have found love, have children, are happy—such pride. And also that they have started to live on their own. (B_PL_62)

The feeling of pride is not automatically gained, but is instead dependent on meeting societal expectations. This requires a mother to let go of a child who is capable of managing their own life effectively. It is a challenging task, but necessary for a parent to feel proud of their child's accomplishments. According to Mitchell (2010), positive emotions are often associated with a child's perceived success in their development, which can be exhibited through the maintenance of strong relationships with their parents and the demonstration of good citizenship.

The process of a child leaving the family home was frequently viewed as a benchmark for maternal success. If everything went well, it was considered a demonstration of good mothering and a reason for maternal pride. However, any problems that arose during the process could trigger feelings of guilt for the mother. Thus, the sense of pride associated with this milestone was precarious and could easily be lost. Alicja acknowledges that her despair after her son's early departure (at the age of 18) might have resulted from her seeing herself as a bad mother and blaming herself for the situation.

Interviewer: And what was the reason for that? What were you afraid of, or was it too fast?

Alicja: I don't know how to analyse it like that now. I don't think I've ever made such an analysis. But I would rather say that I was probably guilty

of being such a bad mother, that my child had moved out of the house.
(B_PL_24)

In that sense, a child's departure might mean losing one's face as a mother.

Speaking of Gain: Relief

The departure of children from the home may have resulted in a “pew” feeling among mothers who had previously experienced role overload. Relief arose from a comparison between the situation before and after the departure, and an appreciation of the improved circumstances. The reduction in responsibilities that comes with the children leaving the nest aligns with the predictions of role strain theory (White & Edwards, 1990). According to Angèle, relief is experienced mainly by those women who felt frustration before:

Angèle: When they are teenagers, you just can't take it anymore. So maybe it's also because I didn't organise the tasks at home well. But you can't take all the logistics, the laundry, the food. And on top of that, since they're teenagers, they leave in all directions, you never know if they're here, what time they'll be back, if they'll be back in one, two or three hours. It becomes a mess, and you can't take it anymore. (A_FR_19)

The participants reported experiencing relief in various areas, including family budgets, spatial organisation of the house, time management, personal relations, and the work environment. Some couples, for the first time in their lives, were able to enjoy a separate bedroom and no longer had to wait in line to use the bathroom (see Chap. 13).

Improved time management could have an impact beyond the family sphere. Julia, whose youngest son now resides in a boarding school, is able to devote herself to her work without being exposed to the stress that was previously a result of the necessity to reconcile her roles as a mother and a professional.

Julia: I just didn't have any more responsibilities, so I didn't have to rush home, because I knew Borys was there, I just knew that I could work quietly, because he was at this school, I'm here at work in the afternoon. I didn't have to rush for his sake. He wasn't that little, but you always know that the child is alone at home and you're at work. No matter how big or small they are. (A_PL_32G)

It is also important to consider the emotional relief that can result from the fact of physical separation. When a woman is separated from her child, it can lead to a sense of detachment from her child's problems. This detachment can then lead to reduced stress, as the parent may feel less responsible for their child. Less stress also comes from less responsibility for a child and a kind of emotional distancing, as Marzena puts it: "Out of sight, out of heart, you know."

The sense of relief experienced by women after the physical separation from their child can be so intense that they perceive their child's departure as a gain. This was the case with Angèle and her first daughter, as their relationship had been particularly strained:

Angèle: Oh yeah, yeah they were thrilled! Honestly, Elena was ruining our lives. She was so stressful we couldn't take it anymore. Romane told me: "Mom, either she leaves or I leave, but I can't take it anymore." So honestly, we were all happy that she was leaving. It's sad, but it's the truth.

Yves: Oh no. You speak for yourself, I was very sad that she was leaving.

Angèle: Yeah, except for her father, I think me, Romane and Lothaire were happy that she was leaving. (A_FR_19)

For some couples, the departure may be viewed as a chance to enhance their relationship. The differences in their parenting approach, which used to be a source of constant conflict, may eventually disappear.

Krystyna: We certainly have more peace between us now. Because sometimes it happens that one parent allows it, and the other one says come on—and now there's no such thing. So it's good, now it's really, as far as our relationship is concerned, it's good. (A_PL_13G)

Thus the departure might be interpreted as beneficial for the couple.

Speaking of Gain: Pleasure

Regaining control over one's life may not only provide a sense of relief but also elicit pleasure. According to Krajewski: "Pleasure is the result of such satisfaction of needs in which the individual is aware of their nature, has a distance from them, decides how to satisfy them and chooses the objects that fulfil them, has complete control over the process of fulfilling a particular need" (Krajewski, 2005: 33). It suggests that pleasure arises from

the satisfaction of needs in a way that allows the individual to have complete control over the process of fulfilling those needs.

The sensation of pleasure is distinct from that of relief, but they are linked and rely on each other. It can be viewed as a novel approach to engaging in activities that were once disliked. For example, Zofia now derives pleasure from cooking, as she has the freedom to do it in a way that suits her:

Zofia: There was a lot of everything in the kitchen; I did the cooking; I felt... I generally don't like cooking, so now, when it's just me and my husband, I cook every two days; and when I cook, it's a pleasure for me. Back then, I mostly felt this burden and this duty to get the shopping done. (B_PL_9P)

Women reported experiencing new everyday pleasures, such as sitting comfortably in an armchair without being interrupted or enjoying a peaceful morning coffee alone (see Chap. 12). Some participants even expressed that their lives with non-resident children were more enjoyable overall. They spoke about the pleasure of meeting with their non-resident children and having conversations as equals.

Marzena: (...) It's not only the longer it goes on, this separate flat of ours, but also the fact that she's becoming, well, an adult. (A_PL_6G)

They emphasised feeling less pressure and obligation, with domestic tasks becoming more flexible and optional, and having more quality time for themselves. Additionally, they were able to pursue tasks based on their personal preferences. While they stressed the importance of peace and the need for rest, they also talked about new perspectives opening up. Overall, their experiences highlighted the benefits of having more autonomy in their lives.

It is important to note that the women's experiences did not imply that they felt entirely released from their roles as mothers. Rather, their mothering responsibilities seemed to have become more tailored to their individual needs, abilities, and preferences, resulting in a more enjoyable experience. When speaking about her children's visits, Maria emphasised that she managed to find pleasure both in their arrival and in their departure:

Maria: (...) I am happy when they come, but I am also happy when they leave. I think it's already been years, my husband and I have our habits and we also feel older and we have our systematic life arranged. And it's nice when someone comes and messes things up for a few days or a week, but then you're glad when you get back to it. That peace of mind is very important to us. (B_PL_70)

The case of Maria taking pleasure in both the arrival and departure of her children exemplifies the newfound joys associated with the empty nest phase.

CONCLUSION

The transition to an empty nest can be an emotional time for women as they are saying goodbye to the role of a mother of dependent children and are faced with a new phase of their lives. The circumstance of children leaving home marks a transition to a more distant parenting role and calls forth a reinterpretation of one's fundamental life roles. Because the emptying of the family nest—if only temporarily—also typically coincides with parents' "middle age," letting go of children is an important age marker. In this chapter, we primarily explore the emotions women feel when letting go of their children, specifically focusing on those related to the changes perceived as either losses or gains resulting from this process.

By analysing the segments of the interviews where women shared their emotional reactions to their children leaving home, we were able to discern five distinct emotional patterns that emerged in both the Polish and French data sets. Although the frequency of these patterns differed, the qualitative nature of our research precludes us from drawing quantitative conclusions. We may hypothesise that French women are more prone to experiencing maternal pride, whereas Polish women may experience more maternal guilt due to Poland being a more religious country, but this requires further empirical testing to validate. Our findings do not imply that every woman experiences the same set of emotions. Instead, it indicates that there is a consistency in accounting for their emotional states. This similarity suggests the existence of strong cultural norms and expectations regarding emotions that are associated with this particular phase of life. The women's understanding of emotions was shaped by a process of navigating through the perception of a given situation as either a loss (empty nest perspective) or a gain (post-maternal perspective) related to

the departure of the children. These perspectives were not mutually exclusive. The feeling of loss and gain can become intertwined, leading to a sense of ambiguity or ambivalence. Such ambivalence might be described in sociological terms as the presence of conflicting societal norms and values within a specific social relationship (Connidis & McMullin, 2002) and is often observed when children leave home (Karp et al., 2004; Gajewska et al., 2023). Navigating this complexity can be challenging. Women may feel both grief, frustration, pride, relief, and pleasure. On the one hand, the feeling of loss may be apparent when one or more family members are missing, resulting in a loss of identity and role loss for a woman. On the other hand, these apparent losses can also be viewed as opportunities, such as the departure of children serving as a turning point in life. Women, in particular, may experience newfound freedom and discover pleasurable experiences without the weight of maternal guilt.

REFERENCES

- Badiani, F., & De Sousa, A. (2016). The Empty Nest syndrome: Critical clinical considerations. *Indian Journal of Mental Health*, 3(2), 135–142. <https://doi.org/10.30877/ijmh.3.2.2016.135-142>
- Barnett, R. C., & Baruch, G. K. (1985). Women's involvement in multiple roles and psychological distress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(1), 135–145. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.49.1.135>
- Beaupré, P., Turcotte, P., & Milan, A. (2006). When is junior moving out? Transitions from the parental home to independence. *Canadian Social Trends*, 82, 9–15.
- Borland, D. C. (1982). A cohort analysis approach to the empty-nest syndrome among three ethnic groups of women: A theoretical position. *Journal of Marriage and the Family*, 44(1), 117–129. <https://doi.org/10.2307/351267>
- Boss, P. (2007). Ambiguous loss theory: Challenges for scholars and practitioners. *Family Relations*, 56(2), 105–110. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2007.00444.x>
- Bouchard, G. (2014). How do parents react when their children leave home? An integrative review. *Journal of Adult Development*, 21, 69–79. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9180-8>
- Calasanti, T. (2020). Brown slime, the silver tsunami, and apocalyptic demography: The importance of ageism and age relations. *Social Currents*, 7(3), 195–211. <https://doi.org/10.1177/2329496520912736>

- Connidis, I. A., & McMullin, J. A. (2002). Sociological ambivalence and family ties: A critical perspective. *Journal of Marriage and Family*, 64(3), 558–567. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00558.x>
- Cooley, C. H. (1964). *Human nature and the social order*. Schocken Books.
- Dare, J. S. (2011). Transitions in midlife women's lives: Contemporary experiences. *Health Care for Women International*, 32(2), 111–133. <https://doi.org/10.1080/07399332.2010.500753>
- de Singly, F. (2021). The family of individuals: An overview of the sociology of the family in Europe, 130 years after Durkheim's first university course. In A.-M. Castrén, V. Česnuitytė, I. Crespi, J.-A. Gauthier, R. Gouveia, C. Martin, A. M. Mínguez, & K. Suwada (Eds.), *The Palgrave handbook of family sociology in Europe* (pp. 15–43). Palgrave Macmillan.
- Gajewska, M., Herzberg-Kurasz, M., Żadkowska, M., Kostecka, M., & Dowgiałło, B. (2023). Room of her own: Remaking empty nest and creating herspaces in practices of Polish mothers whose children left home. *European Journal of Women's Studies*, 30(1), 7–21.
- Gordon, L. S. (1981). The sociology of sentiments and emotions. In M. Rosenberg & R. H. Turner (Eds.), *Social psychology: Sociological perspectives* (pp. 562–569). Basic Books.
- Grover, N., & Dang, P. (2013). Empty nest syndrome vs empty nest trigger: Psychotherapy formulation based on systemic approach – A descriptive case study. *Psychological Studies*, 58(3), 285–288. <https://doi.org/10.1007/s12646-013-0207-9>
- Gullette, M. M. (2002). Valuing “postmaternity” as a revolutionary feminist concept. *Feminist Studies*, 28(3), 553–572.
- Hiedemann, B., Suhomlinova, O., & O’Rand, A. M. (1998). Economic independence, economic status, and empty nest in midlife marital disruption. *Journal of Marriage and the Family*, 60(1), 219–231. <https://doi.org/10.2307/353453>
- Hochschild, A. R. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85(3), 551–575.
- Illouz, E. (1997). *Consuming the romantic utopia: Love and the cultural contradictions of capitalism*. University of California Press.
- Karp, D. A., Holmstrom, L. L., & Gray, P. S. (2004). Of roots and wings: Letting go of the college-bound child. *Symbolic Interaction*, 27(3), 357–382. <https://doi.org/10.1525/si.2004.27.3.357>
- Kearney, S. M. (2002). *Exploring the empty nest transition*. Wayne State University. Retrieved March 3, 2023, from <https://drnissani.net/mnissani/SE/kearney.htm>
- Kemper, T. D. (2006). Power and status and the power-status theory of emotions. In J. E. Stets & J. H. Turner (Eds.), *Handbook of the sociology of emotions* (pp. 87–113). Springer.

- Krajewski, M. (2005). *Kultury kultury popularnej*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Lofland, L. H. (1985). The social shaping of emotion: The case of grief. *Symbolic Interaction*, 8(2), 171–190.
- Mazzucco, S. (2006). The impact of children leaving home on the parents' well-being: A comparative analysis of France and Italy. *Genus*, 62(3/4), 35–52.
- McQuaide, S. (1998). Women at Midlife. *Social Work*, 43(1), 21–31. <https://doi.org/10.1093/sw/43.1.21>
- Mitchell, B. A. (2010). Happiness in midlife parental roles: A contextual mixed methods analysis. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 59(3), 326–339. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2010.00605.x>
- Mitchell, B. A. (2016). Happily ever after? Marital satisfaction during the middle adulthood years. In J. Bookwala (Ed.), *Couple relationships in the middle and later years: Their nature, complexity, and role in health and illness* (pp. 17–36). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14897-002>
- Mitchell, B. A., & Lovegreen, L. D. (2009). The empty Nest Syndrome in midlife families: A multimethod exploration of parental gender differences and cultural dynamics. *Journal of Family Issues*, 30(12), 1651–1670. <https://doi.org/10.1177/0192513X09339020>
- Mitchell, B. A., & Wister, A. V. (2015). Midlife challenge or welcome departure? Cultural and family-related expectations of empty Nest transitions. *The International Journal of Aging and Human Development*, 81(4), 260–280. <https://doi.org/10.1177/0091415015622790>
- Rosenberg, M. (1990). Reflexivity and emotions. *Social Psychology Quarterly*, 53, 3–12.
- Scherer, K. R. (1994). Toward a concept of 'Modal emotions. In P. Ekman & R. J. Davidson (Eds.), *The nature of emotion: Fundamental questions* (pp. 25–31). Oxford University Press.
- Sheriff, M., & Weatherall, A. (2009). A feminist discourse analysis of popular-press accounts of postmaternity. *Feminism & Psychology*, 19(1), 89–108. <https://doi.org/10.1177/0959353508098621>
- Shott, S. (1979). Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis. *American Journal of Sociology*, 84(6), 1317–1334.
- Stewart, A. J., & Ostrove, J. M. (1998). Women's personality in middle age. Gender, history, and midcourse corrections. *American Psychologist*, 53(11), 1185–1194.
- Strauss, A. (1992). Turning points in identity. In C. Clark & H. Robboy (Eds.), *Social interaction: Readings in sociology* (4th ed., pp. 149–155). St. Martin's Press.
- Thoits, P. A. (1989). The sociology of emotions. *Annual Review of Sociology*, 15, 317–342.

- Thomasgard, M., & Metz, W. P. (1997). Parental overprotection and its relation to perceived child vulnerability. *American Journal of Orthopsychiatry*, 67(2), 330–335. <https://doi.org/10.1037/h0080237>
- White, L. K., & Edwards, J. N. (1990). Emptying the nest and parental well-being: An analysis of National Panel Data. *American Sociological Review*, 55, 235–242.
- Worden, J. W. (1991). *Grief counselling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. Routledge.

Room of her own: Remaking empty nest and creating herspaces in practices of Polish mothers whose children left home

European Journal of Women's Studies

1–15

© The Author(s) 2022

Article reuse guidelines:

sagepub.com/journals-permissions

DOI: 10.1177/13505068221110336

journals.sagepub.com/home/ejw

Magdalena Gajewska ,
Magdalena Herzberg-Kurasz ,
Magdalena Żadkowska

University of Gdansk, Faculty of Social Science, Institute of Sociology, Gdansk, ul. Bażyńskiego 4, 80-309, Poland

Marianna Kostecka

University of Adam Mickiewicz, Faculty of Social Science, Institute of Sociology, ul. Szamrzewskiego 89, 60-568 Poznań, Poland

Bogna Dowgiałło

University of Gdansk, Faculty of Social Science, Institute of Sociology, ul. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdansk Poland

Abstract

The tension between the traditional scenario, in which women fulfil themselves mainly as mothers, as well as the emancipatory approach to women's roles reverberates more and more in Polish society. This conflict between various social expectations has a significant impact on women's experience of picking up the role of a mother, as well as the intensification of identity ambivalence accompanying their departure from said role. This paper describes the stage in mothers' lives when adult children move out of their family homes. As part of the [blinded for the review] project, the authors have analysed the stories told by 40 Polish women, whose adult children had moved out of the house, leaving behind a void. The moment of entering a new stage of motherhood and womanhood has been told in the context of a private place – their homes. To further highlight the experience of this moment by the women who participated in the

Corresponding author:

Magdalena Gajewska, Department of Sociology, University of Gdansk, Faculty of Social Science, Institute of Sociology, Gdansk, ul. Jana Bażyńskiego 4, 80-309, Poland.

Email: magdalena.gajewska@ug.edu.pl

study, the authors have conducted an analysis of their stories within the framework of Victor Turner's liminality theory. In the case of the women, who participated in the study, the experience of liminality does not lead to a new status that would be socially recognisable. Only nine of them – according to the analysis carried out by the authors – experienced, among other things due to owning or changing their own space, the phase of aggregation, which is typical of becoming a woman in a new role – a mother of an adult child who left home. In contrast, their approach towards space and the practices of everyday life became a pointer showing them the way out of the role of mothers and let them change their status, which the sociologists lack a name for, as the authors argue.

Keywords

Adult children, empty nest, identity work, home making, liminality, Polish mothers, room of her own, spatial practices

Introduction

In this paper, the authors describe the experiences of everyday life of women leaving the role of an involved mother as their children grow to become independent, and they find themselves in 'empty nests' (De Singly, 2021). For the people involved in a family, adult children leaving home means leaving behind the framework of everyday life and dropping the roles they used to play before. When confronted with a new situation, social actors tend to renegotiate their statuses using available performative resources (Alexander, 2013; Manterys, 2008). In this process, both the independent children, as well as parents seek a new identity and status. This means that it is a process, which allows contemporary women to seek answers to the question of 'what comes next?' Who are they and what role do they play in this new life situation? Women's choices, according to Badinter (2013),

are not fixed once and for all, however; they change with the economic, political, social and family situation. Equally important are the changing ideologies of motherhood and the pressures on women to conform to the prevailing model of the good mother

These are the social values of the time that determine the definition of an ideal or a good mother (Badinter, 1998).

In the Polish public discourse, one can notice two main performative models for playing women's roles – the traditional and the emancipatory model. The traditional cultural scenarios see women in the role of caregivers, while motherhood is still perceived in Poland as the most important role a woman can play in life. Women are assigned very limited opportunities in a patriarchal order, apart from fulfilling the roles of mother and wife. While this significantly affects the social position of women, it also shapes her self-image (Budrowska, 2000; Janion, 2006; Packalén Parkman, 2017). The framework of the script of care and protection includes not only children, but also ageing parents and grandchildren ('panini sandwich generation'¹ in: Slany, 2019). In Poland, for the majority of society, it is natural that women's concern for others belongs to everyone without any exception. The

unpaid work of women in the household is a cultural norm with a universal, deeply internalised system of action (Titkow et al., 2004). In this traditional discourse, a woman seamlessly transitions between the roles of a Polish mother to that of a 'Polish grandmother' (Pustułka and Ślusarczyk, 2016; Radziwinowiczówna et al., 2018).²

There is a clear tension in Polish society between this model and the emancipatory approach to women's life roles. Critical reflection on the supremacy of caregiving roles in women's biographies has been a part of Polish discourse for many years (Hryciuk and Korolczuk, 2012; Imbierowicz, 2012; Packalén Parkman, 2017; Titkow, 1995, 2007). Women gaining independence from the traditional model, combined with changes in the generational structure and delayed transition into the parental roles, which is seen in particular among younger Poles, opens up space for the emergence of new practices, which see leaving involved motherhood as a start of the process of moving on to other social roles related to women's own fulfilment, outside of that of a provider of care.

Thus, on the one hand, one can see the script of caregiving roles, which can be summarised as the role of a 'Polish Mother' (Budrowska, 2000; Titkow, 1995; Titkow et al., 2004), while on the other hand, there is the process of disenchanting these roles by making it publicly known, to what extent it exploits women's lives and their biographies. This translates both into women's experience of transitioning into the role of a mother, as well as into intensification of identity ambivalence accompanying leaving said role, which is the subject of this paper. The identity of the contemporary Polish woman can be described as a superwoman's identity, who constantly makes various choices, but always under pressure (Titkow, 2007, 2012; Packalén Parkman, 2017). In order to analyse and describe how women deal with it, the authors decided to employ Victor Turner's (2010) liminality theory, which constitutes the best framework for describing the practices and processes occurring in women's biographies.

The liminality described in this paper is an experience taking place in relation to space (a domesticated experience), which means that transitioning into a new stage of motherhood and womanhood takes place within the walls of a private place such as the woman's home. The mothers experience their journeys surrounded by everything they used to share with their children, with what has seemed familiar and alive in this context, and now it is deeply embedded in the experience of the end of the old life and the preparation for the coming of what is new, what is yet unknown. Most importantly, contrary to existing rituals associated with motherhood and going through its paces, the stage of empty nest is not associated with any culturally significant rituals (Bourdieu, 1982). During the interviews with the women who participated in the study, the authors saw respondents experiencing liminality that does not lead to a new status that would be socially recognisable, in spite of the fact that it is described in the literature as empty nesters (Piper and Breckenridge-Jackson, 2017) among many other terms. This liminality does not have social setting that accompanies a woman transitioning into motherhood. By stepping into the role of mother, a woman becomes a member of the *culture of motherhood* (LaCoste Nelson, 2006). The role of a mother-of-adult-children, unlike the role of a mother in earlier stages of life, remains not recognised by the society at large. Feelings of loneliness emerging in mothers of young children are addressed as part of the culture of motherhood. The empty nest and lack of rituals to address emerging concerns about how to move through this stage of family life demonstrates the lack of a culture within which

support for mothers of adult children can occur (Gullette, 1995, 2002; Rubenstein, 2007; Sheriff and Weatherall, 2009).

Children leaving homes in Poland do not participate in special ceremonies or customs. The authors' research, however, points to the common association of children moving out with the women's practices of reorganising the space of the home, as well as redefining the meanings given to this space and the objects present in it. One could even say that in the situation of status ambivalence women turn to the materiality of the home, resorting to practices they know. In this way, the space of the home and household objects become symbols whose presence seems to be central to the ritual (Eriksen, 2001: 230) while spatial practices become catalysts or inhibitors of change. In this paper, the authors want to elucidate that the transition of women to new status that we are describing is situated in a physical environment and occurs with the use of material objects, out of interest in how women's identity work is mediated by practices related to the space/place of the home. This analysis hinges upon the practices undertaken by mothers in empty nests, as well as how their attitudes towards a 'childless home' and actions concerning this space correspond to how women see themselves and their social roles.

This new phase of life features practising and building a new reality during the absence of kids, who are still important but are no longer physically involved in giving meaning to the objects and spaces with which they have been associated. The study shows that this everyday life can be frozen in time in anticipation of the return of the absent children – in the form of children's rooms, desks, clothes, cuddly toys – or, on the contrary, it can become an arena of change, a space reworked.

In this paper, the authors pay particular attention to the emergence of a moment of aggregation to a non-traditional female role, which is a woman's recognition of herself outside of the role of a caregiver. As a result of the analysis of the situation of Polish mothers in empty nests the authors observe new phase of 'window of opportunity'.³ Using respondents' her-stories and their description of their place, the authors conclude that the transition to the status of a 'mother living without children and not taking on the traditional role of a grandmother' happens through changes in home-space and the management of these changes, and leads to possible 'room of her own' (Woolf, 1929). Out of the 40 women interviewed, the authors categorise 9 women as completely aggregated into this new role and excluded from the status of an 'everyday mother', or being a mother just from time to time.

This aggregation was defined as the moment when separateness appears in the lives of the interviewed women – when they acquire separate, their own rooms, armchairs, offices, bedrooms, when the woman ceases to be a mother, and in her everyday practices she takes into account her individual roles and needs first and foremost. It is a moment in a woman's biography when she 'sometimes turns into a mother' when children come to her home, including in mediated contacts, or when her children come to visit (Rancew-Sikora and Skowrońska, 2022). Everyday life without children makes the mother's role incidental, as opposed to the past when 'just being yourself' used to be incidental.

Methodology

The study carried out by the authors is a part of a project entitled *[Till death do us part... Everyday life practices of 50-64 years old couples with at least 20 years' of common life*

experience, Polish National Science Centre (Narodowe Centrum Nauki) in the frame of Project Contract No Pol-UMO-2018/30/E/HS6/00159.J]. It is a 36-month longitudinal qualitative study of individuals and couples whose adult children have left home. At the time of recruitment, a total of over 200 participants age between 45 and 64 had a varying number of children who had left or were about to leave their households. Overall, the project comprised four study groups. The first group of respondents (Group 1) are couples who have been married for at least 20 years in which both partners agreed to take part. They participate in a longitudinal study – first, a dyadic interview is held in their home (a male and a female researcher and two respondents), and a year later they take part in individual interviews. Group 2 are members of couples with at least 20 years' experience of married life in which one partner did not agree to participate in the study; they only take part in one individual online interview. Group 3 are French couples following similar demands of diversity living in Paris.⁴ The respondents from Group 4 are those who have experienced divorce or separation; in some cases, they are in a new relationship.

Methodological observations on conducting online video interviews discussed in this article are based on 40 individual IDIs with female respondents from Group 2: 17 women and Group 1: 23 women. They were video-interviewed on the Zoom platform during the COVID-19 pandemic between April 2020 and January 2021. The virtual interview consisted also of 'virtual walk'—visit of empty nest achieved thanks to the additional tool used during on-line interview—emotional maps (c.f. Żadkowska & others 2022b).

The interviewees who were part of this study were 40 women whose children had left their home. They either have not yet become grandmothers or, if they are, they do not enter into full-time caring roles because they have their own individual lives—both private and professional. Adult children are often studying and do not have families of their own.

The size of the homes left by the children varied between 50 and 200 square metres, the respondents represented upper and lower middle class and had tertiary or secondary education (in comparable proportion). Some of them did not work when their children were young – ca. 30% of respondents. The change associated with children leaving their nests usually occurred about 2 years prior to the interviews, but in some cases children had just moved out about 3 months or more than 5 years before the interviews, or had returned home because of the pandemic – COVID-19 pandemic-related boomeranging (c.f. Żadkowska and Herzberg-Kurasz 2022a). The research material used for this analysis consisted of interviews with women aged 44–68 (age: 40–50, 13 women; age: 51–60, 21 women; age 61+, 4 women) 37 of whom lived in the city. Eleven of our respondents were grandmothers.

Analysis of results

One of the best known proposals for analysing social change is Arnold van Gennep's (1960) *Rites of Passage* theory. As Van Gennep noted, transformations are accompanied by strong and difficult emotions, which, in traditional cultures based on community, are accompanied by rituals that constitute a social commentary on the change in the lives of individuals. These rituals build a sense of security, and according to van Gennep include the three-phase structure:

1. Preliminary rites or rites of exclusion. This type of rite marks the exclusion of an individual from a known status.
2. Liminal (transliminal) rites concerning the period in which the individual is no longer 'this' but has not yet become 'that'. During this period, the individual is deprived of status.
3. Postliminal rituals includes behaviours by which an individual is integrated into a new group and given a new status.

A similar scheme of analysis for liminality was proposed by Victor Turner, in which he distinguished the stages of marginalisation, liminality, and aggregation. (Lipska and Zagórska, 2011; Turner, 1977, 2005b)

The authors employed the three-phase structure of change coined by Turner, as a theoretical basis aiding individual researchers in analysis of their data, as well as during negotiation within a group of researchers. The matrix he created helped the authors to arrive at conclusions concerning the respondents. Through individual and group analysis, the authors assessed the experience of a change, as well as the categorisation of respondents into those who are at the preliminal or liminal level and those who have lived the entire change process and can be considered aggregated. Adopting a Turnerian interpretation to analyse the research material allowed the authors to capture the dynamics of change occurring in the identities and practices of respondents and what emotions accompany them as they undergo this change.

Exclusion – About the beginnings of separation and the feeling of emptiness

The process of marginalisation of motherhood in women's lives begins, for some of them, with the psychological separation during the child's adolescence. The separation of mother and child is a complex experience touching on psychological and material aspects, as recounted by one respondent:

So they [the rooms] were their[children's] worlds. Of course, that moment, when I could walk in as a mum –it was so obvious, or that 'mummy, come to me', which at some point turned into 'why aren't you knocking?' – well, it was always so fluid, yet obviously we got to that point. There was 'you didn't knock' or 'mum, I was in my room'. But we tried to respect their privacy and their world with more or less success. (9-IDI-ZOOM, two daughters, moving out: 4 and 2 years prior to interview; (square meters:140).

Another respondent talks about her own need for separation related to not having to come home, not having to prepare meals, not having daily contact, sounds, seeing her child dishevelled, mess at home. She also talks about an adult child violating her territory. This is made apparent through objects that are left out of their place – shoes and trash. These objects violate the boundaries of where the mother and where her child are. The experience of the profanation of the sacred space of her home is exacerbated by disrespecting the rules concerning the rhythm of the day. The child's violation of these boundaries creates an opportunity for the woman to recognise her own individual self, and to claim the home as her own territory. This creates a conflict between the self of a woman and the self of a mother. Moving

towards aggregation to a new role leads to a devaluation of the role of the mother. Freedom from the role of a caregiver often means coming to terms with the loss of the image of the 'Polish mother', which one mother emphasises several times in her statement, defining herself as a 'bad mother', explaining in her statement her need to live on her own:

*This is very important, I also believe that at some point you have to be such a bad mother for your child to leave you alone. I guess I have to do that, too. I have to be such a bad mother, I have to be demanding, I will not let him live down below, if my husband will let me. **I must be a bad mother for him to go away, far away** [. . .] I know how I feel – when I think about my son, it's bound to come out too . . . I am just angry because he keeps violating my territory, constantly. Either it's a stinky shoe lying somewhere that you trip over on the stairs, or it's garbage piled up, or he's annoying me by throwing another party and I can't sleep. There's something going on all the time. And I can't – even if I work on myself 24/7 – I can't deal with this anger. I don't know, should I tell myself not to be angry? I can't do that. It makes me terribly angry. So it would be best for our relationship if he disappeared from here. **(IDI-G-11-K, daughter and son, moved out: 8 years and a year before the interview, the son lives in the same house, the squer meters:110).***

Despite the awareness of children's maturing and becoming psychologically independent, the child's moving out of the space of the home is recognised as a key moment for entering the process of marginalising existing motherhood. The child's independence and clearly expressed plans are a strong stimulant to look at the mother's role as one's own past and future, future without the mother's role. The home – a place without children – becomes a space demanding to be re-ordered, especially if parental roles defined the meaning of the home as a place:

*Well when the first evening came, when the room daughter actually marched out with a suitcase, well I just sat in the corner, started biting my nails and now what, you know? (2) [. . .] Because even if she does come back this April, I'm convinced, she's been talking about wanting to live alone for so long, that even if it does happen that she shows up for a while, I'm convinced it will be for a while. **Because she's really determined to live on her own. I just, when I go in there, the more that emptiness gets to me, that this is happening!** (3): But I also say that although Julia's room is much nicer than Franek's, it's also somehow . . . I have this mechanical model that when I want to Skype or work in peace and quiet, I go to Franek's room and not there, even though it's nicer there, there's more light, it's so empty, it's still hers all the time, you know? **That's where it hits me with redoubled force that this is happening, see? Because yeah, I'm kind of denying that it's so . . . It kind of feels like maybe she went on vacation, because now it's summer season, so I kind of . . . it feels like she's on an extended holiday. Well . . . no, no. It's going to be tough, it's tough!** (IDI-26-ZOOM, daughter and partner's minor son living with her periodically, daughter moved out 3 months before interview, the square meters: 80)*

Liminality and space and objects–Ambivalences, hopes and fears

Most respondents remain suspended in the liminal phase. On the one hand, they do not know how to go through this stage of change, on the other hand, they do not know if it is

worth it. Some women avoid the space left by their children by delaying the moment of parting with the role of mother:

*No, it's like when I go into Amanda's room, there's her bed, on the bed her mascots, stuffed animals – then yes. When I would go in, she would lie there and watch – either movies or sitting with her laptop and the cat would be by her side. Also now, when I go in there – that's why I have the door to this wardrobe closed all the time – there are only those seasonal things there. I open the window, I air it out – I don't stay there often. And in Ania's room, when I come in, there's also her big bed, on this bed I've made myself comfortable, but I miss it, when I come in the evening after work and go into Ania's room and the bed is empty. She always slept there and always said 'hello mama' and goodnight. Now we say goodnight to each other on the phone, sleep well, etc., **but she's still gone** – these are the intimate places, like the bed – it really is such a private sphere and **she's really gone when you go into the room** [. . .]. (29-IDI-ZOOM, two daughters, moved out: 6 and 2 years before the interview, square meters: 120)*

Some women in the liminal phase feel a desolation of space; they do not hear sounds, do not smell scents. The child's place becomes a space that says there is no one for whom the mother's role should continue to be played. But they remain in a desolate space, in an 'empty' nest, not knowing [yet] what to do next:

Well, now suddenly she's basically taken everything! Well, everything's gone from the wardrobe, everything's gone from the pretty large desk, well, there's a picture left on the wall and that's it! And all this junk, all this stuff, I mean, it was a room and a working space. It was actually hard to walk through, and right now there's an empty bed, an empty desk, and an empty wardrobe. And that's all. And even though I always smelled her perfume, which I really like, it's gone. When she moved out, I could smell that perfume somewhere, so now . . . well, I rarely look in there now (. . .) (IDI-26-ZOOM, daughter and partner's minor son living with her periodically, daughter moved out: 3 months before the interview, square meters: 80).

*Well – and now there is this extra room for those things that he left there and I say that **the room has turned into a storage**. My younger son's things are in there, maybe some of ours, too. So this is an extra room that we have now, **but this is his room, that's what we call it, that's Arek's room**. (IDI-P-11-K, two sons, moved out: 3 and 4 years before the interview, square meters: 100)*

The uncertainty of boundaries provided by children returning to the family home can disrupt the process of women redefining themselves and their motherhood. Confronting an empty, lonely, abandoned space can also in itself force them to take certain steps. Before 'my [woman's] space' emerges from the space 'after children', a time of hesitation and new decision-making is often needed:

*When they left, I started to arrange things in a way that was not the way I had to do them before – because at first it was the way I had to do things for the children, so there would be a desk, a lamp, a place for the computer, this and that. And now I'm the one saying hello, I'm in my 50s and it's time to make myself an apartment in the colours I like. And then I felt bad about how it went by so quickly, I was comforted by it. It took me a few months. **But the rooms are done in such a way that they can come back at any time, they have a place to sleep – Jerzy still has a desk,***

because he has computers there, etc., but it's more my way. I don't know if this is bad or good. (IDI_P_9_K, son and daughter, moved out one year before the interview, square meters: 110)

*I left it and took down my photos, I also have no idea what to hang here, what to do here. The shelves were empty too – until I brought some stuff from my room. **And I don't really know what to do with this room**, I don't even want to sit here [. . .] Yes, I only moved my stuff because it didn't fit there anymore. I think I only slept here once -but somehow I prefer to be there, in that part of the apartment. **It's still so strange here.** (IDI-G-9-K, daughter, moved out; one year before the interview, square meters: 46)*

Remaining in liminality also depends on the time that has passed since the children moved out of the home. When children have set themselves up in new places, with their partners and often with their children, the rooms that were waiting untouched for their return lose their *raison d'être*. They can only symbolise the lack of closure of this phase of the mother's life.

Aggregation. A space that helps step into a new role

For some of the respondents of our study, the home space helped them to reach this stage, when by making changes in the space and domestication of the nest, aggregation took place in them. These women entered a new social role in which being a mother is marginalised. For them, the emergence of a space has become an opportunity to create a new place that is a place for themselves. As we wrote in the introduction, in the process of analysis, we recognised the 'aggregate' situation in nine women.

Some respondents talked explicitly about gaining a new place in the space of the home, a place that appeared after the children moved out, vacated or sometimes given by the child to the mother:

*Also, this desk I'm sitting at was given to me by my daughter – she left it, I set myself up at it, organised myself, **even have my clutter on this desk, I found myself.** Also, for me, an empty nest means an enlargement of my privacy, my refuge – that's a way to put it. (29-IDI-ZOOM, two daughters, moved out: 6 and 2 years before the interview, square meters: 120.)*

One's own place appears not only in what we used to consider living space. A space that belongs only to the woman can also be a space associated with an object such as a table, desk, bed or wardrobe. By acquiring a new place, such as a desk, the aggregated mother/woman feels that she has 'found herself' and that she has 'her privacy'.

Some mothers, in addition to the act of 'the children moving out,' which, as we wrote above, is not the same as a change of status, look for other turning points affecting change in themselves through changes that have occurred in the nest space. Pandemic constraints, for example, have proven to be such:

*This is a COVID novelty because all my fitness moved online, **so I had to carve out a space somewhere, and the living room wasn't working out because it turned out it bothers my husband.** So I moved the whole thing, here my husband padded it nicely, he attached soundproofing mats so the neighbours wouldn't have a problem, because Zumba generates a*

bit of noise, knocking, stepping. (IDI-K-12-G, two sons, moved out: 10 years and a year before the interview, square meters: 132)

One's own space may be separated from a shared living space for remote work already done from home, but one that over time has become a 'study with a locked door' instead of a 'folding desk'. Respondent K-7-ZOOM is part of the list of women annexing work space at home, slowly. When the children move out, this space becomes the woman's space which she can 'rearrange' or 'arrange differently'.

*Yeah. And when he moved to his brother's room, a small room became available for me and I arranged it for myself, so I didn't have to be at that folding desk all the time – because our bed had to be **folded and unfolded** all the time. It was **then that I got an office –I rearranged it a bit, I set it up a bit differently** – I had my desk closer to the door, so there was a good entryway, on the other side there was a sofa in case I needed it – it became looser, I didn't need much furniture there, apart from my desk, at which I could sit and do my lessons. (IDI-K-7-ZOOM, two sons, moved out: 10 and 8 years before the interview, square meters: 63)*

*You know what? I've become used to it. I mean in the sense that I was in **such a situation that when they moved out, I was very much reproaching myself that I was probably a terrible mother, because I passed this mourning after the children left**, probably after two months, and **then I started arranging their rooms in my own way**. They have their beds when they come, and in one, right here, where I'm sitting, is my study, because I paint and my husband has, let's say. . . there are some guitars, things like that. And one is a bedroom and it was very nice. (IDI-P-9-K, two children: daughter and son, moved out a year before the interview, square meters: 110)*

Aggregation may vary as to the amount of space gained for total possession, however, it is 'heard' in the narrative. It is now 'my space', 'my dreams', 'my view' and 'my decisions', respondents say:

*No, this is not my bedroom. My favourite place is the kitchen and the living room. **And I love being here because I made this kitchen just like I always dreamed of.** (IDI-P-2-K, son, moved out less than six months before the interview, square meters: 57)*

*Yes, yes. It's the kind of a place where I'm alone, kind of my. . . well, I wouldn't call it a refuge, but, well, my husband prefers to watch TV here, the kind of programmes that don't necessarily interest me. Before I had to tolerate it somehow, and now I don't have to, **I just shut myself here. And I can just be.** (IDI-P-6-K, daughter, moved out 4 years before the interview, square meters: 64)*

The essence of aggregation is also that the new situation must be understood and accepted by others:

*RK: I've developed a habit. I would come to an empty house, my husband was away from home a lot before the lockdown, and of course the kids weren't here either, and I was just tired after work, I just liked to sit in this room and relax. And even when my husband was already home I kept it up, I closed the door because I needed peace and quiet, **my husband didn't quite understand it at first,***

but over time he understood that I had my quiet time and then it was all good. (RK, IDI-K-12-G, two sons, moved out: 10 years and a year before the interview, square meters: 132)

The lack of such acceptance can lead to the woman remaining in liminality.

In the absence of ready-made rites of passage analogous to the transition of a woman without children to the status of a mother – such as a baby shower – respondents talked about their own rituals and turning points, anchored in the space of their home. They needed a place where they could ‘feel at home’, work, exercise or ‘quiet down’. They gained them where they could ‘rearrange’ something, ‘redecorate’, ‘repaint’, or simply ‘close the door behind them’.

In summary, a mother who has passed the aggregation stage is one:

- For whom motherhood ‘happens’ for whom the distancing process in the role of mother takes places in the transition from full nest to empty nest.
- The ‘incidental’ mother—who has experienced the transition from full-time to part-time motherhood (Rubenstein, 2007), whose everyday experience does not any longer include tasks associated with the role of mother; mothering tasks come back only when her adult child(ren) come(s) for a visit;
- Who can manage the boundaries of being a mother (ability to sustain and defend the changes made after the child has moved out, for example, protecting the right to one’s intimacy/privacy in the form of, for example, a reclaimed and self-organised room, a new lifestyle, a new diet, interests, career, future plans, etc.)
- Who is able to move consciously and freely between the role of mother and the role of non-mother – as if ‘passing through the door from the family room to her room’ (being an occasional mother, being able to smoothly leave the role of mother in the absence of children at home, as well as entering it for the purpose of a negotiated relationship with the child after moving out).
- Who knows that others—husband, children, friends, family and society – have accepted her new role/social position (comfort, for example, in the form of the freedom and right to close the door to one’s room, and thus create a space that is independent and unappropriated/undisturbed by others).
- Who has accepted the change and reduced the requirements for herself to carry out the tasks of a ‘model’ mother (ability to let go, accepting of mistakes, putting more emphasis on her own needs and dreams).
- For whom the passage of the aggregation stage may also be associated with a larger space that has emerged and is gaining strength for the role of the partner (leaving the previous role of mother, entering the role of mother of adult children, changing the relationship within the couple to a more partner-like one – no longer just the mother of a son/daughter, but the partner of a shared child).
- Who has a ‘room’ (in broader and symbolic meaning) of her own.

Conclusions/summary

Being the mother of an adult child in traditional society is a liminal phase, the purpose of which and the ritual process associated with it seems to be to transition women from the

role of mother to the role of grandmother. The social transformations of the 20th and 21st centuries (extended period of entering adulthood and parental roles) have created the potential to shape a new role preceding the transition into the role of grandmother. The woman's role as mother-of-adult-children remains as yet unrecognised in sociological and social discourse. We do not see with it the kind of patterns and rituals that accompany stepping into the role of grandmother. However, we can surmise, following McCracken (1990), that the model for entering this role will be provided by mass culture and the new role will be absorbed into the discourse of consumption (McCracken, 1990). And like the nesting moment, the work of renegotiating it will be framed by the materiality of the space, renovations, redecorations – the ritual of consumption (McCracken, 1990). That's why we called this new moment in women's lives the *room of her own* phase. It is a time when women have both time and space to dedicate to themselves and to the realisation of their needs (Woolf, 1929). A woman then becomes the owner and dispatcher of her own life. She is free from expectations and cultural scenarios. Paradoxically, the unrecognizability of the post-maternal period creates an opportunity for a woman to create a *room for herself*.

By taking possession of the house, the 'mother of adult children' can make a material expansion into a space, appropriating it, surrounding it with boundaries and guarding access to it. She can also wait and not change anything, give in to changes made or suggested by others (children, partner). Not wanting to 'stop being a mother to children', she can uphold the old order and, at times when she meets her children, cultivate the traditions of sitting together at the table, cooking the children's favourite foods, or making their beds in their unchanged rooms. A home without children becomes a space that changes along with the changes that occur in a woman and the roles she plays.

Stories of motherhood are multifactorial. The space, not limited to a child's room, has become a signpost showing the way of leaving the role of a 'mother' and entering the role of a 'mother of an adult child'. It proved to be a guide to the various changes that take place in mothers' lives (from economic and material to emotional).

In the rites of passage described by Luis Vincent Thomas, the aggregation phase introduces social actors into their new recomposed social roles through clearly defined actions. In contemporary Polish society, we observe the ritualization of women's entry into maternal roles, accompanied by the lack of rituals, ceremonies, and practices associated with the 'exit' from the maternal role. Thus, individuals search for such rituals intuitively. Our study demonstrates that the transformation of familial roles occurs through modifications of the home space – especially the room(s) that formerly belonged to child(ren), and sometimes other rooms as well. The spaces are changed physically and are also given different purpose and meaning associates with the woman's new social role of 'mother-of-adult-child(ren)'. While the lack of a clear social framework for leaving the maternal role can lead to performative loss, it is also a potential for women to reinvent themselves and their new places – in Virginia Woolf's words, to create a 'room of her own'.

Declaration of Conflicting Interests

The author(s) declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors disclosed receipt of the following financial support for the research, authorship, and/or publication of this article: The research leading to these results has received funding from the Polish National Science Centre (Narodowe Centrum Nauki) in the frame of Project Contract No Pol- UMO-2018/30/E/HS6/00159.

ORCID iDs

Magdalena Gajewska <https://orcid.org/0000-0003-0377-854X>

Magdalena Herzberg-Kurasz <https://orcid.org/0000-0002-4523-8640>

Magdalena Żadkowska <https://orcid.org/0000-0002-8146-5189>

Notes

1. The generation carrying out complex tasks for several generations (including grandchildren) has been referred to as the sandwich generation so far. The current term ‘panini sandwich generation’ emphasises the overload of duties towards the family, indicating the effect of work overload, the lack of space, freedom of action and choice for personal life paths (Kotowska et al., 2016; Slany, 2019).
2. The basis for the creation of the Polish Mother syndrome was an older stereotype based on two symbolically significant figures—the Mother of the Homeland, WHAT IS A DIFFERENCE BETWEEN THESE TWO?? Actually small. That’s why we gave up repeating it. as well as the Mother of God (Madonna). These figures, shaped in Polish history, form the basis of the pattern of femininity of the Polish mother: ‘*a heroic woman, capable of incredible sacrifices for the good of the homeland, focusing primarily on family, not on herself*’. (Imbierowicz, 2012; Titkow, 2012). For this reason, the motherhood of the Polish Mother connotes sacrifice and suffering and all these figures continue to influence the ideas, discourses and practices around motherhood in Poland (Hryciuk and Korolczuk, 2012; Kaźmierczak-Kałużna, 2016; O’Reilly, 2010).
3. To understand socio-demographic changes that open the ‘window of opportunity’ we should take into account several issues: (1) The average age of women giving birth to their first child in Poland has risen from 23.3 in 1979 to 28.3 in 2019, Główny Urząd Statystyczny (n.d.a) [ps://stat.gov.pl > defaultaktualnosci > tablica_7—fertility rate in Poland 1960–2020](https://stat.gov.pl/defaultaktualnosci/tablica_7-fertility%20rate%20in%20Poland%201960-2020). The fertility rate decreased from 2.27 in 1979 to 1.42 in 2019 (<https://dzieciwpolsce.pl/statystyka/22/wspolczynnik-dzietnosci/wykresy/glowny>); (2) Polish women retire at the age of 60 and (3) Life expectancy increased in Polish cities from 74.9 years in 1990 to 81.7 in 2019 and in rural areas from 75.8 years in 1990 to 81.8 in 2019 (before the pandemic) Główny Urząd Statystyczny (n.d.b) <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/trwanie-zycia/trwanie-zycia-w-2019-roku,2,14.html> According to Kotowska report (2016) The sequence of events in the transition to adulthood of women born in the years 1950–1954 and 1975–1979 changed both in age from 23 to 26 and with the sequence of events—young women start their family life later, educated and with cohabitation experience. Moreover Kotowska et al., 2016 observe: slight decline in grandparental care over time – caused by (a) parents are more likely to enrol their children in institutionalised childcare as the supply increased markedly and (b) the early retirement possibilities were limited due to a pension system reform so the number of grandmothers of pre-retirement or early retirement age dropped between 2010 and 2015.
4. As planned, repeat interviews with French couples from this group are to be held in cooperation with [blinded for review] in Paris.

References

- Alexander JC (2013) *Performance and Power*. New York, NY: John Willey & Sons.
- Badinter É (1998) *Historia miłości macierzyńskiej*. Warsaw: Oficyna Wydawnicza.
- Badinter É (2013) *Konflikt: kobieta i matka*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bourdieu P (1982) Les rites comme actes d'institution. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 43: 58–63.
- Budrowska B (2000) *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wrocław: Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej.
- De Singly F (2021) On the notion of an 'empty nest'. In: Conference on empty nest/nid vide/Puste Gniazdo: Family – couple – space. Online, 7 May.
- Eriksen TH (2001) *Small Places, Large Issues. an Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London, Sterling, VA: Pluto Press.
- Główny Urząd Statystyczny (n.d.a) Available at: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/trwanie-zycia/trwanie-zycia-w-2019-roku,2,14.html>
- Główny Urząd Statystyczny (n.d.b) Available at: ps://stat.gov.pl/defaultaktualnoscitablica_7fertilityratoinPoland1960-2020 (accessed 15 March 2022).
- Gullette MM (1995) Inventing the 'postmaternal' woman, 1898–1927: Idle, unwanted, and out of a job. *Feminist Studies* 21(2): 221–253.
- Gullette MM (2002) Valuing 'postmaternity' as a revolutionary feminist concept. *Feminist Studies* 28(3): 553–572.
- Hryciuk RE and Korolczuk E (2012) *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Imbierowicz A (2012) The Polish mother on the defensive? The transformation of the myth and its impact on the motherhood of Polish women. *Journal of Education Culture and Society* 1: 140–153.
- Janion M (2006) *Kobiety i duch inności*. Warsaw: Wydawnictwo Sic!
- Każmierczak-Kaluźna I (2016) Matka w tradycji i kulturze polskiej. Rola kobiety-matki i jej przemiany w na przestrzeni wieków. In: Przybył I and Żurek A (eds) *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM, pp. 139–151.
- Kotowska IE, Matysiak A and Mynarska M (2016) *The Life of Poles: From Leaving the Parental Home to Retirement Insights from the Generations and Gender Survey (GGG-PL)*. Warsaw: Generations and Gender Programme. Available at: https://www.ggp-i.org/wp-content/uploads/2017/10/ggp_Life_of_Poles_eng_fin.pdf (accessed 15 March 2022).
- LaCoste Nelson FAL (2006) *In the other room: Entering the culture of motherhood*. PhD Thesis, ProQuest Information and Learning, Ann Arbor, MI.
- Lipska A and Zagórska W (2011) 'Stająca się dorosłość' w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia. *Psychologia Rozwojowa* 16(1): 9–21.
- McCracken GD (1990) Culture and consumer behaviour: An anthropological perspective. *Journal of the Market Research Society* 32(1): 3–11.
- Manterys A (2008) *Sytuacje Społeczne*. Cracow: Wydawnictwo Nomos.
- O'Reilly A (2010) *Encyclopedia of Motherhood*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Packalén Parkman MA (2017) Macierzyństwo bez lukru i retuszu. Wizerunek Matki Polki w literaturze polskiej po roku 2000 i blogach. *Postscriptum Polonistyczne* 2(20): 63–83.
- Piper A and Breckenridge-Jackson I (2017) *She's leaving home: A large sample investigation of the empty nest syndrome – The German Socio-Economic Panel study*. SOEP paper no. 910. Berlin: SOEP.
- Pustułka P and Ślusarczyk M (2016) Cultivation, compensation and indulgence: Transitional short-term returns to Poland across three family generations. *Transitional Social Review* 6(1–2): 78–92.

- Radziwinowiczówna A, Rosińska A and Kloc -Nowak W (2018) *Ethnomorality of Care: Migrants and Their Aging Parents*. New York, NY: Routledge.
- Rancew-Sikora D and Skowrońska M (2022) Adult children move out: Family meals and reflections on parental self-sacrifice at the moment of transition. *Sociological Research Online*. Epub ahead of print 27 January. DOI: 10.1177/13607804211065050.
- Rubenstein C (2007) *Beyond the Mommy Years: How to Live Happily Ever After. . . after the Kids Leave Home*. New York; Boston, MA: Springboard Press.
- Sheriff M and Weatherall A (2009) Feminist discourse analysis of popular-press accounts of post-maternity. *Feminism and Psychology* 19(1): 89–108.
- Slany K (2019) Starzenie się społeczeństwa i wyzwania w zakresie opieki i troski w kontekście przemian rodzin i migracji. In: Krzyżowski Ł, Leszczyńska K and Szmeja M (eds) *Wyobrażone, przeżyte i przedstawione. Księga jubileuszowa dla Profesora Janusza Muchy*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, pp. 96–106.
- Titkow A (1995) Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości. In: Titkow A and Domański H (eds) *Co to znaczy być kobietą w Polsce*. Warsaw: Instytut Filozofii i Socjologii PAN, pp. 9–39.
- Titkow A (2007) *Tożsamość polskich kobiet: Ciągłość, zmiana, konteksty*. Warsaw: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Titkow A (2012) Figura Matki Polki: Próba demitologizacji. In: Hryciuk R and Korolczuk E (eds) *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, pp. 27–48.
- Titkow A, Duch-Krzyszczak D and Budrowska B (2004) *Nieodpłatna praca kobiet: mity, realia, perspektywy*. Warsaw: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Turner V (1977) Process, system and symbol: A new anthropological synthesis. *Daedalus* 106(3): 61–80.
- Turner VW (2005b) *Gry społeczne, pola i metafory: Symboliczne działanie w społeczeństwie*. Cracow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Turner VW (2010) *Proces rytualny: Struktura i antystruktura*. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- UNICEF (2022) Demografia. Współczynnik dzietności. Available at: <https://dzieciw Polsce.pl/statystyka/22/wspolczynnik-dzietnosci/wykresy/glowny> (accessed 15 March 2022).
- Van Gennep A (1960) *The Rites of Passage*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Woolf V (1929) *A room of One's Own*. England: Hogarth Press.
- Żadkowska M and Herzberg-Kurasz M (2022a) Boomeranging covidowy – o powrotach dorosłych dzieci do domów. Perspektywa rodziców. “Przeгляд Socjologii Jakościowej”, t. 18, nr 1: 40–61. DOI: 10.18778/1733-8069.18.1.03.
- Żadkowska M, Dowgiałło B, Gajewska M, et al. (2022b) The Sociological Confessional: A Reflexive Process in the Transformation From Face-To-Face to Online Interview. *International Journal of Qualitative Methods* 21: 1–12. DOI: 10.1177/16094069221084785.

CHAPTER 3

Reconfiguration of the Mother's Role After the Departure of the Children

*Magdalena Herzberg-Kurasz, Christophe Giraud,
Magdalena Anita Gajewska, Sophie David–Goretta,
and François de Singly*

MOTHERHOOD IN THE EMPTY NEST

Motherhood is a phenomenon that occurs within a certain time frame; it does not happen suddenly. We notice that the significance and importance of the mother's role are particularly strongly visible at the beginning of the maternal journey, right after the birth of the child (Budrowska, 2000;

M. Herzberg-Kurasz (✉) • M. A. Gajewska
Social Sciences Department (Institute of Sociology), University of Gdańsk,
Gdańsk, Poland
e-mail: magdalena.herzberg-kurasz@ug.edu.pl; magdalena.gajewska@ug.edu.pl

C. Giraud • S. David–Goretta • F. de Singly
Centre de recherche sur les liens sociaux (CERLIS, UMR 8070), Université Paris
Cité, Paris, France
e-mail: christophe.giraud@parisdescartes.fr; sophie.david.goretta@gmail.com;
francois@singly.org

© The Author(s), under exclusive license to Springer Nature
Switzerland AG 2024

M. Żadkowska et al. (eds.), *Reconfiguring Relations in the Empty
Nest*, Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life,
https://doi.org/10.1007/978-3-031-50403-7_3

Afflerback et al., 2014). According to classical perspectives, the mother stands at the top of the hierarchy of the young child's needs (Titkow, 1995; Budrowska, 2000). In this approach, the uniqueness of the mother-child duet is continually emphasised, and the role of the mother is seen as an essential part of feminine identity (Budrowska, 2000; O'Reilly, 2010; Sheriff & Weatherall, 2009; Titkow, 1995, 2007, 2012; Titkow et al., 2004). There is a tension between this traditional model and the emancipatory model in the associated attitude to the spectrum of women's roles (Hryciuk & Korolczuk, 2012; Imbierowicz, 2012). The possibility for women to realise roles other than the role of caring for offspring is due to the delay in taking on the maternal role among the younger generation (Titkow, 1995, 2007; Packalén Parkman, 2017). This is largely related to the existing tension between career and professional desires and the willingness to become a mother—which is a “carrier of femininity” functioning beyond time and territory (Gromkowska-Melosik, 2017). Such a strongly held, internalised cultural frame (that the role of the mother is one's primary life role) might have a significant impact on how mothers experience their children leaving the family home. In Poland and France, the mother-child relationship is subject to stronger social evaluation than the father-child relationship. Creating motherhood as a means of female fulfillment, idealising the person and the maternal quantity, and directing all responsibility for the multidimensional development of the child to the mother is perfect grounds for the emergence of crises within the role of the mother (Titkow, 1995, 2007, 2012; Badinter, 1998, 2013; Budrowska, 2000; Titkow et al., 2004; O'Reilly, 2010; Imbierowicz, 2012; Kaźmierczak-Kałużna, 2016; Packalén Parkman, 2017; Włodarczyk, 2017). Culturally ingrained beliefs about the inseparability of femininity from motherhood continue to have a significant impact on the experiences of those who become mothers and also of those who become mothers of adult children (Sheriff & Weatherall, 2009; Włodarczyk, 2017).

On the one hand, the independence and self-reliance of adult children can be seen as a parental success that can be celebrated and opens the door to living as a couple or pursuing the individual's needs and desires. It is adequate to the theoretical perspective of role strain (relief) where it states that there is a great release from stressful situations, time limitations and conflicts in the relationship with adult children. On the other hand, following the role loss approach where the departure marks the end of a long-standing project that gave life meaning—being a mother—a worsening in the mother's well-being might be witnessed (Umberson et al., 2005; Sheriff & Weatherall, 2009; Erickson et al., 2010; Bouchard, 2014).

Wojciechowska points to the possibility of a feeling of emptiness among mothers as a result of offspring, who used to make the home bustle with family life, leaving the nest. This phenomenon is mainly considered from the perspective of the mothers, not the fathers, which is justified by the importance of the parental role in the definition of women's identity. This does not mean that the parental role is less important for fathers. However, the set of roles performed by them is more diverse and balanced (Wojciechowska, 2008; Zalewska, 2012; Bouchard, 2014). The autonomy of the adult child and the moment of moving out is a strong stimulant to view the role of the mother "as her past and future, a future without the role of the mother" (Gajewska et al., 2023).

The transition to the empty nest phase implicates a change from the life of the "immediate motherhood role to whatever lies beyond" (Spence & Lonner, 1971; Mitchell & Lovegreen, 2009; Bouchard, 2014). Sometimes, it turns out that the departure of adult children from the nest does not necessarily lead to a release from the parental role. If a woman worries about her adult child and their future, she goes into a state of limbo or unfinished task, where she continues her mother's work, which corresponds to a liminal stage (Spence & Lonner, 1971; Gajewska et al., 2023) or the feeling of ambivalence (Wojciechowska, 2008; see Chap. 13). As Spence's study shows, the concern and worries for the adult child (associated with proper entry into adulthood, independent living) moving beyond the family nest, despite the desire to pursue new life goals, does not allow the mother to rid herself of a sense of uncertainty and ambiguity (see Chap. 13). For Spence, the difficulty of leaving maternal responsibilities may be due to the emotional bond created over time and of long-term expectations for adult children to be reaching into their future successfully. Some parents assume that the moment their children enter adulthood (through at least their departure from the family home) will represent a moment of new life opportunities. Meanwhile, only a confrontation with this experience (beyond previous imaginations) sometimes brings different experiences than expected (Mitchell & Lovegreen, 2009; Bouchard, 2014). Is it really the case, as Gullette claims, that "the benefits brought by postmaternity are taboo"? (Gullette, 2002).

Our question in this chapter is how the departure of the children implies modifications within the role of the mother (in its diverse dimensions). The starting point for our analyses was the question of what happens to motherhood and the experiences of mothers when children leave the family home. We wanted to see if women step out of their role as they

once stepped into it, or is the parental role one of those social roles that cannot be extinguished. In our investigation we include two dimensions of the mother's role (material and relational) and the impact of different stages of departure of adult children.

MOTHER'S ROLE DIMENSIONS

In this chapter, the role of the mother is defined as a set of obligations within two main dimensions: material and relational. The first dimension is well-known in feminist research. In France and Poland, mothers have a major role at home in housekeeping, feeding the children, and washing the clothes (Kaufmann, 1992; Żadkowska, 2016). They have the responsibility of reproductive work (Delphy, 1984) and especially work on the children. If the mothers are employed, they experience even more of a mental load (Haicault, 1984). This overload comes from the fact that mothers, as home managers, have to think about the organisation of domestic tasks even during their professional time. In the upper class, they are the organiser of many activities for the children such as sports, and music classes, while in the working class, much free time is left to be devoted to the children (Lareau, 2021).

The second dimension of a mother's role concerns its relational aspect (de Singly, 1996). Mothers have to support their children psychologically and morally, and solve their children's daily problems. Mothers do not only provide material goods or services but also have to be cautious with the psychological well-being of their children. They feel they should nurture the desires and tastes of their children. With the spread of psychological norms (de Singly, 1996), they must ensure not only the academic skills development of children but also a good balance between school and leisure time. They try to ensure that children's peer relationships are not toxic or that their children are not isolated from other children. Finally, they feel they should help the child to develop self-confidence and skills for independent living (in the future). As Coll and others suggest: "A mother is assigned ... to attend minutely (largely unassisted) to the emotional and psychological development of her children (far into adulthood)" (Coll et al., 1999).

This chapter is structured around three parts. First, we describe the extent of the role of mothers, right after the children leave (Budrowska, 2000; Nelson, 2006; Deręgowska & Majorczyk, 2012). Second, we look at how the maternal role reconfigures when the children are on their

educational journey and have their own apartment (without full financial independence): mothers have to perform their parental practices remotely. Here, the household tasks are reduced but not necessarily absent, as the children may return at weekends (Mitchell & Lovegreen, 2009). Depending on the type of departure, psychological support is more or less present, and sharing is more or less possible. We analyse the maternal role from the moment the child is settled in a new home and financially independent from the parents. Finally, we see how the mother's role becomes latent when the children are living economically and residentially independently, and overall, when they live in their own new family (Gajewska et al., 2023). Our question is how dimensions of a mother's role evolve according to the different steps of departure. When the children are away at university but still economically dependent on their parents, how does the mother's role transform? Our hypothesis is that while some aspects of the first dimension (mental overload) are reduced, the second (relational) dimension remains strong even after the departure for university or for a first job (when children are still dependent).

METHODS AND RESPONDENTS

Within the framework of this chapter, (43) in-depth dyadic interviews (DDI) with couples in relationships of at least 20 years of marriage (Poland and France, Corpus A, both in urban and rural settings), as well as in-depth individual interviews with women in such relationships (after one year from the in-depth dyadic interviews with the same couples, which were a second interview in the project) were analysed. Additionally, we also analysed (41) individual in-depth interviews with women whose partners chose not to participate in the main study (only Poland, Corpus B). All of the women, aged 50–64, whose experiences were analysed in this chapter are married or in partnerships with the fathers of their children. Their children (numbering from one to four) were all adults and had moved out from the family home over the previous year or earlier. In many cases, the analysis concerned households in which the adult children had moved away to study.

RESULTS

With the continuation of a period of dependence linked to education process, where young people remain dependent on their parents, the housework dimension of the maternal role is reduced (1) (and concentrated on

holidays or weekends, when young people return, see Chaps. 6 and 7). However, the material role is not completely abandoned, but rather partially continued from a distance (2). The maternal role is mostly sustained in its relational aspects. The transition from a close and continuous role to a remote and discontinuous role poses many challenges (3). Once the children have settled in independent housing (financially independent), often in couples, the maternal role becomes latent: the material dimension of the role does not exist anymore. At the same time, the relational dimension of the role continues in the form of a very loose watch carried out during visits or phone calls (4). The strength of attachment and interdependence between parents and children is much differentiated, as are its manifestations. This chapter focuses on general trends and typical experiences, leaving aside some differences and nuances between households on which some of the other chapters of the book focus more. Section “Reduction of Maternal Burdens”, describing a reduction in maternal burdens, is about what changes within the mother role (role reduction) and Sect. “Continuation of the Maternal Role: Remote Tasks” is about role maintenance and its transformation.

Reduction of Maternal Burdens

The role of mother is made up of a wide range of tasks. This domestic work is carried out by women on a daily basis, on a continuous basis, and in physical proximity to the children. The departure of the children then leads to a reduction in continuous work in close proximity to the children.¹ In the analysed material, the reduction of maternal burdens manifests itself in two characteristics which will be described with examples in Sect. “Decrease in the Flow of Products and Number of Household Tasks”.

Decrease in the Flow of Products and Number of Household Tasks

The first considerable effect of children leaving home is the reduction in spendings and everyday duties (like paternal household tasks, see Chap. 4). As explained by Agnieszka, mother of three boys who have left the family home one by one over the past five years, the biggest change for her as a mother is that she does not have to worry about providing food for her

¹The emotions produced by this reduction in women’s domestic work will be analysed in Chap. 13.

children. She is no longer worried about the need to be ready with a two-course meal every day, which brings a feeling of relief:

Agnieszka: And when there were children at home, a person thought that there must be both a soup and a second course, that's how it was in our house. And so, you do not have to worry about it, because you can even say "eat something on your way back home". (A_PL_1G)

After the departure of the last child, major transformations in the maternal role can be seen in a reduction of all sorts of household tasks:

Interviewer: And after your daughters left, were there fewer duties? (...)

Maria: Less shopping, less cleaning, less cooking, less medication—that time is needed after all. (A_PL_2P)

What is more, a reduction in household chores is also followed by a reduction in planning and equipping the house and (e.g., the refrigerator) with the right products. A major challenge for Elżbieta at home with her adult children was to make decisions that would lead to meeting the culinary tastes of all household members:

Elżbieta: Well, and it seems to me that such an advantage is also that when it comes to the refrigerator, yes? That a person doesn't have to think about who eats what and to provide for everyone what they like, now there are just the two of us and, for example, I know what I eat and how much my husband will eat, and there is no longer this kind of policing, that everything must be there, because you don't know who will eat what, just these purchases are smaller, no? Well, how to say it? Well, I just know that my husband likes this kind of sausage and I buy only this kind, yes? And my son, for example, would no longer eat it, well, and I would have to think about what to buy for my son. And this is already such a convenience here. (B_PL_25G)

At the same time, when children come home for the weekends or holidays, mothers might re-mobilise for all these tasks. When children return home regularly, a rhythm alternating between weekdays and weekends can be established. Then, very often, the "old order" returns or the children take on the role of guests and are relieved of certain household chores by their parents (see Chap. 6).

It is not just a matter of reducing household chores related to meal preparation, but also the amount of food prepared, the frequency of shopping and even the very expediency of visiting the shop (when going out of habit, without a clear need to do so):

Agnieszka: (...) you don't have to cook for 5 people and you can go from XL size pots to S size pots, well these are such obvious ones, especially if you have adult boys. You don't have to do such huge shops, well these are the kind of things that come out (...) Well before that... when you have three boys who are 190 cm tall, well, they eat a lot. I used to go shopping every day. And now I see that I can go once a week, sometimes out of some kind of habit I go for something, but actually, I don't know what for (...). (A_PL_1G)

The quantities are reduced. Preparation is also simplified in cases where children have special diets such as for Valérie, who had to manipulate the kitchen menu because one of the children was on a vegetarian diet and the other refused to eat fish:

Valérie: I had one who started to say that she was becoming a vegetarian, and the other one who didn't want to eat fish, so I had one who ate fish and the other who didn't... So you can see the dilemma, so it's true that it was very difficult, so it's much easier for two people, that's for sure. And it's true that when they're here now, I often find myself making four dishes. (A_FR_6)

The reduction in working time also affects the very female sector of laundry. Men are present in the laundry entering it through the technical channel (loading and unloading the washing machine), but remaining rather in the position of their wives' students (Kaufmann, 1992; Żadkowska, 2016).

Angèle: I take care of the whole family's laundry and frankly I see the difference. As a result, I have started to buy much less washing powder. (A_FR_19)

Agnieszka: Before I washed every day, therefore there was also a lot of ironing, and now I can wash once a week and iron once a week, for example. This are so evident. And this is what I somehow missed at the beginning. There's no "what am I going to put in the washing machine, there's nothing", also it's the kind of thing you notice. (A_PL_1G)

The quotations above demonstrate that the reduction in domestic work results in both relief and loss. As Agnieszka admits, everyday laundry was something she missed at first. While housework is commonly seen as burden, it also strongly relates to the maternal role and it is an expression of care.

Reduction in Time Pressure and in “Mental Load”

The departure of the children makes people aware of the rhythm of the various activities in everyday life, especially in families from affluent backgrounds who function by accumulating leisure activities for the children. The reduction in time pressure and in “mental load” is another dimension in reducing maternal burdens. Valérie is a teacher. She has two daughters, who study in big cities. She has been living with her husband Eric, also a teacher, for three years.

Valérie: We have more time to do our work, professionally, because sometimes you say to yourself “how could you manage to do everything, to manage four people at home, the girls”, Well, preparation for classes had to be the last thing you did when you could free up some time. Yeah, it seems crazy to think that at some point you had to fit it all in, so maybe now you spend more time doing something, or you take the time to do it, whereas before it was all a bit of a rush, or you did it when you could. (A_FR_6)

What also changes considerably is the ‘mental workload’, that is, the work taken on primarily by women linking professional and domestic activities, which manifests itself in the preparation of family activities during professional work.

Véronique: At one point, it was like over. Because it was always very demanding. I was commuting to work in Paris. I was stressed, what am I going to do for dinner tonight? (...) We knew that a good balance was also needed for them to work well. I know that there has to be a good meal. (A_FR_18)

Véronique, 62 years old, a mother of three, all moved out, two of whom are still students, expresses this feeling of the liberation of her mind:

Véronique: (...) What am I going to make for dinner? It’s all there (...) Have I done the laundry and that thing? Etc. There are always these little things. And now, the fact that she’s no longer at home (...). Well, I feel that it frees my head. (A_FR_18)

But also, freedom from planning and forward-looking, like Agnieszka, mother of three boys:

Agnieszka: (...) indeed, you have more freedom, you do not have to worry. You do not have to think, to have all this in your head, what to make for dinner, because even if this dinner will not be, well, the husband will eat that fried egg or something. (A_PL_1G)

The departure of adult children from the family home, and the reduction of maternal burdens that follows it, is often a moment of intensified reflection, as well as a trigger for mothers to take certain actions (change and/or modify some practices).

Agnieszka: Because as long as there are these children, a person doesn't see it, I guess, and when they suddenly move out, you have such an awareness of... well I don't want to say passing away, because I still feel 20 years younger than I am, that's how I feel inside, but suddenly a person notices such things, that this is a different stage of life. (A_PL_1G)

This is the moment to physically realise the entry into a different stage of (family) life. It is directly related to changes in various practices within the family home, which have always been associated with the role of the mother.

Continuation of the Maternal Role: Remote Tasks

Although the children's departure reduces the mother's role, it often does not completely eliminate it, but rather leads to its redefinition. Usually, the departure of children to university or their first job implies a continuation of the maternal role. However, this role takes on new forms: whereas they used to act in proximity and every day, mothers must now work at a distance and in a discontinuous manner. The maternal role continues by adapting the implementation of its material dimension to living away from the children (the mother ensures the circulation of objects and individuals) and above all a relational dimension (monitoring the emotional well-being of their now adult children). Mothers thus reconvert part of their maternal skills, from physical ones to remote ones. What one can see is that mothers balance between distance and involvement, which is not an easy task.

Remote Material Tasks

Using examples of the material aspects of the maternal role, the reduction in the mother's role was shown one by one in Sect. "Reduction of Maternal Burdens". It will now be presented that in other aspects, the role of the

mother does not always cease when the children leave, contrary to what one might expect from Sect. "Reduction of Maternal Burdens".

Mothers continue to supply the children's accommodation. Laurence (A_FR_32), for example, continued to do the shopping for her eldest son for two years after he had left [she has three children anyway]. As the children's apartments are small, the parental house remains a storage space for objects (see Chap. 5). The parents must then ensure the circulation of objects between the house and the child's apartment (by mail or by traveling with those objects). A more or less continuous flow of resources but also objects and services circulate between the two residences. As the mother of Léa and Emanuelle, who have gone off to study, explains:

Valérie: Afterwards, there are still a lot of activities that are still geared towards them. Oh yes, going to see Léa, taking this to her, taking that to her, going to pick her up, or even going to see Emanuelle. (A_FR_6)

Among the objects that circulate, food is central for this mother, who organises herself so that her daughters can cook for themselves:

Basia: No, then we had to go shopping, take provisions, and plan meals. Well, I'm quite focused on meals, but it's still really important. To manage to structure a life where not everything depends on your parents, where you can take responsibility for yourself. (A_PL_4G)

Sometimes remote tasks involve having to commute to the adult child's place of residence, and sometimes they are expressed in the presence of objects (in the form of jars of food) given to the children by the mother. Basia accurately called this "such a partial extension of maternal tentacles":

Basia: That's something we didn't say—it's **such a partial extension of my maternal tentacles**, because once in a while when they come home, they always take something from home.

Rysiek: They serve a menu to order.

Basia: Some kind of jars, containers, some kind of salad. This is partly an extension of those home-cooked meals because I prepare them here. (A_PL_4G)

Other mothers prepare meals themselves. Sandra, a mother of two, prepared meals for her sons herself when they came home. This mother teased them by assuming out loud that he was coming home for the services

more than for his parents [one sense that the service is not enough for this mother: officially one comes home to see one's parents, not for the service].

Sandra: And then, in fact, after a month, he came back every weekend and I told him "Hey, shouldn't you come back only once in a while?" Then I told him "You're coming home for my lunch" because I was making him meals and he was leaving with food for the whole week, so he was leaving with good things to last all week, so it wasn't unpleasant for him. But he managed his laundry, fortunately in Aix. But he left with his lunch because they all ate together but each of them had to make their own dinner, but they shared these moments. (A_FR_15)

Finally, the parents assist in transferring their adult children from one place to another. For some young people who study far away and do not yet have a driving license, this activity is central.

Valérie: There was just the inconvenience of the journey. And so it's true that she came home almost all year, every weekend, it took her 3 hours. It was stressful because she had to get the train... she had to go to Bordeaux to catch her train from Toulouse, so it had to go smoothly, so it was important not to miss the train that she took in Gujan to be in Bordeaux. To shorten the journey, we often took her to Biganos because there were more trains to Bordeaux. So on Sunday evening, it was always a bit of a race. Around 4-5 pm, she would leave, but she wouldn't arrive until 9 pm, yeah, for her it was hard. (A_FR_6)

Valérie, who accompanies her daughter to the train, is a perfect example of this common phenomenon.

Remote Relational Work

The mother's role encompasses not only work related to the material security of the child but also involves psychological tasks. One of the tasks of modern mothers is to build and care for the relationship with their adult children. The second dimension of the remote maternal role is the relational work of listening to and supporting the child. It also continues after the child has left. They are supposed to answer the questions about daily life that the young person has to deal with on their way. The first moments of independence in a new home can be very complicated for young people who have always been looked after by their parents:

Marie-Dominique: How to kill gnats?

Jean-Luc: Yes, yes.

Marie-Dominique: Can you eat a three-day-old steak?

Jean-Luc: For the gnats, you just told him “Well, you can’t, you just have to clean your house” (laughs). Afterwards, he asked you about cleaning products too.

Marie-Dominique: Yes, how do you clean your washbasin? He took pictures of the household products at Auchan to find out.

Jean-Luc: Oh yes, but that was a long time ago.

Marie-Dominique: Yes, but that’s when he was at the beginning, but yes, that counts. Yes, we give him help.

Jean-Luc: And he asks his father, he asks questions about DIY.

Interviewer: Did Gaël himself ask for this support or not?

Marie-Dominique: Yes.

Jean-Luc: Yes, every time, every time it’s him, he’s crying on the phone “yes, I don’t know what to do anymore”. (A_FR_44)

This part of relational work lies in practical advice. Parents like Marie-Claire, mother of two children, both students, and Jean-Luc, her husband, are still supporting their children in solving practical problems. Another part of this relationship work is emotional support. Parents have to “cheer up” the children. Another example is Carole, 53 years old, the mother of two children, still students:

Carole: So it’s a psychological hotline already. It’s just as soon as they need, um, when there’s a slump, or when they’re not in good spirits, which may have happened, we’re here all the time, um, available 24 hours a day, 7 days a week, it’s a premium service, it has to be said, so we’re available for them. (A_FR_40)

She sees her role as a hotline for her children, available around the clock to support them when they need consultation, advice, or support.

Continuity of Daily Moral Support

Even if, in theory, there is a reduction in daily moral support, it happens that adult children invite their parents into solving their private and personal problems. Both Irena and Elżbieta have similar experiences with their adult daughters, who either involve them in some issues which are quite emotionally burdensome:

Elżbieta: In terms of this empty nest, she is present with me all the time. So emotionally, because she also does not give... does not allow such a departure, which I, for example, need, because I would already like to have a little... This sphere of just, problems, life decisions (...) I would like to be consulted either what I would do in her place, or if I had such a situation, but not in the way she does it (...) This is difficult for me because I'm very concerned about everything. I would like to get it over with, but I don't think it will ever be like that. I don't know if it's going to happen and if there's a chance for it to happen. (B_PL_11P)

Or as in Irena's case, her adult daughter, who moved out 7 years ago, interferes with her free time, when she is supposed to rest and spend time either alone or with their partners/friends, like in the example below:

Irena: She's on the phone and I've noticed that you know... I think I've actually let her out of the nest... and still, she calls me, we're on a walk, we're climbing (...), she calls us, and we're on our bikes, for example, and I have to interrupt what we are doing (...) and talk to her. So, it's like we're having a good time (...) and then my daughter calls and interrupts our fun. Of course, it's not a problem, it's just a fact, isn't it? (...). (B_PL_60G)

Interestingly, these examples differed in the amount of time that had passed since the two children moved out and the nature of the departure itself. Elżbieta's daughter, Paula, moved abroad 10 years ago. It was a definite move out, with no regular returns to the family home, despite the young age at which the move occurred (19 years old). While Irena's daughter, who also moved out at a young age to study (19) to another city in Poland, 6 years ago, returned regularly to the family home on weekends for a long time.

Tools and Pitfalls of the Remote Role

The transition from a close role to a remote role is delicate because the mother feels like she should protect the child who has left (by intervening with him or her) but at the same time encourage the child's autonomy (thus not interfering too much). Remote maternal work is therefore always a challenging balancing act between these two constraints. The intensity of maternal work will depend on the child's personality as perceived by the parents, and on their reaction to independent life and being on their own. It implies a particular organisation of contact between children and parents to find the appropriate distance.

Difficulty in Finding Balance Between Proximity and Distance

The first key issue to be addressed is contact between parents and their children. Some parents opt for very regular phone calls or even organise regular 'compulsory' calls with their child who has left for school. Other parents opt for less control. For example, they decide to contact their children through short messages that allow the children to call or answer when they are free. In doing so, parents try to preserve the autonomy of the children: this is the case of Delphine, mother of two student children aged 20 and 19.

Delphine: I very often use short messages on the phone. With messages, little jokes or things like that, like "Hi, I haven't heard from you in a while, are you all right?". It depends because Colin doesn't want me to disturb him too much, otherwise I'll quickly be seen as the annoying mother, so I accept the fact that they don't reply. If they don't answer me, it's because I shouldn't insist. With Sofia it's going to be very different. But most of the time it's going to be texting. I use their way of working because it's a bit more practical, you can answer when you want, with work it's better, I answer between two patients. But yes, contact is important. I used to do it a lot with Sofia when she was in Italy, we had WhatsApp videos too, and with Sofia, it worked well. With Colin, seeing each other is not his thing, he will answer precisely to something, and he will move on. (A_FR_26)

Delphine is the one who expects the children to respond to her requests and forces them to exchange information. She is also the one who constantly contacts the children without waiting for them to contact her first. For Delphine, being intrusive is the counter-model to the maternal role, which is to let the children breathe. However, the freedom not to answer is not a lack of interest. Delphine is particularly attentive to the signs that might be a sign of problems appearing in her children's lives. Their return is an opportunity to continue her work as a mother.

Some parents take a while to find the right rhythm of communication with their children, as this mother of two, who have gone abroad explains:

Sandra: when they don't need anything, they don't call, and uh, I call to get news when I feel the need, but I admit that I don't call much because I don't want to intrude. On the other hand, I send text messages, yes, I send text messages a lot in our group of 4, in the family group. So I used to send a lot, and a little bit, and then I got the impression that it bothered every-

one, so I understood that no one needed to communicate as much as I did, so I did it less, I waited for it to come from them too, so when they write to me to know if I'm okay I'm happy. (A_FR_15)

But Sandra accepts that the moments of conversation are irregular in time, adapting to the needs of the children. For some mothers, this means accepting the silence of busy children. Like in the case of Zofia and her son Kuba who studies in a different city. It is difficult for her to accept the lack of contact with her son. This causes her to feel anxious and worry about his safety. It does not suit her that her son only contacts her when he needs something:

Zofia: That's the problem—Kuba doesn't call or write to us. I told him to send at least an emoticon, a smile so that I know he is alive. I already called once, because I said Jesus, maybe something has happened to him these first weeks, because for a whole week nothing. No, no, everything is fine—it didn't occur to him that someone was worried. And now, practically always when he calls, it's to say that he needs something, for example, or to ask if I can arrange something, or if the scouts can come to you and pick up something from my room or something like that—on that principle. But for him to ask if we are alive and well, no. (A_PL_3P)

Often, parent-child contact only occurs when mothers initiate it. The child turns to their parents mainly when they need support. Without the role of mothers in this regard, the number of accounts would decrease. It shows how difficult the search for a good distance between parents and children is at this particular stage:

Teresa: Maybe it would also be different if they were in a relationship, but they are still together [brothers living together], and it seems to me that this parental contact with them is also different. We keep getting more into what they do, how they do it and why. I keep explaining to myself that it's out of concern for them, that I'm worried—**that's the truth, although maybe sometimes we exaggerate, but let's not kid ourselves, sometimes it's hard to centre where the line is that it's a concern and where it's exaggeration or hyperactivity on our side.** (A_PL_5G)

However, not every mother looks forward to daily contact. It also happens that contacts undertaken by adult children are overwhelming in their quantity (and quality) for mothers. They get a report on virtually every

activity of the day. Ultimately, it seems very difficult and not obvious to find the right and satisfying way (for each side) in family communication.

Elżbieta: (...) she hangs on by a single hair, this umbilical cord, that if there are problems she comes forward and wants to talk, which is good, although I would like most of all not to have to deal with her problems. But if she has them—I wouldn't want to know about everything either, and she still burdens me with such problems all the time. And then, for example, she forgets to tell me that she doesn't have this problem anymore. This is what we need to work on. It's difficult for me—she had a terrible problem last spring, she burdened me with it—I couldn't sleep for a week and after a week I finally dared to ask her how the matter was—and she said it had been solved the following day. I just spent a week thinking I was going to die, I was afraid to ask her (...). (B_PL_11P)

As Ela mentioned, even though her daughter Paula moved out almost 10 years ago, the “umbilical cord” still hangs by a thread and she, as a mother, is burdened with problems she would rather not discover.

The Difficulty of Letting Go of One's Role

Some mothers are forced to “let go”, that is, to give up close control of the child and intervene in their problems. Valérie, whose two daughters have moved to two different French provincial towns, is bitterly disappointed. She is disappointed that she could not physically intervene when her child needed it. The disappointment also comes from the perception of their powerlessness, the child now evolving in an environment that the mothers no longer control.

Valérie: One of the first evenings she phoned crying, she couldn't find her way home, she was lost in the streets of Bordeaux, she didn't know how to get home. So you say “well yes, that's it”, you've let go of your child, they're now in an area which is not hostile but where everything is more complicated for them and you're no longer there, you can't do anything to make things easier, so we're hyper-formatted parents now. We're always looking after them, always feeling guilty about “whether we are doing enough”, and “whether we are being good parents”, so being good parents, or maybe it's a mistake, is just taking on a lot. And um, when the child doesn't need you, well, they can't rely on you any more, they're going to have to take responsibility for themselves, it's difficult to think that they're going to manage like that so easily. (A_FR_6)

Other mothers spoke of their anxiety at not being present to deal with their child's problems, of their difficulty in 'letting go' of the demands of their role.

Fabienne: When they phone when there's a problem and they're far away, you feel, um... you have to be there, you have to reassure them, but you feel... It generates a lot more anxiety. Well, for me, because they're far away and I can't see them and... I always get the impression that if I were there, I would solve everything at once and that's it. It's a protective instinct and I make myself, and often it happens that I make films in my head: what if this happens and then if it's this and then well. But in the end, it's nothing at all. (A_FR_2)

Fabienne is on disability following a burn-out in 2017 after a long career as a training manager. That was the same year that her two children left home for university. Since then, she has devoted herself fully to her role as a mother and does not want to give it up. Her son has been back for two years. But she is still very concerned about her youngest daughter, at the risk of having her over-investment in her role as a mother mocked by her friends.

Fabienne: My colleagues always found that I was a mother hen, that I was too nurturing. Not that I was covering for them, that I didn't let them manage on their own, but that I was too much like a mother hen with her chicks under her wings. I have the impression that when I'm with them nothing can happen to them, which is completely stupid. So uh... So now, is it true or not? I don't know. It's the feeling I have. (A_FR_2)

Zofia puts in a lot of effort and is very careful not to be intrusive towards her adult child:

Zofia: Because I kept it locked inside me that I missed her a lot, because I knew that it was more important that she didn't feel that (...) because I'm not her child, she's my child. And I wanted to give her so much freedom, but it was hard for me to give her, because I wanted to know everything about her at the beginning, but I held back because I knew it would hurt our relationship a lot and I preferred to be colder, not to be so interested. (B_PL_9P)

Although it is difficult to relinquish control, Zofia now recognises it is essential to preserve her daughter's autonomy.

Latency of the Maternal Role When Children Are Settled

Children's access to secure employment allows them to have access to stable housing, either alone or as a couple. The economic independence of young people opens a new stage in the process of leaving, a stage marked by greater autonomy in relation to the parents. Children return to the parental home less often. As we saw (see the Chap. 1), they have less recourse to parental assistance because they have to show that they are now independent. On the mothers' side, the maternal role in its material dimension (preparation of meals for the children, circulation of objects, food) almost completely stops. The moral support dimension, on the other hand, continues, but in the form of very loose supervision of the children's psychological well-being and the search for any problems that need to be solved. But at this stage, the norm of independence of the children (who must manage themselves) prevails.

This mothballing of the mothering role is never better seen than in families where siblings are at different stages of the departure process, for example where some are in employment (and in cohabiting couples) while others are still students. This is the case in couple 13, a family from a higher education background with four children, two of whom are 28 and 24 years old and two students aged 21 and 19.

Interviewer: Okay, and do you still provide them with assistance, financial assistance, or buy them food or material assistance...

Eric: Yes, of course. For the two older children, less so. The two older ones, they manage. But for Théo and Alina, yes, of course, we help them a little bit, for food, for everyday life, we give them pocket money to live. (A_FR_13)

The rooms rented for the younger children were like an annexe to the family home (even if access was not always easy), whereas the new independent homes of the settled children are not as a rule a new home for the parents. In some families, mothers emphasised that it does not work both ways. Even though the adult children rent apartments, the family home is still willingly and frequently "used" by them, they feel like homemakers. In the situation where they live in their final "adult" home, being financially independent—their new nest does not become a family nest for their parents. Nour, who is very involved in her role of mother, because she is a housewife, does not like going to her children's houses [two of them already have families], because she does not feel at home:

Nour: I'm always a bit uncomfortable because [hesitation] well, it's not my house. I know that when they come to my house, they know it's their house because they lived there, but when I go to their house, I've never lived there, I don't sleep there, so sometimes I feel a bit uncomfortable. I don't feel that I can go into the kitchen and help myself or wander from room to room. I prefer it when they come because I feel more comfortable, I can do more things. I take care of them in fact, and the opposite bothers me because when I go to their houses they will take care of me, serve me and I'm not used to it so... I don't like it very much. (A_FR_39)

This takes away her ability to surround her children with care, which happens when they visit her at the family home.

The relational register of the maternal role may persist in the form of very loose monitoring of the children's psychological well-being. Mothers show concern for their well-being after children have settled down, like Clarisse, whose son is 24 years old and works in the army.

Clarisse: There is a question of trust: who they come across, you never know. They may be swindled, so I keep a close eye on them. For me, the most important thing is that my children are happy, they're not just for me, I didn't make them for me. (A_FR_12)

This concern for children persists in the minds of mothers. Some are ready to reactivate this maternal role at any time in case of trouble, despite the norm of independence that children should take care of themselves. The following statement also reflects the attitude towards social norms and expectations and the clear need to compare oneself with others in one's maternal actions:

Interviewer: So you continue to help them?

Béatrice: I will take responsibility for my children until the end, even if they have left home... **I'm not like some parents** (...) who... you're 18, you can get out of the house and that's it... you can be in trouble... I'll pretend you don't exist... No, I'll take it for my whole life. (A_FR_14)

Some mothers also feel that a secret bond persists even after the separation between them and their children. Thinking about their children silently is a mental trace of this maternal role. This is the case of Clarisse who has three children (two of whom are already parents) and compares her feelings with those of her husband.

Clarisse: They [the fathers] don't have the same connection with their children as the mother has with her children. (...) I have the impression that I haven't yet cut the cord. Well, it's still there, it's invisible. (...) But it's still there, whereas the father may have it differently. But uh they don't, they don't have that stuff anyway, they can't have it. It was, it's unique to the mother. (A_FR_4)

“Not cutting the cord” means seeing the child, and being connected to the child at all times, even when the child is gone. We can see here a form of expression of this latent role of the mother, a role that no longer exists because the children are independent and do not need the parent's help, but a role that persists nonetheless through the mother's silent concern and worry (through an invisible link).

The maternal role is latent but can be reactivated at any time in the event of a problem. Children can return to live at home, something that happened especially during the COVID-19 pandemic, or at any time in the case of professional or marital problems (Gaviria, 2020; Żadkowska & Herzberg-Kurasz, 2022) (see Chap. 7). Some parents may also feel that they will reactivate this part of their role when they become grandparents. However, in the French corpus, only one couple mentioned this grandparental perspective.

Fabienne: And that's why I say we're ready to be grandparents. Why? Because we're going to start again with the grandchildren, and it's great just to think that we're going to accompany (...) these little ones again in life, explaining the world to them, deciphering things, we're ready, we're on the ball. We've been doing it for a long time with Charlotte, now we have to get on with it, so we're ready! (A_FR_20)

Among Polish couples, we found far more examples of grandmothers and mothers looking forward to becoming one. Some interviewees are very much waiting to become one. Like Zofia (B_PL_9P) who bought her daughter baby clothes even though she was not even pregnant yet, nor planning to be in the near future. However, we cannot speak of a smooth transition of the role of mother into the role of grandmother as a pattern noticeable in the material on Polish mothers, because many of them set the boundaries of their new/potential role, approaching it more reflexively, with a ready-made plan. As in the case of Krystyna, who has two sons

who already have children of their own, where she underlines referring to the need to preserve her time and space. Moreover, as a couple, they appreciate the time they spend together:

Interviewer: But also, as a couple, that you prefer to be on your own...

Krystyna: Also—as a **couple, that we are as a couple**. We've become so separate—us and Roman (son) with his family have completely different arrangements, are different families. They have different customs, and Roman, especially with this family, have a completely different way of life. And we respect that, but to put up with it long term would be difficult for us. (...) That kind of contact is great, I love them in general (grandchildren), you know I want to—I like to—and with the older ones and the younger ones to talk and be in contact, great, **but I also like to have my time and space**. (A_PL_12P)

For Magdalena, whose daughter comes from abroad and stays more often than not for an extended stay, it is obvious she is both happy when they visit and when they leave again:

Magdalena: **we are happy twice: when they come and when they are gone** (...) this is already our family joke, everyone knows it! The daughter too, doesn't get angry, she even says it herself. As I say, "We are waiting impatiently for them to come to see the grandchildren", as it is usually for 3 weeks, once they leave after 3 weeks, oh my, we are back to our lives! (A_PL_26G)

Elżbieta, mother of Patryk and Marysia, whose nest has been empty for eight years now, does not yet have grandchildren but her attitude is very definite:

Elżbieta: Sometimes, when there is a situation, then yes. And so permanently, then no. I don't know, well I also raised my children myself and I worked, so I think one can manage. But there are situations when, of course, I would help... Because it's not just the parents, right? Sometimes you drop off the children, and grandchildren, like a child is sick, and cannot go to kindergarten. Well, someone must stay with this child. But to take care of the grandchildren all the time, then no! (B_PL_25G)

Thus, she acknowledges the possibility of providing occasional care support, but she cannot envision taking on the role of a daily grandmother.

CONCLUSION AND DISCUSSION

Mother Role: The Role that Never Ends but Fades?

This chapter described the gradual process of reconfiguration and with examples showed that this process continues all the time, because the practices that sustain the role are constantly changing. When an external factor appears—the departure of adult children from the family home—the reconfiguration process acquires intensity. The reconfiguration of the mother's role is not only managed by mothers, but also happens in collaboration with their adult children and with their partner (fathers of their children), depending on how relationships with one another are shaped when they lived together in the full nest.

A mother's role has dimensions attached to material tasks (feeding, tidying, supplying, transporting) and relational work (listening, talking, advising, supporting). The second aspect of the role, relational work, has become more important while going remote (when the children moved out). The transition from a close role to a remote role is subtle. Remote maternal work is therefore a balancing act between the need to protect the child who has left and not to interfere with adequate autonomy.

The analysis of the interviews collected showed the diversity of solutions and experiences that mothers have. They also showed that the reconfiguration of the mother's role is a process staggered over time. The reduction of the mother's role is understood as a reduction in everyday tasks in a woman's life and is the reverse of the process of entering the mother's role (where the responsibilities are gradually increasing). The daily household chores are removed from her in favour of caring for the relationship with her child. Moreover, the reduction in maternal tasks may only be temporary. The children may return regularly at a rate that depends on the proximity of the place where they are studying. Every weekend, once a month, or for every short holiday, young people may systematically return home (see Chaps. 6 and 7). Studying has become an expected and normal situation for young adults. Compared to the traditional model of entry into adulthood, studying implies young people's prolonged dependence on their families and a de-cohabitation for reasons of studying (Galland, 1997).

The mother's role is a subject of social evaluation. Mothers (mainly in Polish project cases) have a strong maternal identity: they feel relief after their children leave—because of the reduction of maternal burdens. At the

same time, they feel guilty about being relieved (see Chap. 13 for more about the ambivalence of emotions). This comes out clearly from the statements of Polish mothers, who, presenting their experiences and reflections, often compare themselves with “other” mothers. Rather than referring to the patterns of behaviour of their own mothers, they more often compare themselves to other mothers of adult children “from their environment” (without specifying who they are).

Based on the example of Poland and France, what could be explored further is how the relationship with the children differs by gender, as well as how it affects the reconfiguration within the mother’s role itself. Our analysis showed that the reconfiguration of the mother’s role is a staggered process over time, but what would also be very interesting to investigate further is how the different socio-cultural contexts in which the family lives affect the process. Moreover, the reconfiguration of the maternal role seems to happen earlier for families from affluent backgrounds concerning their children’s biography, because they more often attend university through which independence and a sense of autonomy are achieved more quickly. As a result, the remoteness of the maternal role might be shorter among families from the working class because the educational path takes less time, and young adults traditionally enter adulthood. It would be very intriguing to verify this thread and elaborate on it in further quantitative research, as it is only a hypothesis.

Contrary to the idea that the maternal role withdraws after the children leave, our research showed that the maternal role is prolonged and adapted to the new family circumstances and settings, and might be expressed in new practices.

REFERENCES

- Afflerback, K., Anthony, A. K., Shannon, C., & Grauerholz, L. (2014). Consumption rituals in the transition to motherhood. *Gender Issues*, 31(1), 1–20. <https://doi.org/10.1007/s12147-014-9115-0>
- Badinter, É. (1998). *Historia miłości macierzyńskiej* (K. Choiński, Trans). Oficyna Wydawnicza. (Original Work Published 1980).
- Badinter, É. (2013). *Konflikt: kobieta i matka*. (J. Jedliński, Trans.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Original Work Published 2006).
- Bouchard, G. (2014). How do parents react when their children leave home? An integrative review. *Journal of Adult Development*, 21, 69–79. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9180-8>

- Budrowska, B. (2000). *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Monografie FNP Seria Humanistyczna.
- Coll, C. G., Surrey, J. L., & Weingarten, K. (1999). Mothering against the odds: Diverse voices of contemporary mothers. *Infant Observation*, 2(2), 118–121. <https://doi.org/10.1080/13698039908400553>
- de Singly, F. (1996). Le soi, le couple et la famille, Essais et recherches. *Sociologie du travail*, 39(1), 123–125.
- Delphy, C. (1984). *Close to home: A materialist analysis of women's oppression*. The University of Massachusetts Press.
- Deręgowska, J., & Majorczyk, M. (2012). Poglądy młodych kobiet na rolę matki we współczesnym świecie. Komunikat z badań. In J. Deręgowska & M. Majorczyk (Eds.), *Konteksty współczesnego macierzyństwa. Perspektywa młodych naukowców* (pp. 11–52). Wydawnictwo UAM.
- Erickson, J. J., Martinengo, G., & Hill, E. J. (2010). Putting work and family experiences in context: Differences by family life stage. *Human Relations*, 63(7), 955–979. <https://doi.org/10.1177/0018726709353138>
- Gajewska, M., Herzberg-Kurasz, M., Żadkowska, M., Kostecka, M., & Dowgiałło, B. (2023). Room of her own: Remaking empty nest and creating herspaces in practices of Polish mothers whose children left home. *European Journal of Women's Studies*, 30(1), 7–21. <https://doi.org/10.1177/13505068221110336>
- Galland, O. (1997). *Sociologie de la jeunesse*. Colin.
- Gaviria, S. (2020). *Revenir vivre en famille. Devenir adulte autrement*. Le bord de l'eau.
- Gromkowska-Melosik, A. (2017). Rekonstrukcje tożsamości współczesnych kobiet. Paradoksy emancypacji. *Pedagogika Społeczna*, 2(64), 95–116.
- Gullette, M. M. (2002). Valuing 'postmaternity' as a revolutionary feminist concept. *Feminist Studies*, 28(3), 553–572.
- Haicault, M. (1984). La gestion ordinaire de la vie en deux. *Sociologie du travail*, 26(3), 268–277.
- Hryciuk, R., & Korolczuk, E. (Eds.). (2012). *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Imbierowicz, A. (2012). The Polish mother on the defensive? The transformation of the myth and its impact on the motherhood of Polish women. *Journal of Education Culture and Society*, 1, 140–153.
- Kaufmann, J. C. (1992). *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge*. Nathan.
- Każmierczak-Kałużna, I. (2016). Matka w tradycji i kulturze polskiej. Rola kobiety-matki i jej przemiany w na przestrzeni wieków. In I. Przybył & A. Żurek (Eds.), *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją* (pp. 139–151). Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.

- Lareau, A. (2021). Les inégalités invisibles. Classe sociale et «élevage» des enfants dans des familles noires et des familles blanches. In S. Octobre & R. Sirota (Eds.), *Inégalités culturelles, retour à l'enfance* (pp. 39–101). Ministère de la culture-DEPS.
- Mitchell, B. A., & Lovegreen, L. D. (2009). The empty Nest syndrome in midlife families: A multimethod exploration of parental gender differences and cultural dynamics. *Journal of Family Issues*, 30(12), 1651–1670. <https://doi.org/10.1177/0192513X09339020>
- Nelson, M. K. (2006). Single mothers “do” family. *Journal of Marriage and Family*, 68(4), 781–795.
- O'Reilly, A. (Ed.). (2010). *Twenty-first century motherhood: Experience, identity, policy, agency*. Columbia University Press.
- Packalén Parkman, M. A. (2017). Macierzyństwo bez lukru i retuszu. Wizerunek Matki Polki w literaturze polskiej po roku 2000 i blogach. *Postscriptum Polonistyczne*, 2(20), 63–83.
- Sheriff, M., & Weatherall, A. (2009). A feminist discourse analysis of popular-press accounts of post-maternity. *Feminist and Psychology*, 19, 89–108.
- Spence, D., & Lonner, T. (1971). The “empty nest”: A transition within motherhood. *The Family Coordinator*, 20(4), 369–375. <https://doi.org/10.2307/582168>
- Titkow A. (1995). Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości. In A. Titkow, & Domański H. (Eds.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce* (pp. 9–39). Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Titkow, A. (2007). *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Titkow, A. (2012). Figura Matki Polki. Próba demitologizacji. In R. Hryciuk & E. Korolczuk (Eds.), *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce* (pp. 27–48). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Titkow, A., Duch-Krzystoszek, D., & Budrowska, B. (2004). *Nieodpłatna praca kobiet: Mity, realia, perspektywy*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Umberson, D., Williams, K., Powers, D. A., Chen, M. D., & Campbell, A. M. (2005). As good as it gets? A life course perspective on marital quality. *Social Forces*, 84, 493–511.
- Włodarczyk, E. (2017). Misja mama. Wyzwania i trudności. In E. Włodarczyk (Ed.), *W trosce o macierzyństwo* (pp. 53–68). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wojciechowska, L. (2008). *Syndrom pustego gniazda. Dobrostan matek usamodzielniających się dzieci*. Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Żadkowska, M. (2016). *Para w praniu. Codziennność, partnerstwo, obowiązki domowe*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żadkowska, M., & Herzberg-Kurasz, M. (2022). “Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. Perspektywa rodziców. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 18(1), 40–61. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.1.03>
- Zalewska, S. (2012). *Syndrom pustego gniazda*. Wydawnictwo UKSW.

„Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. Perspektywa rodziców

Magdalena Żadkowska
Uniwersytet Gdański

Magdalena Herzberg-Kurasz
Uniwersytet Gdański

DOI: <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.1.03>

Słowa kluczowe: studium przypadku, boomeranging, dorosłość, COVID-19, praktyki rodzinne

Abstrakt: Pandemia COVID-19 wpłynęła na sytuację wielu rodzin. Wprowadzone ograniczenia w przemieszczaniu się, zamykanie się kolejnych granic zatrzymało ruch w obrębie istniejących szlaków komunikacyjnych. Młode osoby dorosłe, żyjące od niedawna na własną rękę – pracując i/lub studiując, tworząc związki intymne – znalazły się w sytuacji ponownego zamieszkania ze swoimi rodzicami, rodzeństwem, rodzinami.

Dla niektórych rodzin takie powroty mogą oznaczać poprawę jakości relacji, dla innych mogą być doświadczeniem trudnym i wymagającym. Wypracowanie sposobów poruszania się we wspólnej przestrzeni może okazać się wyzwaniem, podobnie jak powrót (jeśli nastąpił) do roli dziecka i roli rodzica zamieszkujących wspólne ognisko domowe „na nowo”.

Powroty i stojące za nimi motywacje, wywołane pandemią COVID-19, mają inny charakter niż powroty opisywane dotychczas. Charakterystyczny i wspólny jest ich nagły charakter oraz podobne sposoby racjonalizowania powrotu uwidaczniające się w obszarze: ekonomicznym, zdrowotnym (w rozumieniu zapewnienia bezpieczeństwa najbliższym w obliczu sytuacji kryzysowej) oraz relacyjnym. Doświadczenie „powrotów covidowych” może jednak na stałe zmienić obraz wchodzenia w dorosłość, zwiększając otwartość na etap ponownego zamieszkania w domu rodzinnym. Niniejszy artykuł, dzięki prezentacji pięciu przypadków powrotu dzieci do domu na czas pandemii, przedstawia praktyki dostosowywania się do nowych sytuacji rodzinnych i nowych rozwiązań przestrzennych, odzwierciedlając jednocześnie różne warianty i skutki tymczasowego powrotu do sytuacji pełnego gniazda.

Magdalena Żadkowska, dr, socjolożka, badaczka, wykładowczyni akademicka. Ukończyła socjologię na Uniwersytecie Gdańskim i kulturoznawstwo na Uniwersytecie Jagiellońskim. Ma doktorat z nauk humanistycznych w zakresie

socjologii, obroniony na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Pracuje jako adiunktka na Uniwersytecie Gdańskim. Zajmuje się badaniami nad relacjami kobiet i mężczyzn w domu, na rynku pracy i na migracji. Bada postrzeganie

męskości i kobiecości w różnych kulturach jako wynik socjalizacji do realizowania stereotypowych ról płciowych. Zajmuje się wdrażaniem rozwiązań równościowych w instytucjach akademickich i w środowisku biznesowym. Prowadzi projekt badawczy pt. „I że Cię nie opuszczę aż do śmierci... Praktyki życia codziennego par w wieku 50–64 lata z przynajmniej 20-letnim stażem” (Sonata Bis 8 NCN, UMO-2018/30/E/HS6/00159).

Adres kontaktowy:

Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytet Gdański
ul. Bażyńskiego 8, S539, 80-309 Gdańsk
e-mail: magdalena.zadkowska@ug.edu.pl

Magdalena Herzberg-Kurasz, mgr, absolwentka socjologii na Uniwersytecie Gdańskim. Doktorantka Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego. Stypendystka i badaczka w projekcie

naukowym SONATA BIS 8 NCN pt. „I że Cię nie opuszczę aż do śmierci... Praktyki życia codziennego par w wieku 50–64 lata z co najmniej 20-letnim stażem” (UMO-2018/30/E/HS6/00159), kierowanym przez dr Magdalенę Żadkowską. Współpracuje jako badaczka w międzynarodowych projektach badawczych przy wdrażaniu planów równościowych w środowisku akademickim. Autorka kilku artykułów naukowych z zakresu socjologii sportu i procesów emigracyjnych. Na poziomie licencjackim, magisterskim i doktoranckim skupia swoje analizy badawcze na perspektywie kobiecej. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat doświadczeń kobiet, których dorosłe dzieci opuściły rodzinny dom, odnosząc je bezpośrednio do roli matki.

Adres kontaktowy:

Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytet Gdański
ul. Bażyńskiego 8, S539, 80-309 Gdańsk
e-mail: herzberg.magdalena@gmail.com

Począwszy od marca 2020 roku na życie rodzinne ma wpływ pandemia COVID-19. Wprowadzone w związku z nią ograniczenia w przemieszczaniu się, zamykanie się kolejnych granic zatrzymały ruch w obrębie istniejących szlaków komunikacyjnych. Młodzi dorośli żyjący na własną rękę wrócili i zamieszkali ponownie w domach ze swoimi rodzicami, rodzeństwem, rodzinami, czasami także wspólnie ze swoimi partnerami/partnerkami. Sytuacja pandemii – nagła i globalna – uwidoczniła procesualny wymiar zjawiska, jakim jest wyprowadzanie się z domu rodzinnego młodych dorosłych, będącego jednym z markerów wchodzenia w dorosłość (Fadjukoff 2007). Powroty dorosłych dzieci do domu wywarły wpływ na życie codzienne rodziców, które zdąży-

ło się w pustym gnieździe zreorganizować. Dlatego postanowiliśmy przyjrzeć się tym szczególnym powrotom w ramach realizowanego projektu¹. Na 26 rodzin, które wzięły udział w badaniu dwukrotnie (jesień/zima 2019 i jesień/zima 2020), w pięciu zdarzyło się zjawisko „powrotu covidowego”, czyli niespodziewanego powrotu dzieci do domu na skutek pandemii COVID-19. Celem artykułu jest zatem przedstawienie praktyk dostosowania się do nowych sytuacji rodzinnych i nowych rozwiązań przestrzennych w sytuacji tymczasowego powrotu do etapu pełnego gniazda.

¹ Sonata Bis 8 NCN: „I że Cię nie opuszczę aż do śmierci... Praktyki życia codziennego par w wieku 50–64 lata z przynajmniej 20-letnim stażem”, UMO-2018/30/E/HS6/00159 (w skrócie „I że Cię nie opuszczę aż do śmierci ...”).

Artykuł składa się z czterech części. Na początku opisujemy przegląd literatury dotyczącej powrotów dorosłych dzieci do domu, w drugiej przedstawiamy metodologię projektu i sposób pracy nad analizą przypadków przedstawionych w artykule. Kolejną część stanowi studium przypadków i ich analiza, w zakończeniu przedstawiamy porównanie przypadków oraz wnioski płynące z badań, uwzględniające wpływ nowego rodzaju powrotów do domu dorosłych dzieci i rekomendacje dla dalszych badań nad nimi.

Powroty dorosłych dzieci do domów rodzinnych

Wychodzenie młodych dorosłych z rodzinnego gniazda uznaje się za jeden z głównych markerów wchodzenia w dorosłość (wśród pozostałych wymienia się: zawarcie związku małżeństwa bądź związku niesformalizowanego; rodzicielstwo; ukończenie edukacji; wejście na rynek pracy w pełnym wymiarze czasowym) (Fadju-koff 2007). Wyprowadzka z domu rodzinnego jest symbolicznym wyznacznikiem przechodzenia od młodości do dorosłości (Beaupré, Turcotte, Milan 2006). Opuszczenie domu rodzinnego jest ważnym wydarzeniem zarówno dla rodziców, jak i dla dzieci. Dla rodziców może oznaczać ulgę i/lub towarzyszącą jej dumę z pełnienia roli rodzicielskiej. Może być źródłem radości z obserwowania tego, jak dorosłe dzieci dążą do coraz większej niezależności (Beaupré i in. 2006). Z drugiej strony mamy do czynienia z rozmyciem i brakiem jednoznaczności w osiągnięciu progu dorosłości. Możemy w tym kontekście mówić o przechodzeniu, które podlega wyraźnemu wydłużeniu czasowemu, nie zaś o przejściu jako czynności dokonanej, zakończonej (Arnett 2000; Lipska, Zagórska 2011; Gillespie 2019). Funkcjono-

wanie swoistych modeli wchodzenia w dorosłość charakterystycznych dla wybranych grup krajów europejskich również akcentuje płynność tego procesu (Benson, Furstenberg 2006; Van de Velde 2008; Settersten 2011).

Bardzo często młodzi dorośli zwlekają z opuszczeniem gniazda rodzinnego, zaś stawanie się osobą dorosłą nie zawsze wiąże się z decyzją o wyprowadzce z domu. Zmiany społeczne i demograficzne, takie jak wydłużony okres edukacji, zmieniające się uwarunkowania rynku pracy, opóźnienie momentu zawierania małżeństw oraz wydawania na świat potomstwa, odseparowanie życia seksualnego od instytucji małżeństwa oraz prokreacji, obecność, jak również otwartość na alternatywne formy życia rodzinnego, powodują, że markery wchodzenia w dorosłość ulegają rozproszeniu (Settersten 2011; CBOS 2017) i desynchronizacji (Galland 2003; Kudlińska-Chrościcka 2019; Winogrodzka, Sarnowska 2019). Nielinearność procesu wchodzenia w dorosłość, polegająca na powracaniu do etapów pozostawionych w przeszłości, nazywa się również „tranzycją jojo” (Du Bois-Reymond, López Blasco 2003; Heinz 2009; Hörschelmann 2011; Borlagdan 2015; Winogrodzka, Sarnowska 2019). Dodatkowo przejście w dorosłość oznacza zwiększoną eksplorację i niestabilność w zatrudnieniu i procesach edukacyjnych (Arnett 2000; Settersten, Gannon 2005).

Fragmentaryzacja procesu wchodzenia w dorosłość, desynchronizacja markerów dorosłości i nowe spojrzenie na czas młodości wpływają też na zjawisko powrotów dorosłych dzieci do domów rodzinnych nazwane *boomerangingiem* i na jego nasilenie (Clemens, Axelson 1985; Bouchard 2013). Zwykle przyjmuje się, że o *boomerangu* możemy mówić, gdy miną minimum cztery miesiące (Beau-

pré i in. 2006) od pierwszego opuszczenia gniazda rodzinnego (White 1994; Cherlin, Scabini, Rossi 1997).

Z punktu widzenia młodej osoby dorosłej decyzje o wprowadzeniu się do i wyprowadzeniu się z domu rodzicielskiego opierają się na różnych czynnikach indywidualnych (zasoby rodziców), domowych (wielkość i struktura gospodarstwa domowego) i innych czynnikach kontekstowych, takich jak czynniki makroekonomiczne (Clemens, Axelson 1985), a także rzadko poruszanej kwestii jakości relacji z rodzicami (Gillespie 2019). Powroty dorosłych dzieci do domu poddać można refleksji socjologicznej nad scenariuszami rekonstruowania ról w rodzinie (Maunaye i in. 2019). Różnorodne kompozycje ponownie zapełnionego gniazda mogą też pokazywać funkcje domu jako rodzinnej przestrzeni – dom może być uważany za schronienie, przystanek w dalszej drodze, trampolina do kolejnych zmian czy też ostatnia deska ratunku lub nawet synonim porażki, drenaż zasobów rodzicielskich lub zahamowanie rozwoju (Grind 2013; Newman 2013; Sandberg-Thomas, Snyder, Jang 2015; Maunaye i in. 2019; Gaviria 2020).

Metodologia

Poddane analizie w ramach niniejszego artykułu przypadki stanowią integralną część projektu „I że Cię nie opuszczę aż do śmierci...”. Projekt to 36-miesięczne longitudinalne badanie jakościowe składające się z pierwszej tury – wywiadów łączonych (z parą rodziców, których dorosłe dzieci opuściły dom rodzinny) i powtórzonych po roku wywiadów indywidualnych z matkami i ojcami (tura druga). Głównymi celami projektu jest analiza zmian w praktykach życia codziennego par po 20 latach spędzonych razem, skupiająca się na

praktykach życia codziennego (cel 1) oraz próba zweryfikowania pojęcia „pustego gniazda” i jego miejsca w cyklu życia pary (cel 2). Analizowane w artykule przypadki to grupa pięciu par pochodząca z 26 zrekrutowanych do projektu heteroseksualnych par, które pozostają w związku małżeńskim od co najmniej dwudziestu lat.

W pierwszym etapie w domu/mieszkanie badanych przeprowadzany był pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany wywiad łączony w diadzie (26 DDI w domach badanych na przełomie lat 2019/2020 – pierwsza tura badań²). Uczestniczyli w nim badacz i badaczka – pracownicy polskich uczelni partnerskich zaangażowanych w projekt oraz dwie osoby badane. Rok później uczestnicy projektu (23³ pary zbadane w drugiej turze badania) wzięli udział w pogłębionych, częściowo ustrukturyzowanych wywiadach indywidualnych (IDI online na przełomie lat 2020/2021), podczas których badaczka-kobieta prowadziła wywiad z badaną

² Badani zostali zrekrutowani do badania według następujących wytycznych: funkcjonowanie w związku powyżej 20 lat; bycie w przedziale wiekowym 45–64 lata; bycie rodzicami dziecka/dzieci, które wyprowadziło/wyprowadziły się z domu rodzinnego; zamieszkiwanie w aglomeracji poznańskiej lub trójmiejskiej; zamieszkiwanie w różnorodnej wielkości mieszkaniach/domach; reprezentowanie różnorodnego kapitału społecznego; zróżnicowanie pod względem zaangażowania w praktyki religijne; zróżnicowanie pod względem wykształcenia. Respondenci i respondentki, którzy wzięli udział w projekcie, zamieszkują obszary aglomeracji trójmiejskiej (12 par) oraz poznańskiej (14 par) i mają od 44 do 68 lat. Jest to grupa zróżnicowana co do zamieszkiwanej przestrzeni – największa przestrzeń ma 240 m², a najmniejsza 46 m². Grupę charakteryzuje umiarkowane zróżnicowanie pod względem wykształcenia: 60% posiada wykształcenie wyższe (w tym 4% posiada habilitację) a 35% wykształcenie średnie (pozostałe to wykształcenie podstawowe 2%, zawodowe 2% i inne 1%). Większość badanych posiada dwoje dzieci – 16 par (pozostali – siedem par – jedno dziecko, dwie pary trójkę dzieci i jedna para czworo dzieci). Wiek dzieci badanych rodzin mieści się w przedziale od 16 do 34 roku życia.

³ Trzy spośród 26 par nie wzięły udziału w 2 turze badania (wywiady indywidualne online).

(23 kobiety), zaś badacz-mężczyzna przeprowadził wywiad z badanym (23 mężczyzn). W badaniu w 2019 roku w wywiadzie łączonym pytaliśmy pary rodziców o proces wyprowadzania się dzieci z domu rodzinnego i o jego przebieg. Interesowało nas, jak i kiedy zapadła decyzja o wyprowadzce, jakie towarzyszyły jej emocje, rozmawialiśmy również o wyobrażeniach, oczekiwaniach i obawach. Pytaliśmy o ewentualne powroty i sytuacje, w których badani mieli poczucie, że mając miejsce zamieszkania dorosłego dziecka była „wyprowadzką na dobre”. Rozmawialiśmy także o tym, co przede wszystkim zmieniło się po wyprowadzce dziecka (w relacji w parze, w codziennych praktykach, w przestrzeni domu), tak na plus, jak i na minus.

Pomiędzy pierwszym a drugim etapem badania miały miejsce dwie pierwsze fale pandemii COVID-19, a wraz z nią nastąpiły powroty młodych dorosłych do domu rodzinnego. Dla utrzymania harmonogramu badania podłużnego zostaliśmy zmuszeni do realizacji wywiadów w formule online i włączenia aspektów „powrotów covidowych” do scenariusza badania. „Boomeranging covidowy” wydarzył się bowiem w trakcie trwania badania podłużnego, pomiędzy pierwszym a drugim z zaplanowanych etapów badania. Kolejno dziejące się fale pandemii COVID-19 (pierwsza i druga) stały się tłem badania i dały nam możliwość obserwowania rzeczywistych praktyk rodzinnych w sytuacji niezaplanowanych i nagłych powrotów dorosłych dzieci do pięciu domów rodzinnych. Pandemia COVID-19 miała różnorodny wpływ na losy badanych rodzin. Respondenci płynnie nawiązywali do sytuacji z ponownie mieszkającym w domu dorosłym dzieckiem, jeżeli taka miała miejsce. Często od tej zmiany – powrotu dziecka na czas pandemii – zaczęli rozmowę, czasem informowali o niej

już w trakcie umawiania się na wywiad indywidualny.

W wywiadach indywidualnych przeprowadzanych zimą 2020/2021 pytaliśmy zatem o to, co zmieniło się od czasu rozmowy przeprowadzonej przed rokiem, jak wygląda obecnie przestrzeń pozostawiona po dziecku/dzieciach (pokoje córek/synów) i jak zmieniła się jej funkcjonalność (np. kto z niej korzysta i do jakich celów jest wykorzystywana). Pytaliśmy o ocenę zmian w przestrzeni mieszkania i o komfort i/lub niedogodności wynikające z mieszkania we dwoje. Dodatkowo, w ramach przygotowanej przed wywiadem mapy mieszkania/domu z zaznaczonymi emocjami dotyczącymi samopoczucia w pełnym i w pustym gnieździe („mapy emocji”), dopytywaliśmy badanych, na czym polega zmiana funkcji przestrzeni i emocji obecnych w różnych pokojach i miejscach.

Przed każdym wywiadem uczestnicy i uczestniczki informowani byli o celu badania, jego przebiegu, zasadzie anonimowości, poufności, prawie do wycofania się na każdym etapie badania oraz sposobie wykorzystywania i analizowania zebranych w toku rozmowy danych. Wszyscy wyrazili zgodę na wzięcie udziału w badaniu. Projekt i procedura badania zostały zatwierdzone przez Komisję Etyki ds. Projektów Badawczych przy Instytucie Psychologii w instytucji wdrażającej.

Analiza zebranego materiału odbywała się za pomocą narzędzia do analizy danych jakościowych MAXQDA. W związku z niespodziewaną sytuacją pandemii, która, jak opisano wyżej, miała wpływ tak na powroty dorosłych dzieci do domu, jak i na plan realizacji badań projektowych, dodaliśmy do analizy dodatkowe kody związane z „powrotami covidowymi”. Historie opowiedziane przez wybra-

ne pary (w ramach częściowo ustrukturyzowanych wywiadów indywidualnych) pozwoliły na analizę zebranego materiału, biorąc przy tym pod uwagę: sposoby na ponowną reorganizację przestrzeni; możliwości wypracowywania kompromisów w relacji dorosłe dziecko–rodzic (matka, ojciec); nowy podział ról domowych; kształt relacji rodzinnych.

Studium przypadków

Studium przypadku jest w niewielkim stopniu opisane w metodologii badań jakościowych. W naszym projekcie okazało się szczególnie dobrą metodą do prezentacji ogólnoswiatowego fenomenu społecznego, jakim był powrót dorosłych dzieci do domu w czasie pandemii COVID-19. Dla Roberta K. Yina studium przypadku daje szansę na pokazanie „współczesnego zjawiska w jego rzeczywistym kontekście, zwłaszcza gdy granice między zjawiskiem a kontekstem nie są jasne, a badacz ma niewielką kontrolę nad zjawiskiem i kontekstem” (Yin 2002: 13 [tłum. własne]). Analiza przypadku pozwala na precyzyjne odczytanie i zaprezentowanie zgromadzonych danych, pozwalając na uwzględnienie kontekstu wyłaniających się znaczeń (Pustułka, Buler 2021). Dzięki przyglądaniu się konkretnym przypadkom mamy możliwość zrozumienia „większej grupy podobnych jednostek (...) obserwowanych w jednym punkcie w czasie lub w pewnym ograniczonym okresie” (Gerring 2004: 342 [tłum. własne]). Celem studium przypadku w QLR (*Qualitative Longitudinal Research*) jest zebranie i zestawienie ze sobą części danych zebranych z poszczególnych biografii i skupionych w różnych punktach czasowych (Neale 2019: 111). W przypadku niniejszego artykułu najważniejszymi punktami czasowymi była wyprowadzka dorosłych dzieci z domu (oraz stosunek rodziców do tejże wyprowadzki) zestawiona z doświadcze-

niem nagłego i niezaplanowanego powrotu dorosłych dzieci do rodzinnego gniazda, wywołanego bezpośrednio przez pandemię (wraz z reakcjami rodziców dorosłych dzieci).

Prezentacja wyników. „Boomeranging covidowy” – powrót na start czy czas dany w prezencie?

Poniżej analizujemy pięć par rodziców dorosłych dzieci z okresu przed wybuchem pandemii (1 tura badań) oraz po doświadczeniu „boomerangu covidowego” (2 fala pandemii, 2 tura badania). Do czterech rodzin powróciło jedno z dzieci, do jednej wróciło dwóch dorosłych synów. Respondenci przyznają się do bardzo różnych emocji związanych z etapem „pustego gniazda” – od bardzo niskiego poziomu samopoczucia po emocje związane z poczuciem ulgi i spełnienia.

PRZYPADEK 1. „WRACASZ NA START!”

Agnieszka: Tak że można powiedzieć, że żyjemy w jednym domu, ale trochę osobnymi życiami [respondentka i jej mąż]. I to, że na ten okres koronawirusa jakby ten syn wrócił, no to spowodowało znowu takie większe przejście i może nie było... może tak trochę wyhamowało to takie oddzielne życie, no bo znowu żyliśmy tak jakby razem, tak? (IDI-P-1-K)

Pierwszy przypadek [tabela 1], Agnieszka⁴ i Jan, mieszkają w dwupoziomowym domu o powierzchni 240 metrów kwadratowych. Agnieszka i Jan mają trzech synów, z których najmłodszy, Natan, wyprowadził się na studia do Warszawy w październiku 2019 roku.

⁴ Wszystkie imiona respondentów i respondentek oraz ich dzieci zostały zmienione.

Tabela 1. Doświadczenie powrotu dzieci – przypadek 1 „Wracasz na start”

Przypadek 1 (DDI_P_1_K_M_2019)		
DDI w domu badanych: 23.11.2019		
IDI online K: 17.11.2020; IDI online M: 21.11.2020		
Pełne gniazdo	Puste gniazdo	Covidowe gniazdo
Metraż: 240 m ²		
<i>Respondenci w 2019</i>	<i>Wyprowadzka dorosłych dzieci</i>	<i>Powrót</i>
Agnieszka, 52 lata Jan, 55 lat	<i>Damian wyprowadził się 8 lat temu i zamieszkał w Poznaniu, niedaleko od domu rodzinnego; kolejny syn, Kamil, wyprowadził się 7 lat temu na studia za granicę, z kolei w przypadku najmłodszego syna, Natana, wyprowadzka na studia do innego miasta miała miejsce 2 miesiące od pierwszego spotkania z badaczami (DDI w domu badanych) w ramach projektu.</i>	Najmłodszy syn, Natan, wrócił do domu rodzinnego na pół roku (w okresie marzec 2020 – wrzesień 2020), średni syn, Kamil – wrócił na okres jednego miesiąca od Wielkanocy 2020.
<i>Dzieci w 2019</i>		
Syn 1: Damian, 27 lat Syn 2: Kamil, 25 lat Syn 3: Natan, 19 lat		

Źródło: opracowanie własne.

Wyprowadzka ostatniego z synów spowodowała dokończenie procesu podziału domu na dwie odrębne części, a mianowicie na „dół Jana” i „górze Agnieszki”. Rodzice w wywiadzie przeprowadzonym w pustym gnieździe bardzo dobrze ocenili rozłąkę, wyprowadzkę synów i nowy rodzaj relacji z dziećmi, ułożonej „na odległość”.

Jan: No właśnie. Wie pani, niektórzy lubią być dorośli i dalej mieszkać przy rodzicach, a niektórzy chcą jak najszybciej się oderwać, jakiś rodzaj negacji. No i taka była sytuacja, że tu obopólna radość była z tej separacji.

Agnieszka: Na pewno to na nasze związki z nim bardzo dobrze wpłynęło. Pomijając to, że to jest też bardzo fajne, jak obserwuje się samodzielność dziecka, który wychodzi i nagle po miesiącu on dokładnie wie, ile kosztuje papryka na straganie, a gdzie go

oszukali. A wcześniej, jak mieszkają z rodzicami, to w ogóle nie mają pojęcia, co ile kosztuje i na co trzeba zwracać uwagę. (DDI_P_1_K_M)

Proces pustoszenia gniazda trwał 8 lat, najmłodszy syn podążył utartymi ścieżkami, a rodzice mieli czas przygotować się na nowy układ przestrzenny i relacyjny, który zdecydowanie im odpowiada. Zmianę, jaka zaszła, odzwierciedlają szczególnie wizyty dzieci. Synowie odgrywają w nich role gości, a mama, Agnieszka, rolę gospodyni.

Agnieszka: Jako gości. Ja się czuję, że jak przyjdą, to ja muszę wszystko zrobić, wszystko przygotować i właśnie mnie dziwi, że tak jak dawniej było – chcą posprzątać czy coś zrobić, a ja tam się czuję, że to już moi goście są, że nie powinni się włączać.

Badacz/badaczka: A oni próbują?

Agnieszka: Nie, no, to ja ich tak traktuję, a oni się czują jak w domu, normalnie tak się czują, a ja się czuję, że muszę wszystko przygotować, żeby było, żeby nic nie zabrakło. No tak jak gości właściwie. (DDI_P_1_K_M)

Pandemia COVID-19 bardzo zachwiała ustalonym porządkiem. Czas pierwszej fali Agnieszka i Jan wspominają jako czas zapewnienia dzieciom bezpieczeństwa. Po powrocie syna na okres pandemii Jan i Agnieszka wrócili w pewnym stopniu do rodzinnego życia, które toczyło się wokół wspólnych posiłków, rozmów i przebywania ze sobą. Natan zajął swój dawny pokój, w którym odbywał naukę zdalną. Sytuację „boomerangu covidowego” odbierali z poczuciem śmieszności, ze względu na całkowitą zmianę układu rodzinnego na stan „zagrożenia”.

Agnieszka: (...) nagle się okazało, że „O Boże, to znowu muszę takie siaty jedzenia przynosić”, bo oni zawsze jedli dużo i znowu muszę jakby gotować. Jak się śmiałam potem, mówię, „Jedź do tej Warszawy, będę miała spokój”. Ale nie, na tym początkowym etapie, kiedy nikt z nas nie wiedział, czy trupy się będą uścielać po ulicach, no to jakby czułam się bezpiecznie, że oni są w domu. Jak ten jeden wrócił do Warszawy, on dosyć szybko wrócił, no to takie trochę był niepokój, co to będzie. Może potem, gdzieś od maja, wszyscy mieliśmy świadomość, że jakoś wydawało nam się, że będzie spokój i nic nie będzie złego. Tak że ze spokojem do tego podeszłam. No, ale to była taka śmieszna sytuacja. (IDI-P-1-K)

Po upływie określonego czasu (definiowanego przez parę jako czas zagrożenia) rodzice uważali, że wszystko powinno powrócić do poprzedniego stanu. Doświadczenie połączenia rodziny wiązało się z wieloma pozytywnymi emocjami, niemniej nadszedł moment, aby wrócić do siebie i nadgonić czas, w ramach którego „film się cofnął”. Agnieszka i Jan mocno podkreślali potrzebę zajęcia się swoim życiem

bez dzieci, powrotu do swoich spraw i zobowiązań. Oboje byli zgodni co do tego, że życie powinno wrócić do normalności, a dorosłe dzieci do siebie.

Agnieszka: Nie, nie. Wolałabym, żeby już wrócił do siebie. Znaczący wydawało mi się to mimo wszystko nienormalne. Powinien wrócić. No bo to w ogóle było wszystko jednak sztuczne (...). (IDI-P-1-K)

Jan: Syn tam w marcu przyjechał i kończył studia, siedząc w domu. Potem całe wakacje właściwie siedział w domu. I ja już tak troszeczkę miewałem tego dosyć, tak? Ale tak troszeczkę, natomiast widziałem, że żona już miewała mocniej dosyć, że ją już tam czasami nerwy ponosiły. A ja też czasami już tak... że może już by se pojechał, nie? Swoim się zająć. No. Tak. (IDI-P-1-M)

Czas pandemii oraz ponowne doświadczenie wspólnego zamieszkiwania przyniósł nowe ustalenia co do przestrzeni domu: pokój Natana został opróżniony z rzeczy, aby mogła go zająć Agnieszka. Pokój drugiego syna matka postanowiła przekształcić na swoje biuro. Ustalili rodzinnie, że poddasze będzie stanowiło odrębne piętro na wypadek odwiedzin synów i ich partnerek.

PRZYPADEK 2. „ZAŁAMANIE NATURALNEGO BIEGU RZECZY”

Tadeusz: (o pustym pokoju po młodszej córce) Więc w tym sensie, taka ulga, że tam już jest cisza, porządek, spokój i nic do nas nie dobiega, nic nas tak jakby nie niepokoi. (DDI_G_2_K_M_2019)

Kolejny przypadek to czteroosobowa rodzina mieszkająca w Trójmieście w trzypoziomowym domu o powierzchni 200 metrów kwadratowych. Tadeusz i Maria mają dwie dorosłe córki, które dzieli duża różnica wieku.

Tabela 2. Doświadczenie powrotu dzieci – przypadek 2 „Załamanie naturalnego biegu rzeczy”

Przypadek 2 (DDI_G_2_K_M_2019)		
DDI w domu badanych: 26.10.2019		
IDI online K: 23.11.2020; IDI online M: 07.12.2020		
Pełne gniazdo	Puste gniazdo	Covidowe gniazdo
Metraż: 200 m ²		
<i>Respondenci w 2019</i>	<i>Wyprowadzka dorosłych dzieci</i>	<i>Powrót</i>
Maria, 50 lat Tadeusz, 53 lata	Kasia wyprowadziła się 9 lat temu (Wielka Brytania, studia, następnie praca), Monika, rok temu – w 2018 (Poznań, studia)	Młodsza córka, Monika, wróciła najpierw wiosną 2020, następnie jesienią 2020. Powrót wiązał się z przejściem na odległość relacji z jej partnerem.
<i>Dzieci w 2019</i>		
Córka 1: Kasia, 28 lat Córka 2: Monika 20 lat		

Źródło: opracowanie własne.

Rodzice zgodnie relacjonują wspaniały czas, jaki nastąpił po wyprowadzce drugiej, młodszej córki z gniazda. Z jednej strony mają pewność, że wyposażyli córki w konieczne zasoby i że dają im poczucie, że zawsze mają dokąd wracać:

Maria: Zresztą mówimy, że tu jest wasz dom, ja im daję takie poczucie, że tutaj jest dom i zawsze jak coś się, odpukać, nie uda w życiu, bo różnie bywa – staram się, żeby wiedziały, że tutaj jest przynajmniej moje miejsce na ziemi. (DDI_G_2_K_M)

Z drugiej – mówią o należnym im odpoczynku i idącą wraz z nim ulgą. Czują, że bardzo się w życiu poświęcili zarabianiu pieniędzy i uzyskaniu obecnego statusu materialnego. Teraz należy im się przerwa i czas na zwolnienie tempa pozwalającego na refleksję. Potrzebują przestrzeni oraz czasu wyłącznie dla pary i dla siebie indywidualnie – zarówno zawodowo, jak i prywatnie.

Tadeusz: Przypuszczam, że to rozstanie na razie z dziećmi daje nam odpoczynek, czego nam brakowało. (...) a więc jesteśmy tym pokoleniem, które zapieprzało całe życie. Owszem (...) do czegoś tam doszliśmy, ale naprawdę ciężko harowaliśmy od rana do nocy i przypuszczam, że to zmęczenie daje nam poczucie, że właśnie możemy czasem położyć się i zrobić sobie drzemkę po pracy i mieć takie poczucie, że nikt nam nie będzie przeszkadzał, nikt nam nie będzie łąził i się pałętał. (DDI_G_2_K_M)

W czasie wywiadu prowadzonego w domu badanych w 2019 roku Tadeusz i Maria są zgodni w tym, że potrzebują czasu na regenerację oraz czasu na cieszenie się swoją obecnością. Wskazują też na fakt, że duża różnica wieku pomiędzy córkami spowodowała, że bardziej dotkliwie odczuli ograniczenia czasowe dla siebie jako pary na etapie ich wychowywania:

Maria: Psychicznie to na pewno to jest taki odpoczynek, że możemy trochę egoistycznie o siebie zadbać. (...) A faktem jest, że u nas tego okresu na luzie było mało, bo różnica wieku – tutaj też jest istotne, że jeśli jest duża różnica wieku, to jak myśmy jedno dziecko odchowali, to z drugim było od początku. (DDI_G_2_K_M)

Dlatego czas pandemii dla Marii i Tadeusza to czas niespodziewanego i nie do końca chcianego (mimo deklaracji o otwartości na przyjęcie córek w razie zaistnienia takiej sytuacji) powrotu do pełnego gniazda. Czas, który w ich odczuciu załamał naturalny porządek rzeczy. Obydwoje zgodzili się na powrót młodszej córki do domu ze względów finansowych – przyznają jednak, że na nowo musieli się do tego przyzwyczaić. Nie zdążyli bowiem nacieszyć się czasem tylko we dwoje.

Maria: To znaczy, jak córka wróciła, to musieliśmy się na nowo trochę wszyscy do tego przyzwyczaić. Ona troszkę przyjechała już z innymi zwyczajami niż wyjeżdżała. W związku z tym na przykład nagle kuchnia jej nie odpowiadała, lubiła swoje potrawy i to jak mówi, „Jak chciała coś dobrego zjeść, to musiała sobie sama ugotować”. Inny na przykład miała tryb niż wcześniej, kiedy mieszkała z nami – pór wstawania, tak? Że na przykład później wstawiała, więc, no, to się na przykład zmieniło, że rano myśmy z mężem i tak jedli śniadanie we dwójkę, tak? Gdzie wcześniej raczej razem jedliśmy te posiłki, jak już Mońcia była (...) to też ona swoimi tutaj godzinami sama decydowała, operowała jakby tym rytmem dnia. To to się zmieniło. (IDI_G_2_K)

Nowa sytuacja wpłynęła na doświadczenie zmiany, jaka zaszła w córce. Córka wydorosła, usamodzielniała się, poznała swoje potrzeby granic i autonomii. W domu mieszkają teraz razem, ale w pewnym stopniu oddzielnie. Rodzice zadbali o swobodę do-

rosłej córki, umożliwiając jej korzystanie z prywatnej przestrzeni w ich domu. Metraż domu (200 m²) oraz aktualna sytuacja rodzinna (nieobecność starszej córki i pozostawione po niej puste piętro) dawały im takie możliwości.

Przeorganizowanie poddasza domu w celu zapewnienia przestrzeni prywatnej i odrębnej dla Moniki było dla wszystkich członków rodziny czymś naturalnym i potrzebnym, w czym byli zgodni.

Maria: (...) Ale w ogóle, tak troszeczkę inaczej, no, ona jest w domu, ale troszeczkę jakby jest bardziej samodzielna, taka, bym powiedziała, że bardziej dorosła, tak? Troszkę jakby już... inna jest ta jej taka autonomia. Ona jednak tutaj podkreśla, że jest z nami, ale my musimy też uszanować jej tutaj rytmy, zamyka się, potrzebuje izolacji, potrzebuję być sama, tam u góry, kiedy chce, to schodzi. Także czasami rzeczywiście tak jest, że w niektóre dni to jest gościem u nas na dole, tak? (IDI_G_2_K)

Wraz z powrotem córki na nowo pojawił się w domu bałagan. Po doświadczeniu uporządkowanego pustego gniazda ponowne zamieszkanie córki wiązało się z silniejszym odczuwaniem nieporządku i obecności trzeciej osoby. Obecność dorosłego dziecka stała się ingerencją w codzienność, która zdążyła się już na nowo uporządkować. Maria wspomina o swoim przyzwyczajeniu wykształconym w okresie pustego gniazda, które zostało jej odebrane, kiedy młodsza córka wkroczyła ponownie do rodzinnego domu:

Maria: Bo ja już się trochę przyzwyczaiłam, właśnie poprzez to puste gniazdo, że jak sobie posprzątam obszar przy mojej sypialni, to jak przechodzę, to mnie nic nie denerwuje i mam porządek i ład. Kiedy wyjeżdżała moja córka, to było po prostu... **sajgon!** (IDI_G_2_K)

Rodzice Kasi i Moniki przyznają, że mają możliwość obserwowania zmian, jakie zaszły w córce i w ich wspólnej relacji na linii rodzice–córka, ale czują się nieswojo w tym nowym, w ich odczuciu już nienaturalnym porządku rzeczy.

W przypadku Moniki powrót następował powoli, małymi krokami, a decyzja o ostatecznej przeprowadzce do domu rodzinnego miała miejsce dopiero w okolicach drugiej fali pandemii. Wpływ na taki przebieg wydarzeń miały duży poziom niepewności i dynamicznie zmieniająca się sytuacja.

Maria: No to początkowo wróciła tak, no, jedną nogą. To znaczy przyjeżdżała, dłużej przebywała, ale tam wracała, bo jeszcze cały czas nie było to uregulowane, czy zdalnie, czy hybrydowo, jak ta nauka ma wyglądać. Częściowo tam też miesiąc była na praktykach. (...) od

połowy września to już właściwie podjęliśmy decyzję, że zrezygnuje tam z mieszkania, z pokoju i tak właściwie już jest tutaj. Tak że to już jest dwiema nogami przeprowadzona. I to już jest od października. (IDI_G_2_K)

PRZYPADEK 3. „WYZWANIE DLA PRAKTYK RODZINNYCH”

Iwona: Syn, znaczy nie powiem, że jest wegetarianinem, ale ma, że tak powiem, zacięcie i raczej nie jest mięsny. Więc, generalnie rzecz biorąc, trochę nas zmusił do tego (...). Tak że tak. I to generalnie pod syna. Ale myślę, że to już tak zostanie, chociaż mąż się burzy! Mąż się burzy. (IDI-P-7-K)

Przypadek trzeci to dom Iwony i Konrada. Ich dzieci zdecydowały się na wyprowadzkę z domu będącą jednocześnie emigracją.

Tabela 3. Doświadczenie powrotu dzieci – przypadek 3 „Wyzwanie dla praktyk rodzinnych”

Przypadek 3 (DDI_P_7_K_M_2019)		
DDI w domu badanych: 07.12.2019		
IDI online K: 05.02.2021; IDI online M: 12.02.2021		
Pełne gniazdo	Puste gniazdo	Covidowe gniazdo
	Metraż: 136 m ²	
Respondenci w 2019	Wyprowadzka dorosłych dzieci	Powrót
Iwona, 51 lat Konrad, 50 lat	Wyprowadzka córki nastąpiła 3,5 roku temu, była to spontaniczna decyzja o wyjeździe na Erasmusa. Następnie miał miejsce krótki powrót do domu rodzinnego (<i>boomeranging</i>) podczas którego Sonia podjęła decyzje o swojej przyszłości.	Po pół roku studiów w Holandii syn wraca do domu.
Dzieci w 2019		
Córka: Sonia, 27 lat Syn: Karol, 21 lat	Syn wyprowadził się najpierw do babci po zakończeniu liceum, ze względu na dużą odległość domu rodzinnego od uczelni wyższej. Następnie zrezygnował ze studiowania w Polsce. Ostatecznie, rok temu, udał się na studia za granicę.	

Źródło: opracowanie własne.

Córka, Sonia, starsza o 6 lat od brata, Karola, wyprawiała się z domu stopniowo, wykorzystując stypendium Erasmusa do częściowej separacji od rodziców. Następnie, po zakończeniu programu stypendialnego, nastąpił powrót do domu, który potrwał tyle, ile czas na znalezienie stałej pracy. Po tym krótkim epizodzie ponownego zamieszkania w domu rodzinnym Sonia wróciła do kraju, w którym studiowała i przeprowadziła się tam na stałe dwa lata temu.

Karol wyjechał na studia za granicę we wrześniu 2019 roku. Jego wyprawka była trudna do zorganizowania i wiązała się z wieloma logistycznymi wyzwaniem po przyjeździe do kraju docelowego migracji. Karol przez pierwsze miesiące pobytu zamieszkiwał namioty przygotowane przez uniwersytet. Następnie spędził krótki okres, mieszkając w szkole. Kolejne doświadczenia zmian miejsc zamieszkania Karola oraz niski poziom stabilizacji były dla obojga rodziców źródłem stresu. Mimo to oboje w trakcie wywiadu łączonego w grudniu 2019 uznali wyprawkę syna jako definitywną.

Iwona: Teraz nawet nie wie, czy na Wielkanoc będzie miał jakiś czas. To znaczy już jest powiedziane, że on tu nie wróci, bo nie. (DDI_P_7_K_M)

Iwona i Konrad, ze względu na intensywność swojej aktywności zawodowej, nie mieli czasu na zamartwianie się po wyprawce dzieci – zarówno w przypadku córki, jak i syna. Ponadto dzielili wspólnie radość z tego, że w domu zapanuje porządek. Po pierwszej wyprawce pokój Soni stał się graciarnio-suszarnią, zaś po wyprawce Karola, Konrad wyrzucił jego meble i pomalował pokój według swojego upodobania – na szaro. Para zajęła swoimi rzeczami część nowej szafy zamontowanej w pokoju Karola po jego wyprawce.

Pandemia mocno zweryfikowała długofalowe plany pary. Zaledwie po roku od pierwszego badania rodzice przyznają się do interwencji i sprowadzenia syna z powrotem do domu. Ważniejsze od samodzielności okazało się bezpieczeństwo, pozostające aktualnym i ważnym obowiązkiem rodziców względem dziecka. Syn wrócił do swojego pokoju. W związku z tym, że Iwona pracowała zdalnie z pokoju córki, spędzali ze sobą dużo czasu.

Konrad: (...) nie będę ukrywał, że gniazdo jest do połowy puste. Chyba żona zresztą też to potwierdzała, bo syn studiuje w Holandii. I w związku z tym, że w marcu zamknięte uczelnie, znaczy zajęcia są tylko zdalnie, no to ściągnęliśmy go do domu. Tak że tam miesiąc jeszcze tam siedział i korzystał z tej zdalnej nauki, tam bezpośrednio na miejscu. Ale, no, wiadomo, jak to w Holandii, no lepiej było ściągnąć, bo jednak tam ta dostępność tych używek, jak za dużo czasu, no to głupoty do głowy przychodzi, więc postanowiliśmy ściągnąć. (IDI-P-7-M)

Co ciekawe, powrót syna miał duży wpływ na sytuację domową. Po jego powrocie zmiany uległy nawyki żywieniowe, nie tylko jego (w Holandii przeszedł na wegetarianizm), ale też całego domu. Iwona podążyła za zaproponowanymi zmianami w stronę zdrowszego (w opinii ich dorosłego syna) żywienia.

Iwona: Syn, znaczy, nie powiem, że jest wegetarianinem, ale ma, że tak powiem, zacięcie i raczej nie jest mięsny. Więc, generalnie rzecz biorąc, trochę nas zmusił do tego, a też przeczytawszy sobie dużo różnych rzeczy i spojrzawszy na moje, że tak powiem, zdrowie i to wszystko, szczególnie, że to są tematy w tej chwili dosyć modne i zmieniające się, tak że powiem szczerze, że zaczęłam... absolutnie bardzo ograniczyliśmy mięso. I raczej próbujemy robić rzeczy na bazie, no, wiadomo, warzyw i różnych takich rzeczy. Tak, że tak. I to generalnie pod syna. Ale myślę, że to już tak zostanie, chociaż mąż się burzy! Mąż się burzy. (IDI-P-7-K)

Mąż relacjonuje natomiast, że stawia opór, że jest rozczarowany i zastane zmiany wiąże bardziej z przemianą żony niż z powrotem syna do domu:

Konrad: Znaczący, generalnie jakbym to pisał jakieś pół roku temu, to bym tego w ogóle nie napisał, tego rozczarowania. Natomiast w międzyczasie ona dostała jakąś książkę, nie wiem, czy to nawet nie od córki, o jakimś tam wegańskim jedzeniu. I jak zaczęła z tego tworzyć i jeszcze jak mi robi maratony [wegańskie] czasem takie, to wiadomo, raz na tydzień można tego spróbować, nie? Nie jestem na nie. A jak mam, założymy, serwowane to 3–4 razy w tygodniu, no to jest rozczarowanie wtedy, nie? Można powiedzieć, że to jest tak... może nawet przesadziłem, może mniej niż pół roku, może jakieś 3–4 miesiące, bym powiedział. Wcześniej bym tego nie napisał, nie? Korzystała z innych książek i zawsze było jakieś pozytywne zaskoczenie. A teraz jest kuchnia wegańska i nie są to moje klimaty. (IDI-P-7-M)

Domownicy tolerują sytuację pandemiczną. Potrafią ze sobą funkcjonować i znają się na tyle dobrze, że udaje im się żyć razem we względnej harmonii. Potrzeba jednak starania, dystansu i spokoju każdej strony, aby bezkonfliktowo funkcjonować w zaistniałej sytuacji.

PRZYPADEK 4. „PEŁNA CHATA”

Dorota: (...) to jest taka sytuacja, ale to jest właśnie związane z tą sytuacją pandemiczną, powiedzmy. Bo to normalne nie było, że wszyscy siedzą w domu i się kiszą. (IDI_P_9_K_2021)

Dorota i Franciszek mieszkają w Poznaniu. Rok przed pierwszym wywiadem, we wrześniu 2018 roku, obydwoje dzieci wyprowadziło się z domu. Córka, Ewa, rok starsza od brata, zapowiadała wyprowadzkę od dłuższego czasu, 26-letni syn, Jerzy, zaskoczył rodziców swoją nagłą decyzją o zmianie miejsca zamieszkania.

Tabela 4. Doświadczenie powrotu dzieci – przypadek 4 „Pełna chata”

Przypadek 4 (DDI_P_9_K_M_2019)		
DDI w domu badanych: 20.12.2019		
IDI online K: 25.02.2021 IDI online M: 20.01.2021		
Pełne gniazdo	Puste gniazdo	Covidowe gniazdo
Metraż: 110 m ²		
<p>Respondenci w 2019</p> <p>Dorota, 54 lata Franciszek, 59 lat</p> <p>Dzieci w 2019</p> <p>Córka – Ewa, 28 lat Syn – Jerzy, 27 lat</p>	<p>Wyprowadzka dorosłych dzieci</p> <p>Wyprowadzka obojga nastąpiła rok temu. Syn przeniósł się do Berlina, z kolei córka z mężem mieszka w Poznaniu. Wyprowadzki nastąpiły jedna po drugiej, córka wyprowadziła się na początku września, syn tydzień później.</p>	<p>Powrót</p> <p>Syn wrócił na pierwszą falę pandemii do siostry; na drugą falę do rodziców, okres pozostawania w domu rodzinnym trwał od listopada 2020 do lutego 2021.</p>

Źródło: opracowanie własne.

Dorota w rozmowie z badaczami w grudniu 2019 roku mówi o poczuciu winy, zastanawiając się nad przyczyną wyprowadzki ich dorosłych dzieci. Traktuje to wydarzenie w ich życiu rodzinnym bardzo personalnie. W jej wypowiedziach pojawiają się refleksje dotyczące tego, czy zrobiła coś nie tak, czy ich dzieciom było źle w domu rodzinnym, zaś Franciszek przyznaje, że ta nagła wyprowadzka była dla nich źródłem negatywnych emocji. W rozmowach z synem często wypomina mu tę sytuację i zapewnia, że pokój nadal na niego czeka.

Dorota: (...) Ja to odczułam tak, czy ja coś zrobiłam nie tak, czy coś było im źle, że oni bez zapowiedzenia po prostu stwierdzili, że sru? (DDI_P_9_K_M)

Franciszek: No nie, Ewa zapowiedziała wcześniej, był czas, żeby się przyzwyczaić do tego. A ten Jerzy tak po prostu... Jak Ewa się wyprowadziła, to było tak trochę dziwnie, ale przynajmniej jeszcze Jerzy był w domu. Potem jak się przeprowadził, to, mówię, że dobra, ok, ale jak potem wymyślił sobie ten Berlin, to byłem trochę wkurzony i cały czas mu to wypominam. Może nie, że wypominam, za dużo powiedziane, ale ciągle mówię, że dobrze wie, że tutaj ma pokój... (DDI_P_9_K_M)

Dodatkowo Franciszek mówi o smutku, depresji i poczuciu dołu psychicznego. W przeciwieństwie do pary z przypadku drugiego – Marii i Tadeusza, Dorota i Franciszek musieli uporać się z poczuciem winy i straty, gdy ich dzieci opuściły dom. Co ciekawe, bardzo szybko z domowników Ewa i Jerzy przemienili się w gości, co słyhać było już w opowieściach sprzed pandemii:

Dorota: A ja mówię, że, dziecko, kiedy ja mam sprzątać, jak cały tydzień chodzę do pracy, a potem to ja cię goszczę (...). A teraz zmieniła się ta rola, że oni tutaj bywają i przyjechali odwiedzić mamusię. Ja mówię,

że jak po południu przychodzę z pracy, jeszcze nadgodziny, coś, to ja nie mam czasu i nie mam ochoty inie mam kiedy sprzątać. (DDI_P_9_K_M)

Po wyprowadzce Ewy i Jerzego Dorota zdecydowała o konieczności wyremontowania ich pokoi. Opróżniła je ze wszystkich starych mebli. Zmiana przestrzeni przyniosła ze sobą pozytywne emocje. Pokoje stały się zupełnie nowymi przestrzeniami, oboje nazywają je jednak „pokojem Ewy” i „pokojem Jerzego”, pamiętając o ich byłych właścicielach/domownikach.

Pandemia mocno zaburzyła uzyskany po okresie smutku i depresji rytm dzielący czas na gniazdo bez dzieci i gniazdo z dziećmi jako gośćmi. Nagle wszyscy zaczęli przebywać w domu całą dobę, oprócz Doroty pracującej w czasie pandemii stacjonarnie. Pojawił się, jak to określiła Dorota, „chaos”, „Meksyk”, „kociokwik”. Do domu przybył również czworonóg należący do córki i nowe osoby – dziewczyna syna oraz zięć, w związku ze stanem izolacji urzędujące w domu i pracujące zdalnie. Dorota przyznała się w trakcie rozmowy do tego, że potrzeba życia w pełnej chacie i chaos, jaki generuje, nie jest już tak dotkliwa jak po wyprowadzce ich dzieci. Być może powracający chaos stanowi dla Doroty zaspokojenie poczucia winy, które pojawiło się po tym, kiedy dzieci nagle opuściły rodzinny dom.

Po powrocie syn zajął swój dawny pokój. W związku z pracą zdalną konieczne było zakupienie dodatkowego biurka, aby Franciszek i Jerzy mogli pracować zdalnie.

Dorota: (...) i jest taka jazda, że ja do wtorku dochodzę do siebie i próbuję odgruzować mieszkanie. Tak że to mi zaspakaja, powiedzmy, tę potrzebę chaosu, ale potem pozostałe dni mam takie, że spokojnie. Chyba że Jerzy przyjedzie z Berlina, to wtedy jest kicha, znowu

to samo. Ale to trudno się w tej chwili mówi, bo to nie jest nic stałego w tej chwili. (IDI_P_9_K)

Mąż także dostrzega bezład, jaki ogarnia ich dom, i przychodzące w następstwie zmęczenie żony. Odczuwa również ulgę, gdy dzieci znikają z domu.

Franciszek: Trochę za dużo zamieszania. Natomiast powiem, że żona po takim weekendzie jest trochę wykończona, bo ona stara się dogodzić wszystkim – a to obiad, a to kawę, a to to, a to tamto i wie pan... Co prawda córka dużo pomaga, ale wiadomo, żona jest cały czas w ruchu. I potem jak oni wyjeżdżają, to jest takie... ach... (IDI_P_9_M)

PRZYPADEK 5. „CZAS DANY W PREZENCIE”

Elżbieta: A nigdy nie było gotowości chyba, żeby spędzić cztery miesiące w domu rodzinnym z jej strony, ani tak naprawdę nie będzie takiego przymusu siedzenia, że chcemy siedzieć i spędzać czas razem, a było to świetne przeżycie po prostu. (IDI-G-11-K)

Ostatni przypadek to trójmiejska rodzina – Elżbieta oraz Piotr wraz ze starszą córką – Paulą, która wyprowadziła się z domu rodzinnego 10 lat temu (emigracja), oraz synem, Tomaszem, który opuścił rodzinne gniazdo ponad rok wcześniej.

Tabela 5. Doświadczenie powrotu dzieci – przypadek 5 „Czas dany w prezencie”

Przypadek 5 (DDI_G_11_K_M_2020)		
DDI: w domu badanych 16.01.2020		
IDI online K: 25.01.2021; IDI online M: 02.02.2021		
Pełne gniazdo	Puste gniazdo	Covidowe gniazdo
Metraż: 123 m ²		
Respondenci w 2020 Elżbieta, 51 lat Piotr, 49 lat	Wyprowadzka dorosłych dzieci Córka wyprowadziła się 10 lat temu do Włoch, syn wyprowadził się ponad rok temu, obecnie (wrzesień 2019) ulokował się w mieszkaniu znajdującym się w tej samej kamienicy co jego rodzinne mieszkanie (własnościowe mieszkanie respondentów).	Powrót Córka Paula wróciła w trakcie pierwszej oraz drugiej fali pandemii – w marcu (na 4 miesiące) i listopadzie 2020 (na 1 miesiąc).
Dzieci w 2020 Córka – Paula, 31 lat Syn – Tomasz, 23 lata		

Źródło: opracowanie własne.

Tomek zamieszkuje część kamienicy należącej do Eli i Piotra, która stanowi niezależne mieszkanie ulokowane na odrębnym piętrze. Mieszkanie Tomka

znajduje się bezpośrednio pod mieszkaniem pary. Mimo wyraźnego rozgraniczenia oraz fizycznych barier odseparowujących dorosłego syna od rodzi-

ców sytuacja generuje rozmaite konflikty, wpływając tym samym na kształt relacji rodzinnych. Rodzice akcentują wyraźne różnice zdań na temat fizycznej bliskości dorosłych dzieci, ich miejsca zamieszkania oraz pozostawiania po sobie w domu rodzinnych swoich prywatnych rzeczy.

Elżbieta: Tak. Wcześniej mi było przykro, trochę nie chciałam, żeby Tomek się wyprowadzał, było mi przykro i tak dalej, natomiast po tym roku, kiedy on mieszkał dalej, bo teraz mieszka na dole i to jest dla mnie za blisko, a mieszkał 500 metrów stąd i to było idealnie. Zabrał wszystkie swoje rzeczy – nie było jego rzeczy i to jest super. Dla mnie to jest super, ja się bardzo dobrze z tym czuję. A dla Piotra kompletnie nie. Ja widzę też teraz, jak on przywiózł swoje rzeczy, bo wynajęliśmy na święta mieszkanie na dole i on przyniósł tu swoje rzeczy i Piotr uważał – sterta rzucona na podłodze jego ubrań, lekko też takich śmierdzących. Mnie szlag trafiał, a Piotr mówił, że tak, on ma prawo tu mieć te swoje rzeczy, ile będzie chciał. A mamy na górze tam cały wielki magazyn i jeszcze są piwnice. Ja nie wiem, z czego to wynika, może ty powiesz. Ja chciałam natychmiast, żeby wynieść rzeczy, żeby nie było, bo oni już tu nie mieszkają. A ten nie [Piotr], że trzymać, że tu jest jego miejsce zawsze. Nie wiem, z czego to wynika. (DDI_G_11_K_M)

Starsza córka na stałe mieszka we Włoszech. Jej wyprowadzka wiązała się z dzielonym przez Elę i Piotra uczuciem ulgi. Para była zgodna co do tego, że mieszkanie z córką, w miarę jej dorastania, nie było łatwym doświadczeniem. Z kolei Tomek wyprowadził się na rok i zamieszkał z kuzynem.

Piotr, w przeciwieństwie do Eli, traktuje pokoje dzieci jako ich stałe punkty odniesienia, których obecność (wraz z rzeczami, które uznają za potrzebne, aby pozostawić w domu rodzinnym) jest w jego od-

czuciu potrzebna każdemu dziecku, nawet już dorosłemu. W toku rozmowy z badaczami, dyskutując z Elżbietą na temat Pauli, sam dochodzi jednak do refleksji, że być może jego postawa wynika z błędnej interpretacji aktualnych potrzeb jego dzieci. Po wyprowadzce pokój syna został zaaranżowany na jadalnię, z kolei pokój Pauli został przeznaczony na ich sypialnię. W domu miał miejsce duży remont. Piotr i Ela podkreślali zgodnie, że dzieci zawsze mogły do nich wrócić. W piwnicy zaś, z inicjatywy Eli, zorganizowali magazyn ich rzeczy.

W czasie pandemii Paula zdecydowała się na powrót do domu rodzinnego. Dla wszystkich członków rodziny była to ogromna zmiana ze względu na czas, który upłynął od wyprowadzki. Dodatkowo Paula wyprowadziła się do innego kraju, więc jej nieobecność fizyczna była dużo wyraźniejsza niż w przypadku Tomka. Z wypowiedzi Elżbiety i Piotra można wysnuć wniosek, że pierwsza fala pandemii pozwoliła im na to, aby jako rodzina odnaleźli się na nowo, według nowego porządku, który pozwolił zadbać o relacje wewnątrz ich rodziny. Obydwoje wspominają ten czas jako zaskakujący. Elżbieta podkreśla nienormalność tej sytuacji i jednocześnie jest pewna, że gdyby nie sytuacja pandemiczna, nigdy nie doświadczyliby podobnych emocji i praktyk. Zupełnie odrębny rytm dnia Pauli powodował, że Piotr i Ela musieli się przestawić na późniejsze posiłki i bycie aktywnymi do późniejszych godzin.

Elżbieta: Wspaniale było, naprawdę, super. I też między nami było naprawdę super, między mną a Piotrem. Ona była też takim buforem, tyle radości wprowadziła. Ona potrafi być takim dzieckiem, że pakuje się na kolana... super było, naprawdę. Tak naturalnie, świetnie. Smutno mi było... znowu czułam ulgę, że wyjeżdża, bo nie jest takie normalne mieszkanie. No

i nasza relacja jest też bardzo intensywna, ja byłam czasami wykończona, ale (...). To były takie dawne momenty [w terażniejszości], takie, których bym się nigdy w życiu nie spodziewała, że jeszcze nastąpią (...). Że wszyscy byliśmy w tej samej sytuacji i trzeba było siedzieć w domu – to było wyjątkowe. A nigdy nie było gotowości chyba, żeby spędzić cztery miesiące w domu rodzinnym z jej strony, ani tak naprawdę nie będzie takiego przymusu siedzenia, że chcemy siedzieć i spędzać czas razem, a było to świetne przeżycie po prostu. (IDI_G_11_K)

Porównując czas spędzony razem z dorosłą córką teraz a kiedyś, Elżbieta dostrzega wyraźne różnice. Mimo konieczności ciągłego przebywania w jednej wspólnej przestrzeni sprzeczek było zdecydowanie mniej i nie były tak dotkliwe.

Elżbieta: I teraz jak ona z nami była – jak była epidemia, to ja spędziłam z nią marzec, kwiecień, maj, czerwiec – cztery miesiące siedziała z nami, ale to było ekstra. Nigdy w życiu bym nie pomyślała, że moja córka dorosła, która wyjechała już i tak dalej, spędzi ze mną tyle czasu. I było tylko 1,5 czy 2,5 awantury. Chyba dwie takie większe i jedna mała, chyba że była jakaś wymiana zdań i tak jej przez cztery miesiące ponad... to naprawdę, w porównaniu z tym, co się działo kiedyś w domu, to było super. To była wymiana zdań i tam może z dzień milczenia, ale to było ekstra. I teraz też miesiąc siedziała z nami w listopadzie i to było super. (IDI_G_11_K)

Obecność Pauli przyniosła ich rodzinie wspólne celebrowanie posiłków, zapraszanie wspólnych znajomych, organizowanie się razem wokół codziennych czynności domowych, dochodzenie do porozumienia w drobnych sprzeczkach. W pewnym sensie zrealizowało się przed pandemiczne marzenie Piotra o ponownym posiadaniu wielkiej rodziny. Do-

datkowo w zaistniałych okolicznościach stało się to również z pośrednią aprobatą Elżbiety.

Piotr: To było przezabawne, bo jakby odpracowywała swoje dzieciństwo. Od „mama”, „tata”, no, jak dziecko, poprzez gotowanie i urządzanie nam czasu, a potem przez bunt nastolatki i wszystko było w kapsułce! (IDI_G_11_M)

Co szczególne, powrót do bycia we czwórkę opierał się w dużej mierze na byciu blisko siebie, bez konieczności aktywnego komunikowania się. Z zachowaniem pełnej autonomii każdego z członków rodziny. W pewnym momencie wszyscy pracowali zdalnie z jednego mieszkania, a wspólny czas upływał według Piotra i Eli bardzo harmonijnie.

Piotr: To to samo miejsce, które tam jak i sam to tak się tam wszyscy grupujemy. Nawet było śmiesznie podczas tej pandemii właśnie, że tam były te trzy kanapy, trzy osoby i czasami jeszcze ten Tomek przychodził i siadał w fotelu i tam wszyscy gdzieś tam w jednym miejscu się grupowaliśmy. Nawet każdy robił co innego, tak? Paula pracowała, ktoś coś oglądał, coś ktoś przeglądał na komputerze. Ale mimo że wszyscy oglądali, nawet była taka sytuacja, że wszyscy oglądali na swoich ekranach coś, ale siadali razem, w jednej kupie. (IDI_G_11_M)

Zakończenie

Pandemia COVID-19 i kolejne jej fale odegrały znaczącą rolę w realizowanym przez nas projekcie „I że Cię nie opuszczę aż do śmierci...” ze względu na zmiany w metodologii i harmonogramie prowadzonych badań. Zmian doświadczyli również respondenci i respondentki projektu. W przypadku pięciu rodzin czas pierwszej i drugiej fali okazał się czasem, w którym dorosłe dzieci wróciły, aby

ponownie zamieszkać z rodzicami. Rodzeństwo „boomerangingowych dzieci” również częściej bywało w domu i spędzało z rodzicami więcej czasu. Wyjątek stanowi rodzina opisana jako przypadek drugi, w której pandemia wpłynęła na utrudnienie spotkań z „wyprowadzonym dzieckiem”, starszą córką respondentów, mieszkającą od wielu lat poza granicami kraju.

Powroty wywołane pandemią COVID-19 mające miejsce od marca 2020 roku miały inną charakterystykę niż opisany dotychczas w literaturze *boomeranging*. Charakterystyczny i wspólny dla wszystkich „powrotów covidowych” był ich nagły charakter. Działy się bowiem pod presją czasu, nie były przez nikogo zaplanowane ani też poprzedzone żadnymi przygotowaniem. Co istotne, w sytuacji zagrożenia, jakim była dla wszystkich pandemia, bardzo trudno byłoby rodzicom odmówić powrotu do domu swojemu dziecku. Za powód podjęcia decyzji o powrocie, w przeciwieństwie do standardowych motywacji *boomerangu*, wszyscy badani podawali aspekt zdrowotny – zdrowiej i bezpieczniej jest w rodzinnym domu (pod względem i psychicznym, i fizycznym) – oraz relacyjny, w ramach którego rodzina powinna trzymać się razem w czasie zagrożeń. Ponadto badani mocno akcentowali potrzebę połączenia rodziny i obustronne dzielenie się wsparciem na linii rodzic–dorosłe dziecko, dorosłe dziecko–rodzic. Aspekt ekonomiczny (mówiący o niższych kosztach zamieszkiwania w domu rodzinnym oraz o ograniczonych opłatach studenckich) dotyczy także zwykłych powrotów dorosłych dzieci do domu. Może być jednak równoległe otoczony aurą porażki i wstydu lub motywacją oszczędzania pieniędzy na przyszłość. W przypadku opisywanego „boomerangu covidowego” mówi się o zasadnej i rozsądnej oszczędności w obliczu nieprzewidywalnej, nieokreślonej czasowo zmiany. Poza tym powroty do

domu w pandemii są odmienne, ponieważ zakłada się, że zakończą się w krótkim (choć nieokreślonym ani przez rodziców, ani też przez dorosłe dzieci) okresie. Nie ma chęci ani gotowości, aby taka sytuacja wróciła na zawsze, ale w pewnym stopniu obecna jest radość i ekscytacja z jej powodu. Po dłuższym czasie (kolejnej fali pandemii) emocje te ustępują miejsca zniecierpliwieniu i oczekiwaniu na ponowne opuszczenie domów przez dorosłe dzieci.

COVID-19 przyniósł to, co było (to, co „stare”) – dał czas, wspólne siedzenie przy stole, bycie rodziną, pielęgnowanie relacji, otaczanie się nawzajem troską i wsparciem na nowych i zarazem także na starych zasadach. Równoległe do domu wrócił też dziecięcy bałagan, idące za nim nerwy, sprzeczki, napięcia, a także nowi lokatorzy (partnerzy, partnerki i ich zwierzęta). Pojawiło się także to, co zupełnie nowe i przez rodziców nieoswojone, na przykład wegetariańskie praktyki żywieniowe, dorosłe dzieci o wyraźnej potrzebie zachowania (respektowania przez innych) swoich granic i autonomii.

Kolejność prezentowanych przypadków przekłada się na oś analizy różnic, jakie dostrzegamy w omawianych rodzinach. Pierwszy przypadek, „Wracasz na start”, najwierniej odzwierciedla poczucie „cofnięcia czasu” i powrotu do sytuacji wspólnego mieszkania, gdy synowie nie byli dorośli. Co więcej, wracając do ról rodzicielskich, małżonkowie wrócili również do roli męża i żony, realizowanych w pustym gnieździe już w niewielkim stopniu. Nie oceniają obecnej sytuacji ani negatywnie, ani pozytywnie, wiedzą jednak, że wszystko wróci do sytuacji pustego gniazda, gdy synowie ponownie opuszczą dom. Doświadczenie „boomerangu covidowego” uprawomocniło nowe ustalenia podziału przestrzeni domu w fazie „pustego gniazda”. Drugi przykład rodziny przedstawia „załamanie naturalnego biegu

rzeczy”, gdzie para zdążyła wypracować nowy porządek bycia w domu tylko we dwoje, bez bałaganu, napięć, ciesząc się z sukcesów dorosłych córek i z nowych dróg ich życia. Czerpiąc przyjemność przede wszystkim z bycia razem w pustym gnieździe – odbierają ten moment w swoim życiu jako nagrodę za intensywny czas życia rodzinnego. Dlatego rodzice wyczekują powrotu do sytuacji sprzed pandemii. Chcą cieszyć się sobą i pustym gniazdem, ponieważ nie dzielili tych doświadczeń przed założeniem rodziny.

Charakterystyczna w sytuacji pandemicznej była cyrkulacja powrotów. Zdarzało się, że pierwszy powrót następował w pierwszej fali pandemii, kończąc się po zniesieniu najbardziej restrykcyjnych obostrzeń sanitarnych. Ze względu na swoją cyrkulacyjność, „boomeranging covidowy” był w tym przypadku doświadczeniem trudnym, ponieważ córka wyprowadzała się i wracała kilka razy, przez co reorganizacja codzienności w pustym gnieździe była bardziej dotkliwa. Trzeci przykład okazał się „wyzwaniem dla praktyk rodzinnych”. Synowi udało się wpłynąć na zmianę praktyk żywieniowych rodziców, co doprowadziło do pojawienia się niezadowolenia ojca. Nie jest oczywiste, jakie praktyki pozostaną w domu po wyjeździe syna i jak ponownie ułożą się relacje rodzinne. Powrót covidowy unaoczniał bowiem niesymetryczną dynamikę procesu „odklejenia się” rodzica od dorosłego syna: matka powróciła instynktownie do relacji z synem pielęgnowanych w pełnym gnieździe, a ojciec kontynuował nowe praktyki przynależące do pustego już gniazda.

Wydaje się, że czas „boomerangu covidowego” najowocniej wykorzystały rodziny z przypadków czwartego i piątego. Czwarta rodzina mimo mocno wybrzmiewającego w wywiadzie poczucia zamie-

szania i dezorganizacji przyznaje się do możliwości dokończenia procesu wyprowadzki, który nastąpił nagle i powodował silne poczucie winy u matki. Bardzo zajęta zawodowo matka zdecydowała się na „pełną chatę” i powrót do roli matki, a nawet więcej, połączyła ją z rolą „gospodyni” goszczącej wszystkich potrzebujących, przy aprobacie męża dla takiego, tymczasowego, stylu życia. Mimo zmęczenia oraz przeciążenia obowiązkami rodzinnymi zaakceptowała sytuację wywołaną przez pandemię, wykorzystując ją do przepracowania wyrzutów sumienia oraz poczucia bycia złą matką, jakie towarzyszyły jej najpierw przy nagłej wyprowadzce, następnie w trakcie aranżacji opuszczonych przez dorosłe dzieci pokoi. Z kolei w przypadku ostatniej z opisywanych rodzin doszło do realizacji marzeń ojca o pełnym domu rodzinnym i czasie, którego wysoka jakość rozumiana jest jako czas spędzany razem, rodzinie z bliskimi, gdy na bok odkładane są animozje i różnice zdań. Oboje rodziców nazywa doświadczenie „boomerangu covidowego” „prezenterem od losu”.

Z omówionych przypadków wyłania się kilka wariantów doświadczenia powrotu dorosłych dzieci do domu. Pandemia COVID-19 przyczyniła się do powstania nagłych i nieplanowanych sytuacji, które zostały przez rodziny wykorzystane na różne sposoby. W niektórych domach (przykład 4 i 5) udało się domknąć proces wyprowadzki dorosłych dzieci. Niegdyś przerwany i niedokończony miał teraz drugą szansę, by zdefiniować nowe role rodzinne i wzajemne relacje. W przypadku trzech pierwszych rodzin zaburzył natomiast odmienne, ale stabilne funkcjonowanie par w gniazdach bez dzieci. Stanowił dla rodziców wyzwanie i zagrożenie dla wypracowanych w pustym gnieździe praktyk. Analizowane przypadki pokazują zasadność badania powrotów dorosłych dzieci do domu z **perspek-**

tywy rodziców. Wcześniejsze badania zjawiska „boomerangu” koncentrowały się na perspektywie dzieci oraz na związanych z nią motywacjami i konsekwencjami wyprowadzek i powrotów.

Po analizie przypadków projektowych widzimy, że oswaja ono zarówno rodziców, jak i młodych dorosłych z traktowaniem domu rodzinnego jako jednego z rozwiązań – poczekalni, w której dochodzi do planowania swojej przyszłości lub/i zrekonstruowania planów wobec niej. Współcześni rodzice wydają się być przychylnie nastawieni do powrotów ich dorosłych, samodzielnych dzieci. Uznają bowiem, że powrót do domu nie powinien być w żaden sposób ograniczany wiekiem, zaś po-

trzeba przebywania z rodzicami czy powrotu do rodzinnego domu odpowiada konkretnym okolicznościom i potrzebom, na które należy właściwie zareagować i wyjść im naprzeciw (Bouchard 2013). Dlatego uważamy, że badanie zjawiska „boomerangu covidowego” może pokazać, jak powrót dorosłych dzieci do domu staje się możliwym i akceptowanym etapem wchodzenia w dorosłość. Nie są znane statystyki pokazujące skalę tego zjawiska. Z tego względu wydaje się zasadnym celowe badanie doświadczenia pandemii COVID-19 w kontekście niespodziewanych zmian oraz ponownego połączenia rodzin mających za sobą etap „pustego gniazda” – tak z perspektywy rodziców, jak i z perspektywy dorosłych dzieci.

Bibliografia

Arnett Jeffrey Jensen (2000) *Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties*. „American Psychologist”, vol. 55, s. 469–480 (<https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469>).

Beaupré Pascale, Turcotte Pierre, Milan Anne (2006) *When is junior moving out? Transitions from the parental home to independence*. „Canadian Social Trends”, vol. 82, s. 9–15.

Benson Janel E., Furstenberg Frank F. (2006) *Entry into adulthood: are adult role transitions meaningful markers of adult identity?* „Advances in Life Course Research”, vol. 11 s. 199–224 ([https://doi.org/10.1016/S1040-2608\(06\)11008-4](https://doi.org/10.1016/S1040-2608(06)11008-4)).

Borlagdan Joseph (2015) *Inequality and 21-year-olds' negotiation of uncertain transitions to employment: A Bourdieusian approach*. „Journal of Youth Studies”, vol. 18, no. 7, s. 839–854 (<https://doi.org/10.1080/13676261.2014.992327>).

Bouchard Genevieve (2013) *How Do Parents React When Their Children Leave Home?* „An Integrative Review Journal of Adult Development Springer Journals”, s. 69–79 (DOI: 10.1007/s10804-013-9180-8).

CBOS (2017) *Raport z badań, Pełnoletnie dzieci mieszkające z rodzicami* (https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_098_17.PDF) [dostęp 31.08.2021].

Cherlin Andrew J., Scabini Eugenia, Rossi Giovanna (1997) *Still in the nest: Delayed home leaving in Europe and the United States*. „Journal of Family Issues”, vol. 18, s. 572–575 (<https://doi.org/10.1177%2F019251397018006001>).

Clemens W. Audura, Axelon Leland J. (1985) *The Not-So-Empty-Nest: The Return of the Fledgling Adult*. „Family Relations”, vol. 34, s. 259–264 (<https://doi.org/10.2307/583900>).

Du Bois-Reymond Manuela, López Blasco Andreu (2003) *Yo-yo transitions and misleading trajectories: Towards integrated transition policies for young adults in Europe* [w:] Andreu López Blasco, Wallace McNeish, Andreas Walther, eds., *Young people and contradictions of inclusion: Towards integrated transition policies in Europe*. Oxford: Policy Press, s. 19–42.

Fadjukoff Päivi (2007) *Identity formation in adulthood*. Jyväskylä: Jyväskylä University Printing House.

- Galland Olivier (2003) *Adolescence, Post-Adolescence, Youth: Revised Interpretations*. „Revue française de sociologie”, vol. 44, Supplement: An Annual English Selection, s. 163–188.
- Gaviria Sandra (2020) *Revenir Vivre en famille. Devenir adulte autrement*. Lormont: Le bord de l'eau.
- Gerring John (2004) *What is a case study and what is it good for?* „American Political Science Review”, vol. 98, no 2, s. 341–354.
- Gillespie Brian J. (2019) *Adolescent intergenerational relationship dynamics and leaving and returning to the parental home*. „Journal of Marriage and Family”, vol. 82, no. 3, s. 997–1014 (<https://doi.org/10.1111/jomf.12630>).
- Grind Kirsten (2013) *Mother, Can You Spare A Room?* „The Wall Street Journal” (<https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887323699704578326583020869940>) [dostęp 31.08.2021].
- Heinz Walter (2009) *Youth transitions in an age of uncertainty* [w:] Andy Furlong, (ed.), *Handbook of Youth and Young Adulthood New perspectives and agendas*. London, New York: Routledge, s. 3–13 (<https://books.google.pl/?hl=pl>) [dostęp 31.08.2021].
- Hörschelmann Kathrin (2011) *Theorising life transitions: Geographical perspectives*. „Area”, vol. 43, no. 4, s. 378–383 (<https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2011.01056.x>).
- Kudlińska-Chróścicka Iwona (2019) *Stawanie się osobą dorosłą w czasach płynnej nowoczesności w doświadczeniu wielkomiejskich młodych dorosłych*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 15, nr 4, s. 34–59 (<https://doi.org/10.18778/1733-8069.15.4.03>).
- Lipska Anna, Zagórska Wanda (2011) „Stająca się dorosłość” w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia. „Psychologia Rozwojowa”, t. 16, nr 1, s. 9–21 (DOI: 10.4467/20843879PR.11.001.0174).
- Maunay Emmanuelle et al. (2019) *Le domicile familial comme ressource? Expériences de recohabitation dans les transitions vers l'âge adulte*. „Revue française des affaires sociales”, s. 143–166 (<https://doi.org/10.3917/rfas.192.0143>).
- Neale Bren (2019) *What is Qualitative Longitudinal Research?* London: Bloomsbury.
- Newman Susan (2013) *Living with parents: Stunted development or opportunity?* „Psychology Today” (www.psychologytoday.com/blog/singletons/201301/living-parents-stunted-development-or-opportunity) [dostęp 31.08.2021].
- Pustułka Paula, Buler Marta (2021) *First-time motherhood and intergenerational solidarities during COVID-19*. „Journal of Family Research” (<https://doi.org/10.20377/jfr-705>).
- Sandberg-Thomas Sara, Snyder Anastasia, Jang Bohyun J. (2015) *Exiting and returning to the parental home for boomerang kids*. „Journal of Marriage and Family”, vol. 77, no. 3, s. 806–818 (<https://doi.org/10.1111/jomf.12183>).
- Settersten Richard Jr. (2011) *Becoming adult: Meaning and makers for young Americans* [w:] Waters Mary C. et al., (eds.), *Coming of age in America: The transition to adulthood in twenty-first century*. Berkley: University of California Press.
- Settersten Richard Jr., Gannon Lynn (2005) *Structure, agency, and the space between: On the challenges and contradictions of a blended view of the life course* [w:] Levy Rene i in. (eds.), *Towards an interdisciplinary perspective on the life course*. Oxford, UK: Elsevier, s. 35–55.
- Van de Velde Cécile (2008) *Devenir adulte. Sociologie comparée de la jeunesse en Europe*. Paris: Presses Universitaires de France.
- White Lynn (1994) *Coresidence and leaving home: Young Adults and Their Parents*. „Annual Review of Sociology”, vol. 20, s.81–102 (<https://doi.org/10.1146/annurev.so.20.080194.000501>).
- Winogrodzka Dominika, Sarnowska Justyna (2019) *Tranzycyjny efekt jojo w sekwencjach społecznych młodych migrantów*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 15, nr 4, s. 130–153 (<https://doi.org/10.18778/1733-8069.15.4.07>).
- Yin Robert K. (2002) *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks, CA: Sage (<https://books.google.pl/?hl=en&tab=pp>) [dostęp 31.08.2021].

Cytowanie

Żadkowska Magdalena, Herzberg-Kurasz Magdalena (2022) „Boomeranging covidowy” – o powrotach dorosłych dzieci do domów. *Perspektywa rodziców*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 18, nr 1, s. 40–61 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: www.przegladsocjologiijakosciowej.org. DOI: <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.1.03>

Covid Boomeranging: The Return of Adult Children. Parents' Perspective

Abstract: The COVID-19 pandemic has affected the situation of many families. The introduced restrictions on movement along with the subsequent closing of borders halted traffic throughout the existing communication routes. Young adults who have (recently) been living on their own – working, studying, building intimate relationships – found themselves in a situation in which they returned and started living at home again with their parents, siblings, families, and sometimes with their partners.

For some families, such returns can translate into an improvement in the quality of their relationships. For others, the return can be a difficult and demanding experience for one or both sides. Working out ways to move around in a shared space can prove to be a challenge, as can the potential return to the roles of a child and a parent living under one roof again.

The returns and the motivations behind them, provoked by the COVID-19 pandemic, are of a different nature than those usually described. What is characteristic of them is their sudden nature as well as the common ways of rationalization visible in the economic, health (e.g. in the meaning of ensuring the safety of the loved ones in light of a crisis situation), and relational spheres. However, the experience of “Covid returns” can permanently change the image of entering adulthood by increasing openness to the stage of living back in the family home. By means of presenting five cases of children returning home during the pandemic, this article demonstrates the practices of adaptation to new family situations and new spatial solutions, while at the same time reflecting different variants and effects of a temporary shifting back in time to the situation of a full nest.

Keywords: case study, boomeranging, adulthood, COVID-19 lockdown, family practices